

«ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДІ ДАМУДЫҢ БАСЫМ
БАҒЫТТАРЫ»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

27-28 қазан 2020

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«PRIORITY DIRECTIONS OF SCIENCE AND EDUCATION
DEVELOPMENT»

27-28 October 2020

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ»

29-30 сентябрь 2020

Шымкент, 2020

ӘОЖ 001.8
КБЖ 72(063)
Ғ 96

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ғ 96 Ғылым мен білім беруді дамытудың басым бағыттары: халықаралық ғылыми конф. мат. = Приоритетные направления развития науки и образования: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: Priority directions of science and education development. – Шымкент: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020. – 183 б.

ISBN 978-601-08-0102-8

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001.8
КБЖ 72(063)

ISBN 978-601-08-0102-8

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2020
© Center «Bilim Innovations Group» 2020

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 02.11.91

ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ АБАЙ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

М.Ш. Шуршитбай

*PhD-докторант, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ.*

Мақала бүгінгі таңдағы қоғамдық сананы жағыртудағы Абай философиясының рөлі, адами құндылықтардың маңыздылығы туралы айтылады.

Түйін сөздер: Абай, қоғамдық сана, жаңғыру, адамгершілік.

Бүгінде әлем бойынша қарқынмен дамып жатқан өркениет, экономикалық бәсекелестік, инновациялық процестер адамзаттың санасына жан-жақты ықпал етуде. ХХІ-ғасырды адамзаттың технологияға тәуелді ғасыры десек болады. Ғылым күн санап дамуда. Бұл құбылыс даму үрдісі екені даусыз. Сол себептен әрбір мемлекет қатардан қалмай, әлемдік бәсекелестікке төтеп берудің жолдарын іздеуде. Ол жол, бүгінгі таңда жаңа технологиялардың көмегімен ғана іске аспақ. Жаңа технологияның дауымен бірге күнделікті қажеттіліктер өзгеруде, атап айтсақ: адами қарым-қатынас, рухани-мәдени байланыс, дәстүрлі құндылықтар осылардың орынын әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктер алмастыруда. Осы орайда, қоғамда көптеген мәселелер туындауда. Ол адами, адамгершілік құндылықтардың төмендеуі сияқты. Елбасының өзі дабыл қағып 2017 жылғы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақалалық бағдарламасын ұсынды. Бұл бағдарламаның негізгі мақсаты қоғамдық сананы жаңғырту. Қоғамдық сананы жаңғыртуды айтпас бұрын қағамдық сана дегеніміз не соған тоқталсақ. Уикипедия – ашық энциклопедиясынан алынған мәліметке сүйенсек «Қоғамдық сана – қоғамның рухани өмірінің, адам ойында шындықтың бейнеленуінің барлық түрлерін қамтитын философиялық категория; әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтардың өмір сүруі процесінде пайда болатын адамдардың әлемге және өздеріне деген қатынастарының рухани тәсілдерінің жүйесі» [1]. Яғни қоғамдағы барлық процестер десек те болады. Ал, қоғамды құрайтын ол – жеке адам. Еліміздің болашағы үшін, жас ұрпақтарымыздың бәсекеге қабілетті әрі адами, адамгершілік, ұлттық құндылықтарды қадірлейтін тұлға ретінде қалыптасуы маңызды. Ұлттық құндылықтарымызды рухани қазыналарымызды ұлықтау және мәні мен мағанасын ұрпақ бойына сіңіру қажеттілік. Сонымен бірге адамдардың

қоршаған ортаға деген қарым-қатынасын өзгерту заман талабы. Адамгершілік, рухани құндылықтарды, жаңғырту. Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей, «Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу [2].

Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарих тәжірибемен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауы тиіс. Керісінше, заман сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды» – деді. Бағдарламалық мақаланың бірінші тарауы: «XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы» – деп аталады. Онда 1. Бәсекелік қабілет. 2. Прагматизм. 3. Ұлттық бірегейлікті сақтау. 4. Білімнің салтанат құруы. 5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы. 6. Сананың ашықтығы атты бірнеше бағыты көрсетілді. Осы бағыттарды игеру адамға және адамзаттың әлемдегі алатын орынына бағытталған. Осы орайда «Адам» «Адамзат» деген сөзге тоқталатын болсақ оған бір сізбен анықтама беріп сипаттама жасау мүмкін емес деп ойлаймыз. Бірақта осы уақытқа дейін әртүрлі ғылым саласының өкілдері Адамды жан-жақты зерттеп тануға ұмтылыс жасағаны анық.

Адам – Жер бетіндегі ең жоғарғы даму сатысындағы тіршілік иесі, қоғамдық-тарихи әрекет пен мәдениетті жасаушы. Адам – философия, әлеуметтану, психология, физиология, педагогика, медицина, т.б. ғылымдардың нысаны болып табылады. Адам мәселесі, оның пайда болуы, өмірде алатын орны, тіршілігінің мәні мен мақсаты адамзат танымының формалары – әпсаналардағы (мифологиядағы), діндегі, философиядағы, ғылымдағы ең негізгі мәселе. Бұл жөніндегі әңгімелер ертедегі Стоя қаласының ойшылдары Сенека, т.б. мен Сократтан басталады. Протагор: «адам – заттардың өлшемі», Сократ: «өзіңді өзің танып біл». Ежелгі Үнді, Қытай, Грек философиясында адам әлемнің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Демокрит түсіндірмесінде адам микрокосм, «кіші әлем», ол сондай-ақ түпнегіздерден құралады; адам денесі мен рухы ақиқаттың екі аспектісі немесе екі ерекше түпкізаты. Антикалық философия үшін Аристотель адамды қоғамдық өмірге икемді тіршілік, рух, парасат иесі ретінде тану анықтаушы фактор болды. Ортағасырлық шығыс өкілдері де Әбу Насыр әл-Фараби, т.б. діннің ықпалы күшейіп тұрғандығына қарамастан, Аристотельдің осы түсінігін ары қарай жалғастырды. Қайта өркендеу дәуірінде адам құдайдан дарыған еріктілік күші арқасында өз өмірі мен тағдырының негізін қалаушы және табиғаттың шектеусіз билеушісі ретінде танылды, сондықтан шебер жаратушының бейнесі Ренессанс символына айналды. XVII ғасыр мен XVIII ғасыр рационалистерінің ұғынуында нақ сол парасат, ақыл-ой адамның түпкізаты, өзіне тән ерекшелігі ретінде қарастырылады. Неміс классикалық философиясы үшін адам мәдениеттің жаратушысы, рухани іс-әрекет субъектісі және

жалпы идеалдық бастау, яғни рух, парасат иесі. XIX–XX ғасырлардағы постклассикалық философия Фридрих Ницше, Артур Шопенгауэр, Серен Кьеркегор және т.б. сезім, мықтылық және т.б. адамдық ақылдан шет қабілеттерге бет бұрады. Қазіргі философия адам тіршілігінің мәнін оның саналы қызметімен байланыстырады. Бұл қызметтің барысында адам тарихтың әрі алғышарты әрі жемісі болып шығады. Адамның әлеуметтік мәніне назар аудара отырып, қазіргі философия сонымен бірге әлеуметтік және биологиялық факторлардың өзара күрделі әсерін, әлеуметтік факторлардың басымдылығын ескереді. Әйтсе де «табиғи түрде» әрекет ететін биологиялық факторлардың зор маңызы бар екендігін де ұмытпау қажет. Болашақтағы адам парасатты, иманды, елгезек те қарекетшіл, сонымен бірге сұлулықтан ләззат ала білетін, рухани кемел, жан-жақты дамыған тұлға. Ол қоғамдық тірлікте қайталанбас бітім, бірегей тұлға ретіндегі өзіндік «менімен» танылатын болады деп сенді. Адам жерде шамамен осыдан 2 – 3 млн. жыл бұрын пайда болды [3].

Кейінгі кезде кейбір ғалымдар Абайдың «толық адам» іліміне ерекше көңіл бөле бастады. Баспасөз беттерінде бұл туралы түрлі ойлар айтылып жүр. Мысалы, абайтанушы Мекемтас Мырзахметов «Бүкіл оқу орындарындағы тәлім-тәрбие беретін оқулықтар Абайдың «Толық адам» ілімі негізінде қайта жазылуы тиісті. Бұл рухани қажеттілік» – дейді [4].

Абайдың «толық адам» туралы тұжырымдамасы да жоғарыда аталған ғалымдардың яғни Сократтан басталатын Платон, Аристотельдегі «сүюді сүйеніш еткен адам», Қытайлардың дао іліміндегі «әбден жетілген адам», Шығыс ойшылдары мен суфизмдегі «пенделіктің кәмалаттығына ұмтылған адам», атап айтар болсақ, Әл-Фарабидегі «Кемел адам», Ж.Баласағұнның дастанында көрініс тапқан «Жауанмәрттілік» ілімі және А.Ясауи дүниетанымындағы «дертті адам», «топырақ адам», «ғарип адам» секілді тұлғаларымен сабақтасып жатқан секілді. Көне қытай ойшылдары адамның адамдық қасиетін сыртқы көрінісінен іздейді. Ұлы ойшыл Конфуцийдің пікірінше адам үш түрлі болады: Дана адам – асып таспайды, Жақсы адам – күй талғамайды, Батыл адам – қорықпайды, – дейді. Сонымен қатар қытай жұртының ғұламасы, дао ілімінің негізін қалаушы Чжан – Цзы: өзінің арғы тегінен ажырамайтын адамды «Аспан адамы», рухани бастауынан бөлінбеген адамды «Қасиетті адам », шындықтан бөлінбеген адамды «Кемел адамға» жатқызған екен. Тағы да осы шығыс ғұламаларының даналық өсиеттерінде:

1. Ештеңе білмейтін, бірақ, ештеңе білмейтінін түсінбеген адам – ақымақ. Оны айналып өт.

2. Ештеңе білмейтін, бірақ, өзінің білмейтінін түсінген адам – шәкірт. Оған ілім үйрет.

3. Барлығын білетін, бірақ, білгенін іске асырмайтын адам – ұйқыдағы жан. Оны оят.

4. Барлығын білетін, білгенін іске асыратын адам – данышпан. Оны ұстаз тұт-деген кемел ойлар айтылады [5].

Абай адамдықтың биік деңгейін иманмен өлшеген. Өзінің қара сөздерінде «Толық мұсылман болмай – толық адам болмайды» деп, кесіп айтқан. Абайдағы толық адам туралы ойдың о бастағы төркіні «Ғылым таппай мақтанба» (1986 ж.) өлеңінен бастау алып, ақынның «Адам болам десеңіз» деген тезисі негізінде ары қарай желілеп таратылып, жыл өткен сайын күрделене түсуде.

«XXI ғасырдағы Бәсекелік қабілет туралы Абай өз заманында айтып кеткен десек болады.

«Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне қулық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.
Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе,
Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе.
Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып,
Салпылдап сағым қуған бойыңа еп пе?
Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,

Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме», – деген өлең жолдарында айқын көрініс табады. Сонымен қоса Абайдың әрбір қара сөзін алсақ адам баласын адам болуға жәй адам емес толық адам тұжырымдамасына жетуге шақырады.

Абайдың пікірінше, ішкі рухани қазынамыздың молығуы тікелей өзіміздің қолымыздағы іс. Абайдың дүние танымы бойынша сананың, ақылдың пайда болуы күнделікті өмір тәжірибесінің нәтижесінен ғана туындайтын табиғи құбылыс. Сондықтан да Абай «Он тоғызыншы сөзінде»: Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: есітіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды танидыдағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады... Сол естілерден есітіп білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса, сонда іске жарайды, сонда адам десе болады», - деп жоғарыдағы өлең үзіндісіндегі ойын осы сөзінде одан ары кеңіте отырып дамытатынын көруге болады.

Қоғамдық санаға сынмен қарауда Абай алдыменен ұлттың тағдырына да ара түскен:

Болыс болдым мінекей,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап.

Сүйтсе-дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап.
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.

Абайдың бұл өлеңінде сол уақыттағы қазақ қоғамында орын ала бастаған мансапқорлық психология анық суреттелген. Билікке ұмтылу, жақсы өмірге күштарлық адамның табиғатында бар нәрсе. Бірақ, бұл қашанда ақылға бағынуы тиіс, ақыл адамның мінезін реттеуші негіз. Адамның билікке деген күштарлығының ақылға бағынуы салдарынан жауапкершілік күшейеді. Жауапкершілік адамнан көркем мінезді, адалдықты, тәжірибені, шынайы білім мен іскерлікті қажет етеді. Осының барлығын ескеріп, иеленгенде ғана адам, қоғамына басшылық жүргізуі қажет. Бұны реттейтін уақыт, уақыттың талабы. Уақыттың талабы дегеніміз бұл ғасырдың жаңалығы, адамзат әлемінде пайда болып жататын жаңа дүниелер. Соны білген, толық меңгерген, қоғамын уақыттың талабына икемдейтін, икемдеуге ұмтылатын адам шын мәнінде қоғамды алға жетелеуші тұлғаға айналып отырады.

Мемлекеттің болашағын ойлаған адамға маңызды нәрсе ол ұлттың тағдыры. Ұлттың тағдырын шешетін нәрсе оның құндылықтары, құндылықтарын сақтай алмаса ұлт қанша мықты болғанымен ұзақ өмір сүре алмайды. Сондықтан, қай уақытта болмасын елдің күштілігі, мәдениеттілігі мен өркениеттілігі құндылықтарды ақыл таразысына салып, ұлттық мүддені қорғаудан, оның өмірін жалғайтын дүниелерді ойлап табудан (қалыптастырудан) басталады.

Кез – келген мейілі ірі немесе кіші ұлт болсын өзінің ұлттық құндылықтарын, ұлттық кодын және рухани бай мұраларын көзінің қарашығындай қорғап сақтауға ат салысып күреседі. Себебі ұлттың ұлт болып өмір сүруі жоғарыда айтылған құндылықтармен тікелей байланысты.

Ендеше замана көші қанша тез алға жылжыса да біз, жаңаны меңгере жүріп ескі яғни бабалар сөзімен бабалардан жалғасқан ұлттық құндылықтарымызды дамыта отырып өз өмірімізде қолдануымыз қажет деп есептеймін.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 <https://kk.wikipedia.org/wiki/>
- 2 https://www.inform.kz/kz/ruhani-zhangyru-bagdarlamasy-kalay-zhuzege-asyrylyp-zhatyr_a3609303
- 3 Қайратұлы Б., Факир Т. Адам және заман. www.namys.kz – 06.06.2011.

4 https://adebiportal.kz/kz/news/view/abai_tolik_adam_turali_22874.

5 Болатбеккызы А. Абай шығармаларындағы «толық адам» мәселесі // Молодой ученый. – 2015. – №8.1. – С. 53-55. – URL <https://moluch.ru/archive/88/17589/>

FTAMP 14.35.09

ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ – ХАЛЫҚТАР ДОСТЫҒЫ МЕН БІРЛІГІНІҢ НЕГІЗІ

С.К. Молдашева

Оқытушы, магистр, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Әлемдік саяси-экономикалық кеңістікте жаңа қалыптасып келе жатқан ел үшін патриотизм идеясының, отансүйгіштік сана-сезімінің сана-сезімінің қалыптасуы аса маңызды мемлекеттік деңгейдегі міндет болып табылады. Сондықтан патриотизм идеясы тек қана жастар емес, бүкіл қоғам үшін мәні мен мазмұны түсінікті, елдің азаматтарын олардың тілі немесе ұлтына, дініне қарамастан біріктіре алатын, қазіргі заманның прагматизміне де сәйкес келетін ұғымдарға негізделуі қажет. Патриотизмнің қалыптасуына ерлік пен елдікті бүгінгі ұрпаққа үлгі ететін тарихи өткені мен қоғамның барлық әлеуметтік топтарының тіршілігі мен өмірмәндік ұстанымдарына жауап беретін бүгінгі әлеуметтік жағдайы және болашаққа нық сенім ұялататын болашағы болуы керек. Мақалада патриотизм, азаматтық келісім, ұлттық бірлік мәселелеріне кеңінен тоқталған.

Түйін сөздер: патриотизм, отансүйгіш, ұлт, келісім, мемлекет.

Қазіргі кезде еліміздің егемендігі мен бейбітшілігін сақтауда тұлғаның патриоттық құндылықтарын дамыту арқылы қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отырғандығы ҚР-ның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың республика халқына жолдауларында, мәдени-этникалық білім беру тұжырымдамаларында, «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында», «Қазақстан 2030», «Әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің санатына ену», «Зияткерлік ұлт қалыптастыру» бағдарламалары мен ғылыми-зерттеу жұмыстарында, ағымдағы басылым беттерінде айқын аңғарылады.

Еліміздің болашағы көркейіп, өркениетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Қазіргі кезде Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдері мен ұлыстар өзінің тума мәдениеті мен тіліне, өнері мен дәстүріне сүйіспеншілікпен қарай отырып, өз Отаны ретінде Қазақстанға деген құрметін арттыруда, мұның өзі жалпықазақстандық патриотизмнің көрінісі болып табылады.

Қазіргі кезеңде «қазақстандық отансүйгіш» ұғымына зор мән берілуде. Көпұлтты Қазақстан халқының отансүйгіштік сезімін қалыптастыратын – азаматтық келісім, ұлттық бірлік.

Республика халықтарының өзара ұлттық келісімі мен достығын нығайтуға, 130-дан астам ұлттар мен ұлыстардың жалпықазақстандық патриотизмінің кемелденуіне бірқатар тарихи мерзім керек екендігі туралы Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2030» стратегиялық даму бағдарламасында: «...біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз» – [1, 16 б.] деп жазғанда, бұл процестің жеңіл, әрі қысқа мерзімде аяқтала қоймайтындығын ескергені сөзсіз. Сондықтан әрбір қоғам мүшесіне патриоттық тәрбие бере отырып, оның ұлтжандылығын, отансүйгіштік санасын, басқа ұлт өкілдеріне сыйлы қатынасын және халқына деген құрмет сезімін қалыптастыру талабы жылдан жылға күшейіп отыр. Қазіргі қоғамның патриоттық санасы үш түсінікті құрайды: ұлттық-этникалық, жалпыадамзаттық және әлеуметтік-таптық.

Ұлттық-этникалық дегеніміз – ұлттық намыс сезімі, Отанға, ұлт мәдениетіне, тіліне, т.б. деген сүйіспеншілік, Қазақстан көп ұлтты мемлекет болғандықтан, жалпықазақстандық патриотизм республикадағы ұлттар өкілдерінің бәріне дерлік ортақ түсінік болу керек. Қазақстандық патриоттық тәрбиенің мақсаты – жеке тұлғаның, әлеуметтік, ұлттық топтың патриоттық іс-әрекетке саналы түрде ұмтылуын анықтайтын саяси-моральдық, кәсіби, дене шыңдау қасиеттерін қалыптастыру. Қазақстандық патриотизм қазақ ұлтының республикадағы басқа да ұлттармен өзара қатынасы негізінде мына принциптер бойынша жүзеге асады: өзара түсінушілік; материалдық және рухани құндылықтармен өзара алмасу; өзара көмек; ортақ мақсат, идеялар негізінде өзара қарым-қатынаста болуға саналы тапшыныс; ұлттық және жалпыадамзаттық мүдденің табиғи үйлесімділігі; тең құқықтық, т.б. Бүгінгі жағдайда бұл принциптер қазақстандық патриоттық тәрбиенің негізгі бағыттарын жүзеге асыруға ықпал етеді [2, 11 б.].

Патриоттық тәрбиенің мазмұны өзара бір-бірімен тығыз байланысты екі негізгі компоненттен тұрады. Оның біріншісі кең әлеуметтік-педагогикалық бағыттылығымен сипатталады. Ол мынадай элементтерге негізделеді: негізгі әлеуметтік, тарихи, адамгершілік, саяси, әскери және басқа мәселелер бойынша оң дүниетанымдық көзқарастар мен

ұстанымдар, маңызды рухани адамгершілік, әрекеттілік сапалар (Отанға деген сүйіспеншілік, заңнамаларға сыйлы қатынас, конституциялық міндеттерді орындау және азаматтардың қауіпсіздігін сақтау алдындағы жауапкершілік, т.б.). Патриоттық тәрбие мазмұнының әлеуметтік-педагогикалық компоненті оның өзегін құрайтын басты компонент болып табылады, өйткені бойында өзіне тән құндылықтары, көзқарасы, бағдары, қызығушылықтары, ұстанымдары, мотивтері бар қазақстандық азамат пен патриоттың тұлғасын қалыптастырмай, Отан қорғау, әскери және басқа да мемлекеттік қызметке қатысты нақты міндеттердің табысты шешілуі мүмкін емес.

Бүгінде патриоттық тәрбие мазмұнының өзіне тән арнайы компонентінің мәні артып отыр. Бұл компонент патриоттық тәрбиені алға қойылған нақты міндеттерге сәйкес саралап, негіздеп, әрі жан-жақты жүргізуді көздейді. Патриоттық тәрбие мазмұнының өзіне тән арнайы компоненті неғұрлым нақты және әрекетті бағыттылығымен сипатталады. Қазіргі жағдайда патриоттық тәрбие мазмұнында басымдық танытатын рухани адамгершілік құндылықтар ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: – Отанды қорғауға даяр болу; – моральдық-саяси оптимизм; – ізгілендіру; – бейбітшілік сүйгіштік, бейбіт өмір мен әлеуметтік прогресс; – ерлік, отансүйгіштік қызметте көрінетін белсенділік; – өз Отанына деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезім; – өз халқына, туған өлкеге, тіліне, мәдениетіне берілгендік; – өзге ұлт өкілдеріне, олардың тіліне, мәдениетіне құрметпен қарау; – ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, бүгінгіні тәрбиелеу үшін ерлікке толы өткенімізге, әскери, еңбек пен озық халық дәстүрлеріне адал, әрі берілген болу [3, 12 б.].

Жоғарыда айтылғандар негізінде қазіргі таңда жастарға патриоттық тәрбие беру мынадай негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

1. Рухани-адамгершілік – тұлғаның жоғары құндылықтарды, мұраттар мен бағдарларды, әлеуметтік маңызды процестер мен шынайы өмірдің құбылыстарын саналы түсінуі, оларды күнделікті іс-әрекеті мен мінез-құлқында негізгі принциптер, ұстанымдар ретінде басшылыққа алу қабілеті. Бұл бағыт жоғары мәдениеттілік пен білімділікті дамытуды, Отанға адал қызмет етуге даяр болуға итермелейтін идеяларды саналы түсінуді, мінез-құлықтың жоғары адамгершілік, кәсіби-этикалық нормаларын, шыншылдық, жауапкершілік және ұжымшылдық қасиеттерін қалыптастыруды көздейді.

2. Тарихи – біздің ата-бабаларымыздың тарихын танып-білу, Отанның, оның тағдырының қайталанбайтындығын саналы түсіну, ерлікке толы өткендегі төңкеріс, әскери, еңбек және халық дәстүрлеріне аялы көзқарас. Бұл бағыт Отанымыздың көпғасырлық тарихын, әлемдік тарихи процесте Қазақстанның алатын орны мен атқаратын ролін оқып үйренуді, халқымыздың менталитетінің, әдет-ғұрыптарының, наным-сенімдері мен

дәстүрлерінің ерекшеліктерін түсінуді, еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігі үшін күрескен өткен дәуірлердегі батырлардың, қайраткерлердің, билер бен хандардың, халық құрметтеген азаматтардың ерлік істерін дәріптеуді көздейді.

3. Саяси-құқықтық – мемлекет пен ар-ожданның бағынышты күшіне негізделген адамдар арасындағы нормалар мен ережелердің жиынтығы. Оның негізгі мақсаты – қоғамдық меншікті қорғау, халық үкіметін, демократияны, мемлекеттік заңдылық нормаларын, адамның құқықтары мен бостандығын қорғау. Біздің елімізде демократиялық құқықтық мемлекет орнатудың күн тәртібіне қойылуына байланысты құқықтық сананың маңызына назар аударылып, саяси-құқықтық бағыттың ролін арттыру көзделуде [4, 26 б.].

Құқықтық нормаларды қоғамдық қатынастардың нақты практикасына ендіруге құқықтық сананы жетілдіру, азаматтардың санасын ояту, қоғамдық пікір беделі мен заңның күшін мемлекеттік құқық қорғау органдарының көмегімен күшейту арқылы қол жеткізуге болады. Құқық қоғам өмірінде бірнеше маңызды әлеуметтік функцияларды атқарады. Құқықтың негізгі қайнар көзі мемлекеттік құқықтың мәнін ашып көрсететін Ата Заң болып табылады. Ата Заңның негізінде қоғамдық өмірдің әрбір саласы (еңбек, азаматтық, меншік, кәсіпорын, кооперация, қоршаған ортаны қорғау туралы, әкімшілік, отбасылық, қылмыстық) бойынша заң актілері жасалып, әрекет етеді. Мұнда құқықтың реттеуші функциясы көрінеді.

Тәрбиелік функциясы демократиялық құқықтық мемлекетте адам тәртібінің негізі оның белсенді және саналы түрде адамгершілік пен құқық нормаларын орындауы болып табылады. Осында педагогикалық және заң ғылымының өзара әрекеті негізделеді: педагогика адамгершілік нормаларын тәрбиелеуден құқыққа қарай, юриспруденция құқықтан адамгершілікке қарай жылжиды. Екі ғылым да бір міндетті – тұлғаның бойында адамгершілік құқықтық мәдениетті қалыптастыруды көздейді.

4. Патриоттық – біздің қоғам мен мемлекетті, қазақстандықтардың ұлттық сана-сезімін, өмір салтын, дүниетанымы мен тағдырын қалыптастыру мен дамытудың ерекшеліктерін айқындайтын маңызды рухани-адамгершілік және мәдени-тарихи құндылықтарды тәрбиелеу. Ол өз Отанына деген шексіз сүйіспеншілік пен берілгендікті, халқының байлығы, ерлік істері мен дәстүрлері, мәдениеті үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруды, қоғам мен мемлекетке адал, шынайы қызмет етуді қамтиды.

5. Кәсіби-әрекеттілік – Отанға қызмет етумен байланысты еңбекке жауапкершілік пен борыштылық қатынасын, лауазымдық міндеттері мен қойылған міндеттерді табысты орындау мүддесі тұрғысынан кәсіби-еңбек сапаларын белсенді танытуға ұмтылушылықты қалыптастыру.

Ол тұлғаның өзін-өзі кәсіби-әрекет тұрғысынан көрсетуінің мотивтерін, мақсаты мен міндеттерін, құндылық бағдарларын, еңбекте жоғары нәтижелерге қол жеткізуге кәсіби құштарлықтары пен ынтасын, міндетті жоғары тиімділікпен орындау және нақты мақсаттарға жету қабілетін, өзінің кәсіби тұрғыдан өсу жоспарын болжау және іске асыра білу білігін қамтиды.

6. Психологиялық – жастарда жоғары психологиялық беріктікті, кез келген жағдайда күрделі, әрі жауапты міндеттерді орындауға даярлықты, қиыншылықтарға төзімділікті, табысты өмір мен іс-әрекет үшін қажетті маңызды психологиялық қабілеттерді қалыптастыру. Ол әскери және басқа ұжымдарда әлеуметтік-психологиялық процестерді оқып-үйренуді және болжай білуді, жағымсыз құбылыстардың алдын-алуды мен девиантты мінез-құлықты болдырмауды, психологиялық қызбалылықты сабасына түсіруді, қозушылық жағдайын жоюды, іс-әрекет түрлерінің, мінез-құлық ережелері мен нормаларының, рухани құндылықтарының ерекшеліктеріне сәйкес психологиялық сапаларды қалыптастыруды көздейді.

7. Әскери –патриоттық – жас жеткіншектерді әскери қызметке, өзінің Отаны – Қазақстан Республикасының және өз халқының алдындағы азаматтық борышын өтеуге, тәуелсіз демократиялық Отанының сенімді қорғаушысы болуға даярлау, маңызды әскери дәстүрлерді игеруі және қазіргі заман қару-жарақтарын меңгеруі.

Ол мынадай мәселелердің шешімін табуды көздейді:

- жастарды Қазақстан Республикасының Ата Заңымен, Отан қорғау, ҚР Қарулы Күштерінде әскери борышын өтеу туралы Заңдармен таныстыру;

- әскери істің тарихымен таныстыру;

- ҚР Қарулы Күштерінің және басқа жасақтардың міндеттерімен, құрылымымен таныстыру;

- азаматтық қорғаныс негіздерін оқыту; әскери істің негіздері бойынша практикалық дағдыларды қалыптастыру;

- Отан алдындағы әскери борышын өтеуге психологиялық даярлық беру;

- өлкетану және ізденіс жұмыстарын, Әскери Даңқ тарихы мектеп мұражайларының іс-әрекетін ұйымдастыру.

Бұл бағыттардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты, патриоттық тәрбие берудің мақсаты, міндеттері, рухани-адамгершілік және дүниетанымдық негіздері, принциптері, формалары мен әдістері тұрғысынан іс-әрекет барысында өзара бірлікте жүзеге асырылады. Оқушыларға патриоттық тәрбие берудің мақсаты, міндеттері, мазмұны мен принциптері мектеп практикасында белгілі бір жүйе арқылы іске асырылады. Жүйе – бұл белгілі бір тұтастықты құрайтын өзара байланысты элементтердің кешені; олар өзара байланысты, бір-біріне тәуелді бола

отырып, өзара әрекет етуі негізінде тұтас бірлікті құрайтын элементтердің (компоненттердің) реттелген жиыны.

Жастарға патриоттық тәрбие берудің нәтижелілігін қамтамасыз етуде жалпы білім беретін мектептер басты роль атқарады. Сондықтан тәрбие теориясының негіздерін, мектепте жүргізілетін тәрбие жұмыстарының әдістемесін және алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені терең оқып-үйреніп, тиянақты талдау жасау арқылы мектепте жоғары сынып оқушыларына патриоттық тәрбие берудің жүйесі жасалды [5, 8 б.]. Бұл жүйе мұғалімдерге патриоттық тәрбие беру ісінде негізгі бағыт-бағдарды алуға көмектеседі. Жүйені негізге ала отырып, мұғалімдер патриоттық тәрбие беру процесін әлеуметтік-экономикалық дамудың жаңа жағдайына сәйкес жаңа көзқарастар тұрғысынан жетілдіруге көңіл бөлу керек. Қазіргі таңда патриотизмді маңызды әлеуметтік құндылық, қоғамның рухани-адамгершілік бірлігінің, оның өмірлік ұстанымдары мен мемлекеттілігінің негізі ретінде қайта жаңғырту және дамыту аса маңызды болып отыр.

Патриоттық тәрбие беру жұмыстарын ұйымдастыру және өткізу соған сәйкес тәрбие жұмысы формаларының тұтас кешенін пайдалануды көздейді, оларды шартты түрде екі негізгі топқа бөлуге болады:

– бірінші топ патриоттық тәрбие мазмұнының жалпы дамытушылық компонентіне негізделген, жалпы патриоттық сипаттағы неғұрлым кең, әрі көптүрлі формаларды қамтиды. Олар оқу-тәрбие мекемелерінде негізгі тәрбиелік шаралар (әңгімелесулер, кештер, «дөңгелек үстел», кездесулер, т.с.с.) немесе факультативтерде, үйірмелерде, курстарда, секцияларда қосымша оқу сабақтары түрінде өткізіледі;

- екінші топ патриоттық тәрбие мазмұнының өзіне тән ерекшелігіне негізделген, көптүрлі емес және көп жағдайда әскери және әскери-қолданбалы бағыттылықпен сипатталады. Бұл формалар негізінен практикалық сабақтар, жұмыстар, әскери ойындар түрінде өткізіліп, жасөспірімдерді әскери бөлімшелердің өмірі мен қызметімен және әскер қызметшілерінің тұрмысымен, қызметімен таныстыруды көздейді.

Сонымен патриот дегеніміз – ұлы құндылықтарды ұлықтап, өзінің ұлы даланың ұрпағы екеніне мақтан ете білу, елінің жарқын болашағын жасауға үлесінді қосу болса, этномәдени тәрбие беру, ұлттық салт-дәстүрлерді заманауи құралдар арқылы насихаттау мәселесі күн тәртібінен түспеуі керек, сонда ғана ұлттық құндылықтардың отансүйгіштікке тәрбиелеу функциясы өз мақсатына жете алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
- 2 Жастар – еліміздің қазіргі әлемдегі бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторы // Егемен Қазақстан. – 2019. 24 қаңтар (№15). – 1,3 б.

3 Жолдасбек Д. «Жастар болашаққа сенеді» //Айқын. – 2018. 3 ақпан (№19)-3 б.

4 Әбдірайымова Г.С. Жастар социологиясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012. – 26 б.

5 Мұхамеджанов Б.Г., Әбдірайымова Г.С., Қазақстандағы жоғары білім: әлеуметтік тәжірибелер, субъектілер және қызығушылықтар. – Алматы, 2011. – 8 б.

FTAMP 19.01.05

СПОРТ КЛУБЫНЫҢ БРЕНДІ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰРЫЛЫМ РЕТІНДЕ

А.М. Байдрахман

Магистрант, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Спорттық брендингте спорттың үлкен аудиториясына қол жеткізе алуына байланысты технологиялар мен байланыс құралдары ерекше маңызды. Спорттық брендтің жетістігі, оның ұстанымы мен алға жылжуы оның айналасындағы медиа коммуникациялардың құрылымына, соның ішінде қоғаммен байланыс форматтарына, желілік коммуникацияларға, оқиғаларды басқаруға және т.б. байланысты болады. Осы факторларды ескере отырып, брендті халықаралық саясат пен бәсекелестікке, қоғамдық сананы біріктіретін медиа құрылым ретінде зерттеу, тиісті ғылыми құндылыққа ие болады.

Түйін сөздер: спорттық брендинг, футбол клубтары, әлеуметтік құндылық, коммуникативті компоненттер, қоғаммен байланыс.

Спорттағы брендингтің коммуникативті компоненттеріне арналған бұл мақала спорттық брендтің құрылым қарастыру және оны әмбебаптандырудың мүмкін перспективаларын анықтау міндетін қояды.

Медиаконструкт, немесе коммуникациялық құрылым кәсіби әдебиетте термин ретінде жиі қолданылып келеді. Терминнің енгізілуі материалдық емес экономиканың, әлеуметтік желілердің және осы экономиканың құрамдас бөлігі ретінде брендтің дамуымен байланысты. Медиа-құрылым коммуникациялық процестің жүйелік бірлігі ретінде қарастырылады және брендинг процестерінің басқарушылық

компонентінің ғана емес, сонымен бірге коммуникативті компоненттің де маңыздылығын көрсетеді. Бұл тұжырымдама брендтің немесе феноменнің коммуникативті компонентін анықтайтын (PR технологиялары, оқиғаларды басқару, интернет-технологиялар, жарнама және т.б.) коммуникативтік компонентті анықтайтын және күтілетін нәтижеге арналған технологиялар мен процестердің жиынтығын қамтиды.

Адам әлемді түсіну және оқиғаларды болжау үшін конструкцияларды пайдаланатындығы белгілі. Клуб брендінің медиа-конструкциясы бұл жағдайда брендтің мүдделі тараптармен байланысын сипаттайтын, сонымен қатар брендтің әлеуметтік-мәдени әлеуетін ілгерілету үшін қолданылатын сипаттамаларды қамтиды. Спорттағы бренд өзін спорттың кәсіби-маңызды өлшемдерін ғана емес, сонымен қатар спорттың әлеуметтік-мәдени мәселелерін шешуге әсер етуге мүмкіндік беретін әлеуметтік құндылықтарды жинақтайтын күрделі ақпараттық-коммуникациялық құрылым ретінде көрсетеді.

Футбол мен футбол клубтары жоғары жетістіктердің спортында ерекше орын алады. Осы тұрғыдан алғанда, футбол әлемдегі бірінші спорт түрі ретінде терең өзгерістерге ұшырады: бұл елдер мен қалаларды бейнелейтін футбол клубтарының брендтері, беделді сатып алу объектісіне, коммерциялық нысанға және материалдық емес активке айналды. Қазіргі футбол жанкүйерлері – әлеуметтік желілерде ұйымдастырылған топтар, олардың ықпалы мен мүдделері спорт саласынан әлдеқайда жоғары.

2016 жылы бірқатар сарапшылар Еуропаның жетекші философтарымен және саясаттанушыларымен жоғары сапалы сұхбаттар негізінде осы құбылысты зерттеді, нәтижесінде зиялылар мен «барлық саяси алпауыттар» спортқа деген қызығушылық таныту тенденциясы анықталды. Бұл құбылыс 80-жылдары пайда бола бастады. өткен ғасыр болғанымен, жиырма бірінші ғасырдағыдай ауқым болған жоқ. Осыған байланысты француз саясаттанушысы Н. Полони «футбол ел проблемаларының мәнін нақтылайды» деп атап өтті. «Қазіргі зиялылардың планетарлық өлшемде әлеуметтік әсері бар футбол туралы пікірталастарға қатысуы өте маңызды», – дейді Жюльен Сорс. Қорытындылай келе, феномен ретінде футбол брендингі әлеуметтік, коммерциялық және коммуникациялық құбылыс деп атуға лайық деп тұжырымдау қисынды.

Аталмыш мақалада зерттеу объектісі әлемдік брендке айналған, қазіргі нәтижелерімен жанкүйерлерінің көңілінен шығып жүрмесе де, Еуропаның тыңғылықты алпауыттарының біріне айналған ағылшындық «ФК Манчестер Юнайтед». «Манчестер Юнайтед» футбол клубының бренді – бұл өзіндік тақырыптық шеңберден тысқары орналасқан және ұлттық басымдықтар мен халықаралық позициялар тұрғысынан салмақ алатын, эпистемологиялық және аксиологиялық сипаттамалары бар күрделі

коммуникативті құрылым. Манчестер Юнайтед бренді Англия бейнесімен байланысты, оның ойыншылары Англия Патшайымымен немесе Битлзмен бірге ұлттық батырлардың ерекше түріне айналды. Байланыстардың арқасында клуб бүкіл әлемде жанкүйерлердің көп санын жинайды және брендті капиталдандырудың өсуіне әсер етеді.

Манчестер Юнайтед ФК ресми сайтында ұсынылған ақпараттың мазмұнын талдау нәтижесінде бренд құрылымын қалыптастыру мен дамытудың жан-жақты әдістері анықталды: клубтың миссиясын айқындау және клуб қызметінің негізгі мағынасын көрсететін ұран қалыптастыру; клуб құратын клуб жобалары және оларды ақпараттық қолдау; брендтің мультимедиялық әсерін қамтамасыз ететін жаңа медиа технологиялары мен жанрларын пайдалану. Бренд құрылымының компоненттерін қалыптастыру көп функциялы құралдарды – брендтің өзегін құрайтын стратегиялық құралдарды, символдық, жарнамалық, медиа және PR құралдарын қолданумен байланысты.

Стратегиялық құралдар клубтың стратегиясы мен миссиясын анықтауға, қызметтің негізгі мағынасы мен бағыттарын көрсететін ұранды қалыптастыруға бағытталған. «Манчестер Юнайтед» ФК миссиясы келесідей тұжырымдалады: «Манчестер Юнайтедтің миссиясы – әлемдегі ең жақсы футбол клубы болу». Клубтың миссиясы – ойын барысында және одан тыс жерлерде әлемдегі ең жақсы футбол клубы деп қорытынды жасауға болады. Жарияланған материалдар миссияны орындау деңгейлерін көрсетеді: клуб қоғамның бөлігі болуға, спорт мәдениеті мен білімнің дамуына үлес қосуға тырысады. Күрес факторларына байланысты олжалар мен жеңістер саны әр түрлі болуы мүмкін, бірақ клубтың қоғамдық миссиясы өзгеріссіз қалады. Әлеуметтік байланыстарды аймақтық, ұлттық және халықаралық деңгейде жүзеге асыру үшін «біздің басымдықтарымызға адал болуға және қалыптасқан қағидалар мен дәстүрлерді өзгертпеуге, кез-келген ұсыныстарға ашық болуға және өзгерістерге дайын болуға» мүмкіндік беретін Әлеуметтік жауапкершілік корпорациясы құрылды. Жалпы алғанда, Манчестер Юнайтедтің бренд философиясы – бұл брендтің қоршаған ортаға қатысты әлеуметтік, әлеуметтік, этикалық және эстетикалық құндылықтар жүйесі.

Клубтың ұраны: «Жастар. Ерлік. Ұлылық» – ағылшын футболының дәстүрлері мен мектебін керемет спорт түрі ретінде дамытуға деген ұмтылыс. Кез-келген ұйымның миссиясы өнім немесе қызмет сапасымен байланысты. Алайда, спорт клубының миссиясы тек ойын деңгейімен ғана емес, сонымен бірге әрдайым болжанатын нәтижелермен ғана емес, сонымен бірге спорттың әлеуметтік-мәдени факторларымен де байланысты. Осыған байланысты Манчестер Юнайтед – әлемдік футболдың танымал көшбасшысы, британдық футбол мектебінің дәстүрін, сонымен бірге жанкүйерлермен және фан-клубтармен ерекше сенімді қарым-қатынас

форматтары, қайырымдылық дәстүрлері, ұзақ мерзімді және табысты демеушілік және басқа да әлеуметтік және мәдени жобалар.

Өнімге қанағаттану – бұл футбол алаңындағы жеңістер ғана емес, сонымен бірге корпоративті ойын стилі, ойынның көңіл көтеруі. Мысал ретінде «Реал Мадрид» клубын жаттықтырған Фабио Капеллоны аламыз. Клуб Чемпиондар лигасын жеңіп алды, бірақ жанкүйерлердің талабы бойынша бапкер жұмыстан босатылды, өйткені команда өте прагматикалық және көңілсіз футбол көрсетті. «Манчестер Юнайтед» жанкүйерлерінің қанағаттануы, керісінше, үлкен дәрежеде көз тартарлық, ойынның жарықтығы, шабуылдың ерекше стилі, сонымен қатар соңына дейін күресіп, оралуды жеңе білу – матчтың соңғы минуттарындағы жеңіске қол жеткізді. Жанкүйерлер бұған ойыншылар мен жаттықтырушының мінезінің мықты екенін көрді. Сондай-ақ, жанкүйерлер клуб жұлдыздарды сатып алуға емес, ойыншылардың біліміне сүйенгенін жоғары бағалады. Әйгілі «Класс 92» деректі фильмі «Манчестер Юнайтед» академиясының бірнеше түлектеріне арнайы арналып, оған клуб-брендтің даңқын жеткізді.

Басқаша айтқанда, спорт клубының миссиясы спорттағы бренд – бұл керемет қызмет түріндегі ұсынылатын өнімнің сапасы ғана емес, спорттың әмбебап құндылықтары және қатынастар моделі екендігін көрсетеді. Манчестер Юнайтедтің әлемдік бренд екендігі, соңғы жылдардағы қарапайым нәтижелерге қарамастан, миссияны осылай түсінуінің нәтижесі.

Брендтің тұтынушыларына жарнама хабарламаларын тарату арқылы жарнама құралдары оған деген қызығушылықты сақтауға ықпал етеді. Клуб БАҚ-да кеңінен қолданылатын жарнама (MUTV арнасында, Inside United журналында); Интернеттегі жарнама (ресми сайтта және әлеуметтік желілерде); Теледидарлық жарнама (клубтың жағымды жақтары туралы телешоулар мен бейнелер); ойын жарнамасы (компьютерде және басқа ойындарда клубтық жарнама). Сувенирлік жарнама қолданылады (компанияның күнтізбелері, басылып шыққан өнімдер, іскерлік сыйлықтар) және киюге болады (киім, аяқ киім, бас киімдерде). Ресми сайттағы ең үлкен көлемді клуб брендин белсенді түрде тарататын демеушілер мен медиа серіктестер жарнамалайды: 23 жаһандық серіктес, 13 медиа серіктес, 12 аймақтық және 14 қаржылық серіктес «Ғаламдық серіктестер», «Аймақтық серіктестер», «Медиа телекоммуникациялық серіктестер», «Қаржы серіктестері» бөлімдерінде көрсетілген. Арнайы құрылған Манчестер Юнайтед брендин қорғау бөлімі клуб брендин қорғауға жауап береді. Клубтың бренспен көрсетілген тауарларды өндіруге, сатуға айрықша құқығы болғандықтан, демеушілер клуб брендин тек Манчестер Юнайтед ФК рұқсатымен ғана қолдана алады.

Клуб түрлі мақсатты топтарды жетекші спорттық іс-шараларға, соның ішінде фан-клубтар мен «отбасылық топтарға» тарту үшін коммуникациялық саясаттың жаңа бағытын қалыптастырды. Мысалы,

ол Google әлеуметтік желісімен күш біріктіріп, әлемдегі клубтық жанкүйерлерге Олд Траффорд стадионындағы матчтардан жаңа сенсация алуға мүмкіндік беретін жаңа өнімді шығарды. Алдыңғы қатар сізге матч кезінде командаңызға қолдау көрсетуге және Google+ Hangout қолданбасының көмегімен билбордтарда көрінуге мүмкіндік береді. Өз кезегінде жанкүйерлер фотосуретті Google+ арқылы бөлісе алады, ол футболға деген құштарлық пен клуб брендіне деген адалдығын көрсететін #MUFrontRow хэштегімен бірге болады. Осылайша, инновациялық бастама бренд қауымдастығына сүйікті командасына жақындаудың динамикалық және инновациялық тәсілін ұсынды. Клуб әлеуметтік желілерде өз кеңістігін кеңейте бастағанда, ол Google+-тағы миллион ізбасарларының деңгейіне жету жылдамдығымен Англиядағы барлық спорттық ұйымдарды басып озды. Манчестер Юнайтедтің арнайы SIM карталарын шығару мақсатында ұялы байланыс операторларымен ондаған келісім жасалды, оның көмегімен сіз клуб жаңалықтары, бейнелер, ойындар мен әуендер туралы ақпарат ала аласыз. Осылайша, клуб жанкүйерлермен жұмыс жасау барысында тиімді нәтижелерге қол жеткізіп отыр.

Мақсатты аудиторияның коммуникациялық процестердің енжар қатысушылары болып табылмағаны маңызды. Енді олардың қызметі дербес сандық құрылғылар арқылы жүзеге асырылады, олардың көмегімен мазмұнды ақпаратты алады және жібереді, яғни ақпараттық кеңістіктегі жеке маркетингтік әрекеттерді орындайды. Жаңа тәсіл – мультимедиялық технологиялардың интерактивті мүмкіндіктерінің арқасында бренд тұтынушылары белгілі бір әрекеттің немесе тұтастай алғанда жарнамалық және имидждік науқанның мазмұнын қалыптастыра алады. Спорттық өнімге деген көзқарасын білдіре отырып, тұтынушы өзіндік дараланған «бренд тасымалдаушысы» болады. Мұндай байланыс моделінің жетістігін клубтың ресми сайтындағы және әртүрлі аймақтардағы жеке фан-клубтардағы фан-форумдардың мысалдары дәлелдейді. Сонымен қатар, спорт клубының веб-сайты арқылы қоғаммен диалогтың орнатылуы оның спорттық, қаржылық және құқықтық бағыттағы әр түрлі мәселелер бойынша ұстанымын жедел анықтауға ықпал етеді.

Өткізілген талдаулар негізінде Манчестер Юнайтед ФК жобасын дамыту алгоритмін анықтауға болады. Даму моделі келесідей: алдымен командада, оның ойын стилінде және сапасында өзгерістер болады, содан кейін бұқаралық ақпарат құралдары, жарнама және баспасөз қызметі демеушілер мен жанкүйерлерге таратылады, содан кейін олар өз құндылықтары жүйесінде және қиялда өз орнын алады. «Манчестер Юнайтед» – әлемдегі ең жақсы клуб деген сенім жылдар бойы жанкүйерлер мен ойыншыларға беріліп, «Манчестер Юнайтед» алаңдағы ойыннан да жоғарғы деңгейде орын алады. Осыған байланысты біз спорттағы брендтер көптеген адамдардың өмірінде маңызды рөл атқаратын және белгілі бір

спортқа, клубтарға, жеке тұлғаларға және олардың құндылықтар жүйесіне қатысты көрінетін мотивациялық құндылықтарды іздеуді жаза алады деп ұсынамыз.

XXI ғасырдың басында. жоғары спорт түрлері айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Спорт ақпараттық қоғамның жағдайына бейімделіп, мәдени жаңашылдыққа кең мүмкіндіктер беріп, халықаралық саяси процестерде жаңа рөлге ие болды. Осыған байланысты, медиа мазмұнының тұжырымдамасы мен технологиясы тұрғысынан клубтың сәтті тәжірибелерін зерттеу жаңартылды.

Спортпен шұғылдану кезінде көптеген технологиялар, спорт процесіне қатысушылардың сезімдері, бұқаралық ақпарат құралдарында спорттық брендті анықтауға арналған көптеген функциялы құралдар бар. Әлемдік спорттағы бренд енді бренд атауы ғана емес, өндіруші мен тұтынушы арасындағы байланыстың өнімі, сол суреттерде, құндылықтарда және мүдделі тараптардың аудиториясы брендтің артында көретін басқа да ерекшеліктерде. Брендтің имидждік компоненті қоғамдық құндылықтарда брендтің танылатын, құнды аспектісі ретінде осы құндылықтардың қалаған проекциясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Манчестер Юнайтед брендінің медиа-құрылымы үнемі дамып келеді, мақсатты аудиториялары бар өзіндік экожүйені құруға негізделген. Манчестер Юнайтед клубының байланыс формуласы жаңа технологиялар мен желілік коммуникация мүмкіндіктеріне байланысты дамуда.

Брендтің ақпараттық және имидждік кеңістігін құрудың зерттелген әдістері мен құралдары ең тиімдісін анықтауға мүмкіндік берді: мүдделі тараптардың аудиториясын кеңейту және брендпен өзара әрекеттесу процесін дараландыру үшін заманауи технологиялар мен құралдарды қолдану; клуб мифологиясын және футбол клубын бизнес ретінде ескере отырып, клубты сәйкестендіруді қолдану; Клубтың абыройы мен имиджін саналы, табанды түрде орналастыру. Манчестер Юнайтед бренді әлемдегі әйгілі клубқа айналды деп қорытынды жасауға болады, өйткені бұл кез-келген басқа командадан гөрі өз ойын өрнектей алады, жанкүйерлермен жұмыс жасайды, ақпараттық және коммуникациялық стратегияны, модель құра отырып, тікелей өмір тәжірибесінің динамикасын қалыптастырады. керемет әсерлі оқиға. Жанкүйерлермен және демеушілермен тиімді қарым-қатынас жасау мүмкіндігі ондаған жылдар бойы жеңісті нәтижелерге қол жеткізді. Цифрлық арналардың жетекші рөлінің нәтижесінде зерттеліп жатқан спорт клубының аясында қалыптасқан медиа коммуникациялардың технологиялары мен модельдерін әмбебаптандыру процесі жүреді, оған кері байланысқа көптеген мүдделі тараптар тартылады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында және спорттың халықаралық контекстегі рөлінің өзгеруінің арқасында спорттық топтың брендті үкіметтік емес, білім беру ұйымдары, экологиялық және басқа да бірлестіктерге

теңестірілген БАҚ-қа, байланыс арнасына айналады деп қорытынды жасауға болады.

Спорттағы бренд спорттық аудиториямен өзара әрекеттесу механизміне негізделген коммуникациялық алмасуға және қоғамдық және нақты (тақырыптық) баяндамалар мен хабарламаларды аударуға және олардың қоғамдық санаға бірігуіне бейімделген.

Осыған байланысты спорттық брендингтегі инновациялар тек жаңа технологиялармен ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік және кәсіби бағыттармен де байланысты болуы керек. Мысалы, спорттың саясаттануы мен әлеуметтік желілердің қоғамдық қатынастардың бүкіл жүйесіне әсер етуі жағдайында брендтер халықаралық өлшемге ие болады және белгілі аксиологиялық компонентке ие бола отырып, жалпыадамзаттық құндылықтардың тасымалдаушысы болады. Осыған байланысты клуб менеджменті болжау мен трендті анықтауға негізделген қызметтің жаңа модельдерін (инновациялық өнім және жүйелік жоба) жасауы керек. Спорттық брендингтегі инновация сонымен қатар жүзеге асыру тұрғысынан да маңызды, маңызды сипатқа ие болуы керек

Болашақта спорттық брендинг олармен қарым-қатынастың интерактивті нысандары арқылы дамиды, ал мақсатты аудиторияның талғамдарын бағалаудағы таза спорттық өнім (нәтиже) имидждік және ассоциативті параметрлермен (ел, тұлға, қоғамдағы рөлі) қатар жүреді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Геобрендинг: практическая коммуникация в продвижении территорий / Т. Лебедева, А. Ассаель, Т. Кормановская, Л. Эпштейн. 2014.
- 2 Анатомия бренда. Перция В., Мамлеева Л. М.: Вершина, 2007.
- 3 Как создать мощный бренд. 3-е издание. Чернатони Л., МакДональдс М. М.: Юнити, 2012.
- 4 Спортивный маркетинг: принципы позиционирования профессионального спортивного клуба. Явленин И. 2008.

ГРНТИ 16.21.61

ТЫҢДАЛЫМ DAҒДЫCЫН DAМЫTUDЫҢ MAҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ТЫҢДАЛЫМНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Ж.Д. Жансүгірова, Ж.Т. Раймқұлова

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДБҒУ «Педагогикалық шеберлік орталығы» Қызылорда қаласы филиалының тренерлері, Қызылорда қ.

Тыңдалымның адамның қарым-қатынас орнатуда маңыздылығы болғанымен бұл тілдік дағдыны меңгеруде басқа дағдыларға қарағанда «кенже» калып, мұғалімдердің жеткілікті дәрежеде көңіл бөлінбегендігін тәжірибе көрсетті. Жаңа бағдарламаны іске асыруда тыңдалым оқушы мен мұғалім үшін күрделі сөйлеу әрекеттеріне жатқандықтан, мұғалімдерде оны оқу мен оқыту тәжірибесіне енгізуде кедергілер кездесуде. Жалпы теориялық тұрғыдан тыңдалым бойынша ақпараттың аз болуы, оның әдістемесін игеруде ресурстардың тапшылығы тіл мамандарында оқу мақсаттарымен жұмыс жасау барысында қиындықтар туындауда. Тыңдалымның қарым-қатынас орнатудағы үлесі мен орнын анықтау мақсатында алдымен тыңдалымның адамның өміріндегі маңыздылығы, оқушыларда дамыту қажеттілігі және оның түрлерімен ой бөлісуді жөн көрдік. Зерттеушілердің пікірлерін келтіре отырып, тыңдалымның түрлерін жан-жақты талдау жолдарын ортаға салдық.

Түйін сөздер: Маңызды дағды, тыңдалым түрлері, ғалымдар пікірі, экстенсивті, интенсивті тыңдалым.

Тыңдалым – адамның өмірінде жиі қолданатын қарым-қатынас дағдысы. Күнделікті біз телефон, радио мен теледидардағы хабарламаларды тыңдаймыз, ресми немесе бейресми кездесулерге барамыз, пікірталас пен сұхбаттарға қатысамыз, нұсқаулар мен ауызша ақпараттарды қабылдаймыз т.б. Марк Твен бір сөзінде тыңдалымның маңыздылығын былайша атап өтті: «...Егер біз тыңдаудан гөрі көп сөйлеуіміз керек болса, бізде екі тіл және бір құлақ болар еді...». Ұлы қазақ ойшылы Абайдың: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады», - деген нақыл сөзі де адамның алғашқы дүние есігін ашқаннан бастап басқа дағдылар қатарында алдымен есту қабілетінің айналаны тануына, кейіннен білімді болуына ықпалы бар екендігін атайды [1].

Кез келген адамның өзін басқалардың түсінуін әрқашан қалайды. Басқалардың тыңдай білуі біздің айтқанымызды шынайы қабылдағанын,

біздің ойларымыз бен сезімдерімізді танығандығын, біздің айтқанымыздың маңыздылығын көрсетеді. Әр адам басқаның өзін тыңдауын түсіністік таныту деп қабылдай отырып, ішкі сезімін ашуға дайын. Психологтер тыңдай алу – өнер, айтушы мен тыңдаушы арасындағы өзара байланысын нығайтатын табысты қарым-қатынас жасаудың маңызды құралы деп таниды. Сезімтал тыңдаушының қасында өзіміздің не ойлайтынымызды, не сезінетімізді тани білеміз. Ол адамның ішкі «менінің» көтеріліп, өзін-өзі тыңдай алуға мүмкіндік береді [2]. Олай болса адамның жеке тұлға болып қалыптасуына зор әсер ететін тыңдалым дағдысының қандай түрлері бар екенін талдап көрелік.

Барлық қабылдау дағдылары сияқты тыңдалым да айтушы мен тыңдаушыны қамтитын динамикалық, белсенді үдеріс болып табылады. Тыңдау миға жіберілетін сигналдар немесе дыбыстар өңделетін кезде орын алады – яғни біз айтылатын нәрсеге назар аударғанда, негізгі нәрсені таңдаймыз, содан кейін түсініп, интерпретациялаймыз.

Көптеген жағдайларда адам тыңдалған ақпараттың маңызды және қызықты екенін білдіру үшін тыңдауға бейімделген. Осылайша, мысалы түскі ас кезінде достарымызды тыңдай және жауап бере отырып, олардың ойлары мен сезімдері сіз үшін маңызды екенін ишарамен білдіріп отырсыз. Сондай-ақ іскерлік келіссөздер кезінде өзінің оппонентін басқаша тыңдаса, үйдегі ашулы баланы тыңдауда басқаша тәсілді қолданады. Яғни, әртүрлі өмірлік жағдайларда біз өз мінез-құлқымызды бейімдеп, оны әңгімелесушінің ыңғайына қарай қалыптастырамыз. Осыған байланысты тыңдалымның бірнеше түрі бар. Оларды ажырату арқылы біз нақты сәтте ең қолайлы таңдау жасай аламыз. Сондықтан жақсы тыңдаушы болу үшін алдымен нақты мақсатқа сай келетін тыңдаудың түрін түсіну маңызды.

Тыңдалым белсенді және белсенді емес (пассивті) болуы мүмкін. Сіздің тыңдау барысындағы белсенділігіңіз, тыңдауға жұмсайтын энергия мөлшеріңіз белсенді тыңдауды пассивті тыңдалымнан ажыратады. Кейде кездейсоқ тыңдалым деп аталатын пассивті тыңдалым біздің уақытымыздың көп бөлігін алады: біз музыканы, сүйікті теледидар бағдарламамызды немесе досымызды тыңдаймыз. Мұндай сәттерде біз сыни ойлаудан гөрі, демалудан және ынталандырудан ләззат аламыз. Басқа жағдайларда, мысалы, концертте немесе театрда біз рақат үшін тыңдай аламыз. Сондықтан бұл тыңдалым түрі көп күш-жігерді қажет етпейді. Ал белсенді тыңдалым пассивтіге қарағанда мақсатты. Белсенді тыңдалым – бұл тыңдау және ақпаратты түсіну және есте сақтауды мақсат етеді [3].

Ғалым Ф. Оразбаева тыңдалымды үйренуші мен үйретушінің көзбе-көз не бірін-бірі көрмей қарым-қатынаста болу ыңғайына қарай қарастырып, екіге бөледі:

Тіке тыңдалым	Тіке тыңдалымда тыңдаушы сөйлеушінің бет пішінін, еріндерінің қимыл-қозғалысын, ымдаған, ишарат білдірген дене қимылын көріп, соған қарап та ойды түсінеді, мән-мазмұнды қабылдайды.
Аралық тыңдалым	Аралық тыңдалымда тыңдаушының алдында айтушының өзі жоқ, тек дауысы ғана естіледі. Мұнда сөйлеушінің қызметін аудиожазбалар, диафильмдер, диктофондар атқарады. Бұл жағдайда көбінесе, сөйлеушінің үніне, дауыс ырғағына қарап түсінуге тура келеді [4]

Осы жіктелімді ұсына отырып, тыңдалымға үйрету техникалық құралдарды қолдануды талап ететіндігін айтады. Осыған орай тыңдалымға қатысты пайдаланылатын техникалық құралдардың негізгілері ретінде диафильмдер, киноүзінділер, аудиооқулықтар, пластинкалар, таспа-ленталар, фоножазбалар, бейнетаспалар т.б. қолдану қажеттілігін ұсынады.

Орыс ғалымы И.А Бредихина өзінің «Обучение основным видам речевой деятельности» атты зерттеуінде тыңдалым дағдысын тыңдаушының қызығушылығына орай топтастырады (кесте 3):

Кесте №1. Тыңдалым түрлері.

Интенсивті /детальді	Экстенсивті	
	Таңдамалы /селективті	Жаһандық
Детальді, мазмұнды толық және нақты қамтыған тыңдалым	Нақты бір ақпаратты түсінуге бағытталған тыңдалым. (басқа ақпараттар маңызды емес және оған назар аударылмайды)	Ең маңызды негізгі, «қызыл жолақты» ақпаратты түсінуге бағытталған тыңдалым

Тыңдалымды интенсивті, экстенсивті деңгейде топтау ақпарат мазмұнына да байланысты. Дегенмен бұл жіктелімде мақсат пен қызығушылық баса назарда болуы мүмкін екендігін айтқымыз келеді [3].

Жаңартылған білім беру бағдарламасы аясында «Тыңдалым және айтылым» бөлімі бойынша оқушылардың төмендегі дағдыларды үйренуіне мүмкіндік беретіндігі нақтыланған. Олар – болжау, әртүрлі жанрдағы мәтіндерді талдау, мәтіннен ақпаратты анықтау, негізгі ойды анықтау, тыңдалым материалы бойынша жауап беру және бағалау, сөйлеу мәдениетін дамыту. Тыңдалым дағдысын дамытуға арналған сабақты өткізудің негізгі мақсаттарының бірі оқушыларды тиімді тыңдауға дағдыландыру, ақпаратты түсіну үшін онымен не істеу керек екенін үйрету болып табылады. Мендельсон (1995) мұғалімге оқушылардың білімін тексеруге емес, оның тыңдалым дағдыларын машықтандыруға, оларды жаттықтыруға баса назар аударуды ұсынады. Сондықтан үздіксіз жаттыға

беруді жоспарлау арқылы тіл мұғалімдері оқушыларына тыңдалым дағдысын шыңдап, метатану стратегияларын дамытуға көмектесе алады. Ендеше жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша тыңдалымның түрлеріне тоқталсақ (кесте 4):

Кесте №2. Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша тыңдалым түрлері.

Тиімді тыңдалым	Тиімсіз тыңдалым
Көз түйістіру	Көз арқылы байланыс жоқ
Адамның қызыққаны көрініп тұрады	Адамға қызықсыз/ол есінеп отырады
Адам түсініктемелер береді	Адам ештеме айтпайды немесе «ия/жоқ» сөздерін ғана айтады
Адам сұрақ қояды	Адам сағатқа немесе басқа заттарға қарап отырады
Адам басын изейді/қандай да бір түрде жауап қатады	Адам сұрақ қоймайды
Адам тақырыпты жалғастырады	Адам тақырыпты өзгертеді
Мақсатпен жүзеге асырылады	Белгілі бір мақсат жоқ

Бағдарламадағы негізгі ұсынылған стратегиялардың дені де тиімді тыңдалымды жүзеге асыруға негіз болады. Осы тұрғыда оқушыларға төмендегі іс-әрекеттер ұсынылады.

Алдыңыздағы адамға қараңыз да, өзіңіз істеп отырған барлық әрекетті тоқтатыңыз;

Оның не айтып тұрғанын, сондай-ақ қандай сөздерді қолданатынын тыңдаңыз;

Басқа адамның не айтып отырғанына шынайы қызығушылық танытыңыз;

Осы адамның айтқанын басқа сөзбен жеткізіңіз;

Нақтылаушы сұрақтар қойыңыз;

Өз сезіміңіз бен берік пікірлеріңізден хабардар болыңыз;

Егер сіз өз көзқарасыңызды білдіргіңіз келсе, тыңдап болған соң мәліменді деген іс-әрекеттер тиімді болып табылады [6].

Жаңартылған білім беру мазмұны бойынша жоғарыдағы жіктелімді шетел басылымдарына талдау жасау барысында да айқындай алдық. Яғни шетелдік ғалымдардың айтуы бойынша, тыңдалымның түрлерін тиімді/тиімсіз деп анықтау арқылы адам қарым-қатынас жасау, тұлғалық даму бағытында өте маңызды ақпаратты алатыны айтылады. Махатма Гандидің «Біз тыңдаймыз, бірақ үнсіз қалу үшін емес» деген пікіріндегі ойға сәйкес шетелдік ғалымдар тыңдалымның тыңдаушыға әсері тұрғысынан келесі түрлерін қарастырған екен.

Тиімді тыңдалым түрлері:

- Жан-жақты тыңдалым;
- Дискриминантты тыңдалым;

- Сыни тыңдалым;
- Терапиялық тыңдалым;
- Толыққанды тыңдалым;
- Терең тыңдалым;
- Рефлексивті тыңдалым;
- Эмпатикалық тыңдалым.

Жан-жақты тыңдалымның негізі тыңдаушының сөйлеуші сөзіне негіздеп пікір шығара алуы және естіген ақпаратының шынайылығын анықтай алуында. Яғни тыңдаушы тыңдай отырып, өзінің құндылықтарына сәйкес ақпараттың тиімді, тиімсіздігін бағалайды. Тыңдалымның бұл түрінде айтылған апараттың ішкі мазмұнын түсінуге тырысады және дәлелдердің артықшылықтары мен кемшіліктерін ажырата алады.

Дискриминантты тыңдалым – айтылған ұсыныстар мен айтушының дауыс ырғағы, интонациясы арасындағы байланысты анықтауды қамтиды. Байланысты түсіну тыңдаушыға шын мәнінде сөйлеушінің не айтқысы келетінін немесе қандай эмоцияларды білдіргісі келгенін көрсететін вербалды сигналдарды байқауға мүмкіндік береді. Мысалы, тыңдаушы сөйлеушінің дауыс ырғағындағы өзгерістерді бақылау арқылы оның көңіл-күйі мен сезімін анықтай алады. Тыңдай отырып, ақпараттағы ой мен айтушының жеткізуіндегі өзара байланысты бағалап, өз пікірін ортаға сала алады.

Сыни тыңдалым – тыңдалымның ең маңызды түрі, өйткені тыңдаушыдан хабарламаны тыңдауды ғана емес, сонымен қатар сөйлеуші ұсынған ақпараттың немесе сөйлеушінің сенімге лайық екенін бағалауды талап етеді. Тыңдаушыға айтылған мәселе бойынша алдыңғы білімді қолданып салыстыруға, талдауға және жеке пікір қалыптастыруға мүмкіндік береді. Алынған ақпарат тыңдаушының алдағы жоспарына не іс-әрекетіне тікелей әсерін тигізеді. Мысалы президенттікке үміткердің сөзін тыңдау арқылы үміткердің қайсысын таңдайтыныңыз анықталады. Сабақта да оқушылар сыни тыңдау арқылы жарнама, үндеулерді тыңдап, ақпаратқа анализ жасап, интерпретациялайды, тыңдаушы таңдау жасап, одан арғы әрекетін жоспарлайды. Тыңдаудың бұл түрі жоғары ойлау қабілеті бар оқушыларға миға шабуыл жүргізуге, жаңа шешімдер қабылдауға және стратегияларды талқылауға мүмкіндік береді, сондықтан сабақта барлық оқушылардың тыңдаудан кейін оны талдау, интерпретациялау қабілеттерін дамыту маңыздылығы туындайды.

Тыңдалымның терапиялық түрі – қиын мәселесі бар адамға өз проблемасын талқылауға мүмкіндік беруде қолданылады. Әдетте медицина қызметкерлері мен консультант -кеңесшілер жиі қолданса, басқа да кәсіби мамандар айтушыға өз эмоцияларын білдіруге немесе кеңес алуға мүмкіндік беру үшін таныстарын немесе достарын тыңдаған кезде қолданады. Бұл әсіресе сыныптастармен, әріптестермен жақсы

қарым-қатынас орнату үшін тиімді тыңдалым дағдысы деп айтқымыз келеді. Тыңдалымның бұл түрі міндетті түрде ақпаратты мұқият тыңдауды талап етеді, негізгі мағынасы сіз сөйлесіп жатқан «адамды түсінесіз» деп атап көрсету болып табылады. Әдетте бұл кезде кездесетін мінез-құлық – сөйлеушінің не айтқанынан тыңдаушыны қаншалықты қызықтырғанын көрсететін бейвербалды сигналдарды қамтитын мінез-құлық. Мысалы, егер сыныптасы презентация өткізсе, тыңдаушы мұқият тыңдап отырғанын көрсету үшін көрермендік байланыс пен бас изеуді қолдануға болады.

Толыққанды тыңдалым – деп тыңдаушы айтушының сөзін өте мұқият тыңдағанда болатын үдерісті айтады. Тыңдалымның бұл түрінің мақсаты – ақпараттың мазмұнын толық түсіну. Тыңдалым барысында үзіліс жасауға болады, дегенмен тыңдалған ақпаратты жинақтап, перифразалап айту керек. Әсіресе лекция немесе презентацияны түсіну кезінде жиі қолданылады.

Терең тыңдалым – толыққанды тыңдалымнан да аса маңызды. Терең тыңдалымда айтушы мен тыңдаушы арасында мазмұнды байланыс орнауы керек. Мұнда бөлшектерді (детальдерді, меңзеулерді) жіберіп алмай, мұқият тыңдау маңызды. Сол арқылы ақпараттың құндылығы анықталады.

Рефлексивті тыңдалым – сөйлеушінің хабарламасын түсіну мен қайталауды қамтиды. Рефлексивті тыңдаушы сөйлеушіге шынайы қызығушылықпен жауап береді. Алайда тыңдаушы басқа көзқарасты, пікірді беруге немесе сөйлеушіні сынауға тырыспайды, тек сөйлеушіге жай ғана ақпараттың түсінікті екенін білдіреді. Тыңдаушы айтылғанды қайталай немесе жаза алады, сөйлеушінің сезімдерін бейнелейтін мәлімдемелер жасай алады. Мысалы тыңдаушыдан: «мен бұл жобаны қалай шешуге болатынын білмеймін,»-деп сұраса, рефлексивті тыңдаушының жауабы «Жоба мақсаттарын қалай түсінесіз?»- болуы мүмкін. Бұл кері байланыс айтушыны жоба және оның мақсаттары туралы әрі қарай ойлануға итермелейді.

Эмпатикалық тыңдалым – тыңдалымның ең терең деңгейі. Тыңдаушы сөйлеушінің көзқарасын және эмоцияларын, сондай-ақ айтылған хабарды түсінуге тырысады. Эмпатикалық тыңдағанда, тыңдаушы өз көзқарасынан шығып, сөйлеуші тұрғысынан қарауы керек. Еш айыптауды, қате іздеуді көздемейтін тыңдалым түрі. Бірақ бұл тыңдаушының айтушы пікірімен толық келісуін, мақұлдауын білдіреді деген емес, тек ақпаратты айтушы тұрғысынан қарастыруға ұмтылысты көрсетеді [7].

Тиімді тыңдалымды орынды қолдану арқылы тыңдаушы тиімсіз тыңдалымның орын алуына жол бермейді. Сондықтан тиімсіз тыңдалым түрлерін қарастыру маңызды.

Тиімсіз тыңдалым түрлері:

– *Таңдап тыңдау* барысында тыңдаушы айтушының ойын тезірек түсініп алуды көздейді де, кейбір аспектілерге ғана назар аударады. Тыңдаушының әрбір детальді түсіну қабілетін айқындайды, соның әсерінен мазмұнды түгел түсінбеушілікке әкеп соғатынын білдіреді.

– *Ішінара тыңдалымда* тыңдаушының ақпаратты тыңдауға ниеті бар, дегенмен назарын толық шоғырландырмайды. Соның салдарынан ақпарат толық тыңдалмайды. Тыңдаудың бұл түрі жалған тыңдау немесе адамның сұраққа толық және дәл жауап беру, нұсқауларды орындау қабілетіне әсер ету ретінде түсіндірілуі мүмкін.

– *Жалған тыңдалым* – бұл тыңдалымда тыңдаушы басқа адамды/ақпаратты тыңдап отырған/тыңдаған кейіп танытады, шын мәнінде естігенді түсінбейді. Бұл тыңдаушылар ыңғай туындаған кезде күліп, басын иезу арқылы түсінетінін көрсете алады.

Түрлі жағдайларға орай мектепте тыңдалымның тиістісін қолдану арқылы оқушы болашақта тиімді қызметкер және әріптес болу үшін жан-жақты қарым-қатынас жасауға, тыңдаудың толық және терең дағдыларын жақсартуға назар аударады [8].

Ал Вулвин мен Коукли сияқты ағылшын ғалымдары барлық тыңдалым түрлерін талдай келе, ең басты тыңдалымның екі түрі бар екенін дәлелдеген.

Анықтау үшін тыңдау.

Анықтау үшін тыңдалым алғаш рет өте ерте жаста дамиды – ана құрсағында туғанға дейін болуы мүмкін. Бұл тыңдалымның ең негізгі нысаны болып табылады және сөздердің немесе фразалардың мағынасын түсінуге емес, түрлі дыбыстарды анықтауды қамтиды. Мысалы, ерте бала кезінде ата – ана дауысының дыбыстары ажыратылады: әкесінің дауысы анасының дауысынан өзгеше естіледі. Тыңдалым түрі балалық шақтан ересек шаққа дамиды. Адам есейген сайын, дамып, өмірлік тәжірибе жинақтап, әртүрлі дыбыстарды ажырату қабілеті де жақсарады. Біз әртүрлі дауыстарды танып қана қоймай, дыбыстарды жасау тәсілінде айырмашылықтарды тану қабілетін дамытамыз – бұл дыбыстарды білдіретінін түпкілікті түсіну үшін іргелі қадам болып танылады. Айырмашылықтар көптеген қырлардан, шет тілдерін танудан, сөйлеушінің эмоциялары мен сезімдеріне, өзге тілдің акценттерін ажыратудан тұрады.

Мысалы, айтушының бақытты немесе қайғылы, ашулы немесе қатулы дыбыстарын ажырату қабілеті, сайып келгенде, шын мәнінде айтылатын құндылықтарға құндылық қосады және бұл, әрине, түсінуге көмектеседі. Тыңдаудың әртүрлі дағдылары «тыңдау» қабілеті нәтижесінде пайда болатын визуалды ынталандырумен ұштасқан кезде, дене тілі бізге сөйлеушіні толық түсінуге мүмкіндік береді – мысалы, оның қалай сөйлеуіне қарамастан оның қайғылы екенін тануға мүмкіндік береді.

Мысал келтірсек, сіз өзіңізді түсінбейтін тілде сөйлейтін адамдардың ортасында елестетіңіз. Сіз түсіну мүмкін емес тілде сөйлейтін адамдармен қоршалғансыз. Мүмкін, әуежай арқылы басқа елде өту кезінде болар. Сіз, бәлкім, ерлер мен әйелдер, жас және кәрі адамдарға тән түрлі дауыстарды ажырата аласыз, сондай-ақ дауыстардың ырғағына сәйкес айналаңызда не болып жатқан туралы кейбір түсінік аласыз. Сіз олардың не айтқанын түсінбейсіз, бірақ қоршаған ортаңызды түсінудің кейбір деңгейіне жету үшін әртүрлі тыңдауды пайдаланасыз.

Жан-жақты тыңдау

Жан-жақты тыңдау ақпаратты түсінуді камтиды. Анықтау үшін тыңдалым түрі сияқты жан-жақты тыңдалым да тыңдалымның барлық түрлері үшін іргелі болып табылады. Жан-жақты тыңдалымды қолдану үшін, яғни ақпаратты түсіну үшін тыңдаушы алдымен тиісті лексика мен тілдік дағдыларды меңгеруі қажет. Себебі, шамадан тыс күрделі тілді немесе техникалық жаргонды пайдалану жан-жақты тыңдау үшін кедергі болуы мүмкін. Жан-жақты тыңдалым бір ақпаратты екі адамның екі түрлі жолмен түсіну фактісімен одан да қиындайды. Бұл мәселе сыныпта немесе топтық жағдайда көбейтілуі мүмкін, онда көптеген әртүрлі мәнде айтылғандардан түрлі қорытынды шығарылуы да мүмкін [9].

Жан-жақты тыңдау дауыс үні, қимыл сияқты бейвербалды коммуникациясынан қосалқы хабарламалармен толықтырылады. Бұл бейвербалды сигналдар қарым-қатынасты және түсінуді жеңілдетеді, бірақ шатастырып, түсінбеуге әкелуі де ықтимал. Көптеген жағдайларда тыңдаушы интерпретациялау және рефлексия сияқты дағдыларды пайдалануы маңызды.

Қазақ тіл білімін зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне шолу жасасақ, тіл сабақтарында қолданылатын тыңдалымның түрін интенсивті немесе экстенсивті тыңдалым деп бөліп қарастыратындығы анықталады [6].

ТЫҢДАЛЫМ

Экстенсивті тыңдалым

Интенсивті тыңдалым

Экстенсивті тыңдалым бойынша оқушы өзін қызықтырған материалын тыңдайды, сол арқылы тілін жетілдіреді, сөздік қорын молайтады. Оқушының табиғи сөйлеу тілін тыңдау арқылы тілді еркін меңгеруіне септігін тигізеді. Кейбір оқушылар өздігінен тыңдалымға ұмтылмаса, оларға бағыт беріп, арнайы тапсырмалар беріледі. Сондықтан да экстенсивті тыңдалым оқушының тыңдалым дағдысын мақсатты дамыту бағытында қолданылады. Тыңдалым арқылы оқушылар өз мұғалімінен басқа адамдардың дауысына, сөйлеу мәнеріне,

жылдамдығына үйренеді, сөздерді дұрыс айта білуге, нәтижесінде еркін сөйлеу мүмкіндігіне ие болады. Тыңдалым орындау барысында оқушылар түрлі жанрлық өзгешеліктері бар мәтіндерді тыңдайды, ондағы табиғи тіл қолданысын игереді. Мұндай тыңдалым материалдарының артықшылықтары мен кемшіліктері қатар жүреді. Басты артықшылығы оқушы тыңдалымның дұрыс ести алмай қалған тұсын қайталап тыңдай алады. Ал негізгі кемшілігіне сыныптың акустикасына байланысты оқушылар тыңдалымды анық ести алмай қалуы мүмкін. Интенсивті тыңдалымды жүзеге асырудың тағы бір түрі – ол оқушының бетпе-бет таза тіл иесімен кездесуі (мәселен, 10-15 жыл жұмыс істеген ағылшын тілі пәнінің мұғалімінің өзі тыңдалым дағдысы қалыптаспаса кез келген шетелдіктің сөзін ұға алмайды, ал үнемі әдеби-көркем мәтіндерді оқитын болса, бірден қатынасқа түсе алмайды).

Тыңдалымға жазба тілден едәуір ерекшеленіп тұратын сөйлеу тілі таңдалады. Тыңдалым арқылы дыбыстардың дұрыс айтылуын үйренеміз, мағынаны ұғамыз, мазмұнын игеру арқылы білімді толықтырамыз. Демек тыңдалым оқушының сөйлеу тілін түсінуіне ықпал етеді. Тыңдалым барысында оқушы тыңдалым мәтінінің көптеген түрлерімен танысады. Олар: әңгіме, жарнама, ән, нұсқаулық, дәріс, жаңалық т.б. осы аталғандардың барлығының өзіндік тілдік ерекшеліктері бар. Кей жағдайларда жай ғана дыбыстар естіледі. Сонымен қатар тыңдалым материалдарының жылдамдығы да түрлі болып келеді. Кейбір сөздер анық естілмей, олардың әріптері жұтылып кетеді, интонациялары да контекске байланысты құбылып тұрады.

Г.Д. Ушакова өз зерттеуінде тыңдалымның түрлерін (кесте 5) былайша топтастырады:

Кесте №5. Г.Д. Ушакова бойынша тыңдалым түрлері:

Тыңдалым түрлері		Мақсатты сипаттамасы
Мазмұнды қамту көлеміне сәйкес	Жаһандық	
	Детальді	Ақпаратты жан-жақты толық түсіну, интерпретациялап қайта айту, алдағы уақыттағы тәжірибеде қолдана алу.
	Конструктивті	Ақпараттағы негізгі және қосымша ақпаратты анықтау, олардың арасындағы мағыналық байланысты орната алу.
	Таңдамалы	
Бағалау деңгейінде	Сыни	Тыңдаушыны қызықтырған ақпаратты іріктеп алу. Ақпараттың шынайылығын анықтау, құндылығына баға беру.

Ғалымның топтастыруын талдап көрсек, жаһандық тыңдалымда мәтіннің мазмұнын жалпы қабылдау, онымен жалпы танысу, пікір не туралы, оның негізгі ойы қандай екенін түсіну жеткілікті екенін айтады: оқушылар мынадай сұраққа жауап береді: «тыңдалған мәтінді қалай атауға болады?». Жаһандық тыңдалым көбіне көркем шығармаларды оқығанда қолданылады. Нәтижесінде оқушылар жаһандық тыңдалымның тәсілдерін меңгереді: тыңдаушы сөйлеушіні бөлмейді, бас изеу, күлімсіреу сияқты ым-ишараларды көрсетіп отырады, қысқа репликаларды қолдана алады. Оқушыларға бүгін теледидардан не туралы хабарлағаны туралы қысқаша айту ұсынылады: оларды не таңқалдырды немесе қуантты, мүмкін ренжіткені туралы айтып беруі [10].

Детальді тыңдалымда ақпарат мазмұнына тереңірек үңілуді, негізгі және қосымша ақпаратты ажыратуды көздейді дейді ғалым. Оқушылар ауызша айтылған ақпаратты тыңдай отырып, оны жазбаша да, ауызша да баяндауға дайын болуы керек, сол үшін мұқият, егжей-тегжейлі тыңдайды. Оқушылар детальді тыңдалымның тәсілдерін меңгеріп, сұрақтар қоюға, нақтылап алуға, басқаша айтуға, интерпретациялауға дағдыланады.

Сыни тыңдалымның негізінде егжей-тегжейлі қабылдау, ақпаратты бағалау, өз көзқарасын білдіру сияқты терең дағдылар жатыр. Оқушылар өздері жақсы білетіндерін, мысалы, сыныптастардың өлеңдерді жатқа оқуын сын тұрғысынан тыңдайды. Сын тұрғысынан тыңдау оқу үдерісінде, әсіресе, пікірталаста, сұхбаттасушының пікірін сыни қабылдау жағдайында, басқа көзқарасты түсіну ғана емес, сонымен қатар өз ұстанымын дәлелдеу қажет болғанда орын алады. Оқушылар тыңдалым барысында мәдени мінез-құлық ережелерін меңгергенін көрсетулері тиіс: сөзді бөлмеу, босқа таласпау, мәселенің мән-жайын толық түсінбей қарсы шықпау. Сыни тыңдалым кезінде адамның тәрбиелілік деңгейі айқындалады, тіпті көзқарастардың алшақтығы жағдайында да сұхбаттасушының пікірін құрметтеуге қабілеті көрінеді. Сонымен қатар ғалым бастауыш мектепте сыни тыңдалым өз нәтижесін бермесін ескертіп, жоғары сыныптарда оқушылардың жоғары деңгейлі ойлауына оң ықпалын тигізетінін айтады.

Түрлі дереккөздерді талдау барысында жалпы отандық, ресейлік және шетелдік тыңдалым түрлеріне ортақ тыңдалымның екі негізі түрі анықталды. Олар-рефлексивті емес және рефлексивті тыңдалым.

Рефлексивті емес тыңдалым

тыңдалым техникасын меңгерудің бірінші кезеңі болып табылады, яғни сұхбаттасушының сөзіне араласпай немесе аз араласып мұқият үнсіз тыңдау. Басқаша айтқанда, сұхбаттасушыға оны түсінетінін білдіру үшін көзбен байланыс орнатып, бас изеу сияқты бейвербалды сигналдарды, сонымен қатар «жақсы»,

«түсінікті», «иа» деген қарапайым ғана сөздерді қолданасыз. Рефлексивті емес тыңдалым айтушы үшін ең керек тыңдалғанын қалайды. Осы мәселеге сәйкес жасалған бір тәжірибеде бірнеше адамға кез келген тақырыпта өз сөзін таспаға жазу ұсынылады. Және де сөйлеудің ұзақтығына сәйкес ақы төленетіні ескертіледі. Кейбір қатысушылар бірнеше күн қатарынан сөйлесе, кейбірі өздерін өте жақсы сезінгендерін айтты. Себебі оларға алғаш рет ішіндегісін толық айтуға мүмкіндік туған екен. Ал көпшілігі ақы алудан бас тартып, таспаға сөйлеудің кез келген тыңдаушымен сөйлескеннен жақсы екенін бағалады. Тіпті рефлексивті емес тыңдау кезінде де сұхбаттасушымен қарым-қатынасты едәуір жеңілдетуге болады, өйткені, елуесіз ғана назар белгісі сөйлесуді жалғастыруға итермелейді (сіз сөйлеп отырған кезде тыңдаушы қозғалмастан, үндеместен отырса қалай болатынын елестетіп көріңіз).

Қандай жағдайда рефлексивті емес тыңдалымды қолданған орынды:

- егер әңгімелесуші өз көзқарасын білдіргісі келсе;
- егер әңгімелесуші өз проблемалары/мәселелері туралы айтса;
- шиеленісті жағдайларда;
- лауазымы бойынша жоғары тұрған адаммен сөйлескен кезде (егер, мысалы, сізді басшы сынға алса).

Осылайша, рефлексивті емес тыңдалым көп жағдайда дискуссиялық емес сөйлесулерде немесе даулы жағдайдың пайда болу қаупі кезінде қолданылады. Әсіресе басшылар үшін тыңдай білу өте маңызды. Зерттеулер көрсеткендей, басшы өзінің қарамағындағыларды тыңдай алатын мекемелерде еңбек өнімділігі әлдеқайда жоғары болады екен.

Алайда, әдетте, іскерлік қарым-қатынас кезінде бір рефлексивті емес тыңдаулар жеткіліксіз, сондықтан тыңдалымның техникасын меңгерудің бірінші кезеңі ғана екенін әрдайым есте сақтау қажет. Екінші кезең-рефлексивті тыңдалым.

Рефлексивті тыңдалым айтылған ақпаратты тыңдаудан басқа, оның шынайы мағынасын анықтап, айтушының пікірін бейнелеуді көздейді.

Рефлексивті тыңдалымда айтушыны қолдаудың келесі тәсілдерін қолдану ұсынылады:

– Анықтау, нақтылау: «мен түсінбедім», «тағы бір қайталаңыз...», «сіз нені меңзейсіз?», «түсіндіре аласыз ба?» сияқты сөздерді қолдану;

– Парафраз, яғни сіз оны дұрыс түсінгеніңізге көз жеткізу үшін айтушының сөздерін өз сөздерімен қайталау: «сіз солай ойлайсыз ғой...», «басқа сөзбен айтқанда...»;

– Сезімнің көрінісі: «менің ойымша, сіз солай сезінесіз...», «түсінемін, сіз қазір ашулысыз...», «одан әрі...»;

– Жалғастыру, яғни, айтушының сөзін өз сөзімен аяқтау немесе меңзеп жіберуі;

– Бағалау: «сіздің ұсынысыңыз қызықтырады», «маған ұнамайды»;
– Түйіндеу: «сонымен, сіз ойлайсыз...», «сіздің сөздеріңіз... білдіреді».

Тыңдалымның мұндай түрі әңгімелесушінің айтқанының мағынасын дұрыс түсіну қажет болған кезде, сондай-ақ айтылған ақпараттың бұрмалануын болдырмау үшін қолданылатыны байқалады.

Қорыта келе, Дейл Карнеги айтпақшы «Адамдарға ықпал студия құпиясы сөйлей білуде емес, жақсы тыңдаушы бола білуде» екенін айтқымыз келеді. Сондықтан тыңдалымның қай түрін алсақ та ең маңыздысы жақсы тыңдаушы бола білу.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Құнанбаев А. «Қарасөздер, поэмалар». – Алматы, «Ел» баспасы, 1993

2 Peter Hudson. Listening in school. Five reasons why listening is important for teachers <https://consiliumeducation.com/itm/2016/09/28/why-listening-is-important-for-teachers/>

3 Бредихина И. А. Методика преподавания иностранных языков: Обучение основным видам речевой деятельности : учеб. пособие. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2018.

4 Оразбаева Ф. «Тіл әлемі». Мақалалар, зерттеулер/Фаузия Оразбаева.- Алматы, «Ан Арыс» баспасы, 2009

5 Беркли-Ален М. Забытое искусство слушать. — СПб.: Питер Пресс, 1997.

6 Жаңартылған білім беру бағдарламасы, негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқыту қазақ тілінде емес), Астана, 2018.

7 <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/types-of-listening>

8 <https://www.skillsyouneed.com/ips/listening-types.html>

9 Wolvin, A. & C. G. Coakely. (1996). Listening (5th edition). Dubuque: Brown & Benchmark Publishers

10 Ушаков Г. Д. Виды слушания. Методика обучения студентов слушанию как профессиональному умению.- М, 1996.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

БІЛІМ БЕРУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ БУЛЛИНГ МӘСЕЛЕСІ

Г.М. Аралбаева

Педагог–психолог, №36 Н. Сауранбаев атындағы негізгі мектеп, Жамбыл обл., Қордай ауд.

Мақалада буллинг маңызды әлеуметтік-педагогикалық мәселе ретінде қарастырылады. Буллингке психологиялық тұрғыдан анықтама беріліп, оның түрлері аталады. Білім беру мекемелерінде буллингтің таралуы туралы сауалнаманың нәтижелері келтірілген. Буллингтің алдын алудың кейбір әдістері сипатталған.

Түйін сөздер: буллинг, буллинг түрлері, Д. Олвеус, мектептегі зорлық-зомбылық.

Бүгінде буллинг әлем мектептерінде кеңінен таралып отыр. Буллинг сөзі ағылшын тілінің «bully» – «қорқыту» ұғымын береді. Бұл физикалық агрессияны ғана емес, психологиялық қысым, қорқыту, тартып алу, қорлау дегенді білдіреді. Мұндай теріс әрекеттер физикалық байланыс, сөздер немесе басқа да әдістер түрінде болуы мүмкін.

Буллинг – бұл білім беру психологиясының ерекше құбылысы. Алайда, бұл термин бастапқыда ересектер топтарын зерттеу процесінде пайда болды. Буллинг кез-келген жабық қоғамдастықта болады.

1980 жылдары Норвегия мен Швецияда психолог Д.Олвеус жүргізген алғашқы анонимді зерттеу көрсеткендей, балалардың 15 %-ы үнемі қудалау жағдайына тап болады. Оның 9 %-ы құрбан, 7 %-ы қудалаушылар болған [1]. 2007 жылғы мәліметтер бойынша, АҚШ-та оқушылардың 32 %-ы мектептегі қорлау, мазақ ету, қауесет тарату, ұру, түкіру, қорқыту, қарым-қатынастан бас тарту тәжірибесінен өтіп, олар өздері қаламаған немесе мүлкін бүлдіруге мәжбүр болған [2].

1993 жылы норвегиялық психолог көптеген жылдар бойы осы тақырыпта зерттеулер жүргізген ғалым Д. Олвеус балалар мен жасөспірімдер арасындағы буллингтің қазіргі кезде қабылданған анықтамасын жариялады. Оның пікірінше, буллинг – бұл әлеуметтік күш немесе физикалық күштің теңсіздігін қамтитын қасақана, жүйелі түрде қайталанған агрессивті мінез-құлық [1]. Оның жұмысы буллинг құбылысын психология ғылымының кеңістігіне енгізді және бұл тақырып тез арада әлемдік психологияның тенденциясына айналды.

Зорлық-зомбылық мәселесі ғылыми білімнің көптеген салаларында қарастырылады, атап айтқанда философияда, психологияда, педагогикада,

әлеуметтануда және т.б. Бұл шетелде де, біздің елімізде де білім беру мекемелеріне әсер еткен маңызды әлеуметтік-педагогикалық мәселе. Зорлық-зомбылық көріністерінің бірі – буллинг. Бұл құбылысты зерттеудің өзектілігі өте жоғары, өйткені оның қатысушылары үшін бұзақылықтың салдары психологиялық жарақаттан жәбірленушінің немесе агрессордың мінез-құлық үлгілерін шоғырландыруға дейін, тіпті өз-өзіне қол жұмсауға дейін өте қиын болуы мүмкін.

Психологиялық әдебиеттерде буллинг (қорқыту) термині белгілі жағдайда өзін қорғай алмайтын жеке тұлғаға қарсы ұзақ (топтық немесе жеке) физикалық немесе психикалық зорлық-зомбылық процесін тудыратын әртүрлі әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық мәселелердің жиынтығы ретінде түсініледі [3].

Буллинг – зорлық-зомбылықтың түрі және оны әртүрлі тәсілдермен білдіруге болады. Норвегиялық психолог Д. Олвеус келесі түрлерді ажыратады:

- сөзбен қорқыту;
- әлеуметтік оқшаулануға бағытталған буллинг;
- физикалық қорлау;
- жәбірленуші туралы өтірік немесе жалған қауесеттерді қолдану арқылы қорқыту;
- агрессия: ақшаны немесе басқа заттарды алып қою, оларды бұзақылықпен зақымдау;
- қандай-да бір әрекеттерді жасауға қорқыту немесе мәжбүрлеу;
- нәсілдік буллинг;
- жыныстық буллинг және т.б. [1].

Басқа зерттеушілер буллингтің осы түрлерімен қатар басқа нұсқаларды атап көрсетеді. Д. Лейн бойынша буллингтің жіктелуі қарапайым және түсінуге оңай. Ол буллингтің екі түрін қарастырады – психикалық және физикалық.

Буллинг әсіресе жасөспірімдер тобында жиі кездеседі, өйткені білім беру ортасында жасөспірімнің жеке басы құрдастарымен топтасу арқылы қалыптасу кезеңін басынан өткереді. Осыған байланысты құрдастарының қабылдамауы жасөспірімдегі суицидтік мінез-құлық үрдісін анықтайтын факторлардың бірі және білім беру ортасындағы әлеуметтік қауіп факторы болуы мүмкін [4].

Зерттеуші В.Н. Бутенко мен О.А. Сидоренко буллинг оның қатысушыларын екі жаққа бөлетінін атап өтті. Кейбіреулер құрдастарының немесе басқа адамдардың агрессиясынан зардап шегеді. Басқалары өзін-өзі растау және көңіл көтеру мақсатында жәбірленушіге деген өшпенділікті қоздырады [5]. Сонымен бірге көптеген зерттеушілер, соның ішінде шетелдік зерттеушілер, буллингке қатысушылардың психологиялық ерекшеліктерін зерттей отырып, бұзақылық жағдайға қатысушылардың үш

жағын (рөлдерін) – жәбірленушіні, куәгер мен кудалаушыны ажыратады. Бұзақылық топтардың құрамына қатысты басқа да көзқарастар бар. Сауалнама нәтижелері бойынша барлық респонденттердің 5,71 % -ы өзін кудалаушылар тобына жатқызады.

2018 жылдың желтоқсан айында Ресейлік мамандар Омбы мемлекеттік аграрлық университетінде жасырын сауалнама жүргізеді. Бұл сауалнама жануартану, тауартану және стандарттау факультетінің 3-4 курс студенттері арасында жүргізілген. Сауалнамаға ұлдар да, қыздар да қатысқан.

Сауалнамада «Сіз университетте оқу барысында буллингпен (бұзақылықпен) кездестіңіз бе?» деген сұрақ пен мынадай жауап нұсқалары берілген:

1. «Иә, мен кездестім»;
2. «Жоқ, тек мектепте»;
3. «Мен кездескен жоқпын».

Сауалнама нәтижелері бойынша 70 %-дан астамы университетте буллингпен кездеспегендерін, бірақ мектепте кездескендерін айтты. Сауалнамаға қатысушылардың шамамен 15 %-ы университетте буллингпен кездескендерін және респонденттердің 6 %-ы бұл құбылысты кездестірмегендерін айтты. Бұдан шығатыны жоғары оқу орындарындағы зорлық-зомбылық мәселесі орта білім беру мекемелеріндегідей өткір болмаса да, әлі де бар.

Сонымен қатар, қатысушылардан әңгіме түрінде олар қандай бұзақылықпен кездесті немесе қандай бұзақылық туралы естігендігі туралы сұралған. Олардың жартысынан көбі мектеп жасында ауызша буллингті (жала жабу, артынан өсек айту) кездестірдік деп жауап берген. Жәбірленушілерді қорлау арқылы әлеуметтік оқшаулауға тырысу оқиғалары да кездескен. Сондай-ақ, физикалық қорқыту, яғни «тепкілеу», «шаш алу», «төбелес» түрлері кездескенін айтқан.

Студенттік кезеңде қатысушылар атап өткендей, жәбірленуші туралы өтірік немесе жалған өсек көмегімен қорқыту жағдайлары болған. Сауалнамаға қатысушылар «біз ересекпіз» мотивін қолдана отырып, оқушылар ортасындағы бұзақылық деңгейі мектеп жағдайына қарағанда әлдеқайда төмен деген пікірлерін білдірген.

Сауалнамаларға сәйкес, білім беру ұйымдарындағы буллинг мәселесі бүгінгі күні өзекті болып қала береді. Бұл буллингтің алдын алу немесе оны әлеуметтік төзімділік деңгейінде сақтау технологияларын жедел түрде дамыту қажеттігін білдіреді. Зорлық-зомбылықтың кез-келген түрімен күресудің әдістері мен әдістерін енгізе отырып, оқушылардың жас ерекшеліктеріне байланысты психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет.

Сонымен, 12 жасқа дейін мектепте буллинг мәселесін шешу оңайырақ, өйткені бұл жаста оқушыларда адамгершілік қағидалары әлі

қалыптаспаған және олар мұғалімнің пікіріне сүйенеді. Мұнда бастауыш мектеп жасындағы балалармен әңгімелесу, айыптау тиімді әдістемелер болады.

2018 жылы еліміздегі Қоғамдық денсаулық сақтау ұлттық орталығының «Мектеп жасындағы балалардың денсаулыққа қатысты мінезқұлқы» тақырыбындағы зерттеу тобы жасөспірімдер арасындағы денсаулық пен әл-ауқат көрсеткіштерін зерделеу мақсатында қазақстандық оқушылар арасында сауалдама жүргізді. Осы сауалдама жүргізу барысында, соңғы екі айда олардың буллингке немесе кибербуллингке қаншалықты жиі қатысқанын, өздері оның құрбандарына айналғаны жайлы сұрақтар қойылды. ДСҰО зерттеу тобы ғалымдарының айтуынша, буллинг құрбандарының да, қатысушыларының да ілеспе және болашақта психикалық денсаулыққа байланысты проблемалары бар. Белгілі болғандай, 11-15 жастағы жасөспірімдердің 17 %-ы мектепте айына бір немесе бірнеше рет буллинг құрбаны болған. Бұл ретте ауылдықтармен салыстырғанда қала оқушылары жиі зардап шегетінін айтқан [6].

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау көрсеткендей, білім беру мекемелерінде буллингпен күресудің тиімді әдістері қазірдің өзінде тексеріліп, енгізіліп жатыр:

– Link crew немесе «Байланыс жасағы» – бұл әдістемеде жазғы демалыстан бір апта бұрын кететін студенттер көшбасшыларынан «Байланыс жасағын» жинау жоспарланған. Олардың міндеттеріне қорқытуды қадағалау және жәбірленушілерді бұзақылардан қорғау кіреді, сонымен қатар олар бұзушыны «орнына қоюы» керек.

– «Әкелер кеңесі» – бұл әдіс Қазақстанда қолданылады. Бұзақылық істерді 4 адамнан аспайтын атақты әкелер кіретін сайланбалы орган – Әкелер Кеңесі қарайды. Әрбір мектептен әділеттілікке жауап беретін және қорғаушы әкені, ішкі істер органдарының, прокуратураның қызметкерін немесе заңгерді, немесе жетекшіні немесе әскери адамды таба аласыз. Әкелер кеңесі қорқыту жағдайларын мұғалімнің немесе жәбірленуші оқушының өтініші бойынша қарастырады және бұзақыға қатысты санкциялардың орындалу сатысына жеткізілуін қамтамасыз етеді. Әдетте, алғашқы прецедент мектепте бұзақылықты тоқтатады.

– Фарст әдісі (Die Farsta Methode). Бұл әдісті буллинг жағдайында жедел әрекет ете алатын арнайы дайындалған 5-6 оқытушыдан тұратын топ жүзеге асырады. Осы техникамен жұмыс істегісі келетін адам белгілі бір білім мен тәжірибеге ие болуы керек, бұл буллердің қарсылығына барабар жауап беруге мүмкіндік береді.

– «Қадам дөңгелегі» әдісі – тиімді, бірақ қымбат әдіс болып табылады. Әңгімелесу барысында қатысушылар кінәліні, куәгерді және жәбірленушісін зерттеу үшін бір-бірінен оқшауланады.

– «Мектеп ережелері» әдісі – мектепке кіргенде немесе бір мектептен екіншісіне ауысқан кезде оқушының ата-анасынан мектеп ережелерімен таныстыру сұралады. Ата-аналар бұл ережелерді баласына жеткізуі керек. Онда ең қажеттісі – мектеп формасына, ұялы телефондарға, сағызға, роликтерге және буллингке қатысты ережелер. Позиция нақты айтылады-қорқытуға жол берілмейді. Парактың төменгі жағында ата-аналардың қолы қойылады [7].

«Көрінбейтін» буллинг факторларын зерттеу өте қиын. Отбасында, кәсіби салада, күнделікті өмірде, білім беруде және медицинада зорлық-зомбылық пен билікті асыра пайдалану компоненттері болғанымен, зерттеушіге зорлық-зомбылық пен оны қолдайтын жағдайларды әдеттегі ұйымдастырылған жағдайда ажырату қиын. Осы қиындықтарды жеңу үшін мұғалімдермен буллинг жағдайларын, олардың барлық қатысушыларға әсерін, оқу тобындағы психологиялық климаттың өзгеру тәсілдерін өзгерту бойынша білім беру жұмыстары қажет.

Жалпы, буллинкті зерттеудің үш негізгі тәсілін атауға болады. Біріншісі – «диспозициялық» тәсіл. Бұл тәсілде баланың жәбірленуші немесе агрессор екендігіне ықпал ететін қудалау, интраперсональды алғышарттарға қатысушылардың жеке ерекшеліктеріне назар аударылады. Екіншісі – «жедел» тәсіл. Мұнда өмір бойы тәуекелді жүзеге асырудың біркелкі еместігін зерттейді және өмірдегі оқиғаларға байланысты сезімталдық кезеңдерінің болуына баса назар аударады. Бұл кезде баланың осалдығы артады және буллинг жағдайында агрессордың немесе құрбанның рөлін игеру қаупі артады. Үшіншісі – «контекстік» тәсіл, қоғамдағы ортаның, топтың микроклиматын және қауымдастықтағы жүйелік процестердің рөлін ерекше атап өтеміз, өйткені адамдар арасындағы өзара әрекеттесудің басым тәсілі күш теңсіздігіне негізделген әдіс болып табылады. Контекст жеке тұлғалық алғышарттарды өзектендіреді және буллинкті тәуекелдер санатынан шындық категориясына ауыстырады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, келесі қорытынды жасауға болады:

- биллинг – бұл деструктивті агрессивті мінез-құлықтың түрі;
- бұл құбылыс білім беру ұйымдарында жиі кездеседі;
- оны болдырмау және жою және зорлық-зомбылықтың кез-келген көріністерінен бас тарту мен оған қарсы іс-қимыл жасаудың нақты этикалық ұстанымын қалыптастыру үшін бұл мәселеге көбірек көңіл бөлу керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Olweus D. Bullying at school: What we know what we can do. N.Y.: Wiley-Blackwell, 1993. 140 p.

2 Robers S., Zhang J., Truman J., Snyder T.D. Indicators of school crime and safety. 2010. [Электронный ресурс]. URL: <http://nces.ed.gov/pubs2011/2011002.pdf>

3 Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. – СПб.: Питер, 2001. – С. 240–274.

4 Собакин В. С., Смыслова М. М. Буллинг в стенах школы: влияние социокультурного контекста // Социальная психология и общество – 2014 – Т.5 – №2 – с. 71-86.

5 Бутенко В. Н., Сидоренко О. А. Буллинг в школьной образовательной среде: опыт исследования психологических особенностей «обидчиков» и «жертв» // Вестник красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева – 2015 – № 3 (33) – С. 138-143.

6 Анаш Д. Буллинг құрбаны – жасөспірімдер. 27 қаңтар 2020. [Электронный ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/218682-bulling-qurbany-%E2%80%93-dgasospirimder>

7 Истомина А.А., Морнов К.А. Методы профилактики буллинга в современной школе // Труды Братского Государственного Университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки – 2018 – № 1 (12) – С. 15-20.

SRSTI 14.15.01

PROBLEMS AND PROSPECTS OF ONLINE LEARNING UNDER QUARANTINE

L.M. Kasymbekova

Boarding school, college, Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenova, Almaty

The purpose of writing this article is to identify the main stages in the work of a teacher when conducting distance online classes, as well as to identify the positive and negative aspects of the work process.

Keywords: distance education, educational strategy, innovation, distance learning, modern technology.

The urgent introduction of distance education in the educational process in connection with the COVID-19 pandemic has turned into a spontaneous experiment that required emergency decisions, search for effective mechanisms for implementing the educational process and analysis of what is happening.

The capabilities of modern digital technologies allowed us to quickly configure the information component of training and control the knowledge of students.

A detailed analysis of the communication of the teaching staff among themselves and the analysis of the features of teaching and self-education when learning English using the Google classroom, Moodle, Telegram messenger platforms, etc. the issues of communication relations between teachers and students, the language of instruction, logistics of distance education and methodological problems are described in Detail.

Modern students know that English is not a luxury, but a necessity. Knowledge of the language increases competitiveness in the labor market, increases the chances of finding a prestigious job. But what should a student who combines study with work do when there is not enough time for regular attendance of English classes? In this situation, it becomes relevant to learn English remotely, without direct contact with the teacher.

And yet, despite the seeming contradiction, distance learning of a foreign language in our College is used actively and productively because of its undeniable advantages.

1. The teacher has the opportunity to use publicly available electronic textbooks that are necessary for deeper language learning; video and audio recordings, a virtual library with publications of such series as Basic Survival, Headway, Opportunities, electronic dictionaries for better translation of professionally oriented texts, such as Multitran, Prompt.

2. You can create online tests with the ability to instantly test your knowledge and skills using the Moodle program, which is very convenient and saves time.

3. Individual remote lessons can be recorded and played back at any time if the student needs to remember, clarify or refresh the material passed - that is, the teacher does not need to repeat the same material repeatedly [1].

4. Distance learning opportunities help an English teacher to competently create an individual program for each specific student in accordance with the specific goals and objectives of the student.

At the present stage of development of society, information technologies have a great impact on our life, in this situation knowledge of foreign languages is necessary for successful activities. Modern world educational standards are aimed at training a highly qualified, thinking person and creatively developed, able to quickly adapt in the world [2].

The purpose of writing this article is to identify the main stages in the work of a teacher when conducting distance online classes, as well as to identify the positive and negative aspects of the work process.

Writing skills in online classes can be trained in various ways, depending on the goals set. For some students, during the lesson, you can recommend

writing various essays, as well as written messages that young people use on a daily basis. When learning a business foreign language, it is better to focus on writing business letters on various topics; you should start with a simple business letter to the partner and end, for example, with the company's financial report.

In order to quickly overcome the language barrier, the student should communicate a lot, since the main goal of learning a foreign language is to learn to speak it fluently faster.

It must be remembered that for each distance lesson, various speech exercises should be performed that will motivate the student to communicate. These tasks include watching and discussing various fragments from films, followed by expressing opinions, discussing proverbs, etc. For such work, short dialogues, stories are suitable, it is good if they have additional illustrations.

Many students do not like doing homework, but regular monitoring will help develop student independence and self-organization. After conducting an online lesson, the teacher should select and send to the student's e-mail homework in electronic form, which he must independently complete and send to his teacher for verification before the start of the next lesson. The teacher should then correct the mistakes so that they can be discussed before the next lesson. Doing your homework should be regular, but not boring and boring.

Thus, it follows from the above that, despite the existing difficulties and disadvantages in online classes, distance learning has many advantages in that it erases spatial barriers, allows you to learn the language together with its native speakers from different countries. Students get the opportunity to develop skills such as tolerance, willingness to seek a compromise solution and respectfully treat other people's opinions.

Therefore, we can conclude that distance learning helps to solve some of the psychological problems of young people, expands their communicative sphere, and contributes to the development of motivation to learn. In our opinion, in the future, education will be continuous, regardless of where the student is. To achieve all of the above goals, features of the process of teaching a foreign language, online classes will increasingly be used. The best way out, in our opinion, is to introduce elements of distance learning into traditional education, which will help improve the quality of education and increase the demand for educational services.

References

1 Grigorenko S.E., Sagalaeva I.V., Fisunova N.V. Online lesson as one of the forms of distance learning of a foreign language at a university // modern problems of science and education. - 2019. - No. 5.

2 Bakach E.V., Shutko Yu. B. Problems and prospects of distance learning in the institution of additional professional education // Scientific and methodological support for assessing the quality of education. - Chelyabinsk, 2018.

FTAMP 14.07.07

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ БАРЫСЫНДА ЭВРИСТИКАНЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Е.Д. Бекболғанов

П.ғ.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада шығармашылық сипаттағы зияткерлік іс-әрекеттің әр түрлі типтері қарастырылады. Шығармашылық тұрғыда берілген оқу-танымдық іс-әрекетті эвристикалық бағытта ұйымдастыру бойынша жүргізілген зерттеулер, оқыту тәжірибесінде қызықты әдістемелік зерттеулер келтірілген. Тақырыпты ашу барысындағы келтірілген ғылыми ұстанымдар эвристиканың жалпы теориялық жағдайында, эвристикалық процестің логикалық негіздерінде қатысты құрылған. Жалпы алғанда оқушы іс-әрекеті эвристикалық процесте жүреді, сонымен қатар, әрбір білім беру мекемесінде оқу-танымдық іс-әрекетті жүзеге асыруға бағытталаған жүйе бар, ол оқушының шығармашылық белсенділігін қалыптастыруды мақсат тұтқан мұғалімнің белгілі бір жұмысты ұйымдастыруға ықпал ететін құралы болып табылады. Сонымен бірге мақалада эвристикалық оқыту идеяларының жағдайлары анықталған.

Түйін сөздер: шығармашылық, танымдық белсенділік, эвристикалық оқыту, мектеп, мұғалім, оқушы, интеллект, педагогикалық практика

Қазіргі жалпы білім беретін мекемелердің алдында жаңа мақсаттар тұр, олар: оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту, баланың өзін-өзі дамытуын жүзеге асыруға ұмтылуын қамтамасыз ету. Әсіресе адамгершілікке, имандылыққа, патриоттық сезімге тәрбиелеу маңызды бағыттар болып табылады.

Қазіргі кезде білімді меңгерудің шығармашылық тәсілін зерттеу принципін қолдану, оқушылардың белсенділігі мен шығармашылық дербестігі мәселелерін әзірлеу және мектеп практикасына проблемалық оқытуды енгізуге байланысты қарастырылды.

«Қазіргі таңда технология мен техниканың тез дамыған заманында бізді ескі әдістемелер қанағаттандырмай отыр» [1].

Шығармашылық ақыл-ой мен есте сақтау процестерін жандандырады, оқытуға дамытушылық сипат береді. Білім беру жүйесіндегі

шығармашылық мәселесі өзекті және психологиялық, педагогикалық, әдістемелік ғылымдарды зерттеу объектісі болып табылады.

Адамның айқын шығармашылық сипаттағы зияткерлік іс-әрекеті, көптеген ғылыми салалар үшін орталық зерттеу объектілерінің бірі болады. Оларға: зияткерлік іс-әрекеттің әртүрлі типтерін (алгоритмдік, эвристикалық және шығармашылық) ұйымдастыру және теориялық тұрғыда бөлу, өзін-өзі ұйымдастыру ерекшеліктерін қарастыру және әртүрлі пәндік салаларда жүзеге асыру, сонымен бірге машиналық имитация мүмкіндіктерін (логикалық және эвристикалық бағдарламалау) зерттеу жатады. Бұл зерттеулердің барлығы алдыңғы қатарлы ғылыми маңызы бар, өйткені олармен адам интеллектінің күрделі функционалдық-құрылымдық мәніне (әрекеттегі ойлау) барынша терең ену мүмкіндігін, оның оңтайлы дамуы мен жүзеге асырылуы мақсатынд байланыстырады.

Жоғарыда аталған ғылыми зерттеулер кезеңінің педагогикалық маңызды құрамдас бөлігі мыналар:

- объективті мәні бар шығармашылықтың субъективті мәні бар (оқу-танымдық) шығармашылық заңдылықтарымен үйлесуі және дидактикалық негізделген бейімделуі;

- үздіксіз білім беру мазмұнына, атап айтқанда, жалпы орта білім беруге жүйелі түрде қосу.

Бұл құрамдас бөліктер арқылы мұғалім оқушылардың ізденуін және экстраполяциялық іс-әрекетін басқаруын анықтайды және соның негізінде олардың шығармашылық оқу-танымдық іс-әрекетінің тәжірибесін мақсатты түрде қалыптастыруларын қадағалайды. Мұғаліммен дидактикалық өзара әрекеттестікте оны сатып алу-оқушылардың кейінгі тұлғалық өзін-өзі дамытуға қажетті шарт.

Объективті маңызды ғылыми шығармашылық үдерістерін эвристикалық тұрғыда ұйымдастырудың әдіснамасы табысты түрде қолданылады. Бұл ретте эвристика дербес ғылыми аймақ ретінде түсінуден туындайды. Эвристикалық заңдылықтарды қолдануға негізделген шығармашылықтық тұрғыдағы білім беру үдерісін ұйымдастыру кезінде ол қолданылмайды десек те болады. Шығармашылықты зерттеген көптеген ғалымдар эвристиканың дифференциациясы үрдісін атап өтіп, оның білім беру саласын қалыптастырудағы қажеттілігін көрсетеді, алайда мәселе көбінесе эвристиканың заңдылықтарын пайдалана отырып, білім беру жүйесін құру қажеттілігін анықтау тұрғысынан қарастырылады.

Шығармашылық оқу-танымдық іс-әрекетті эвристикалық тұрғыда ұйымдастырудың педагогикалық тәжірибесін теориялық-әдіснамалық бағытта түсіну нәтижелері оқытудың нәтижелі әдістері мен түрлерін оңтайландыруға бағытталған. Сонымен бірге мұндай іс-әрекетті мұғалімнің қаншалықты басқаруына және оқыту әдісін (түрін) қолдануына байланысты. Мысалы, А.М. Матюшкин дәстүрлі проблемалық оқытудың

кемшіліктерін қарастыра отырып, оларды проблемалық оқыту тек оқушылардың алдында проблемалар қою ретінде ғана түсініледі [2]. Олардың шешімін ұйымдастыру процесі кез келген басқарудан тыс қалады. Осыған ұқсас көзқарасты, теориялары мен тәжірибелерді көптеген білім беру мекемелері ұстанады, осылайша шығармашылық білім беру процесіндегі іс-әрекет компонентінің маңыздылығын көрсетеді. Мұндай маңыздылыққа орай, шығармашылықты ұйымдастырудың эвристикалық заңдылықтарына бүгінгі таңда заманауи білім беру әдістемесінде де ұсынылады, біздің пікірімізше ол әлі де пікіталас тудыратын мәселе.

Оқыту тәжірибесінде қызықты әдістемелік зерттеулер кездесетіндігін айта кету керек. Алайда, жүйелі білім беру үдерісінде оқушылардың эвристикалық іс-әрекетін ұйымдастырудың дидактикалық тұрғыда негізделген теориясы мен жүйелі әдіснамасы жоқ деуге болады. Көптеген зерттеушілердің қорытындылары оған негіз бола алады, ал Л.С.Выготский шығармашылық актге үйрету мүмкін емес, – деп нақты тұжырымдады. Бірақ бұл тәрбиешіге шығармашылықтың бейсаналық үрдістерін тудыруы мүмкін болатын саналы білім беру үдерістерін ұйымдастыру арқылы оның қалыптасуына және пайда болуына жәрдемдесуге болмайды деген сөз емес [3]. Осылайша, эвристикалық іс-әрекетті ұйымдастырудың және іске асырудың анықталған теориялық-әдіснамалық заңдылықтары негізінде мұғалімге оқушылардың ізденуші-эвристикалық бағытталған іс-әрекеттерін жүйелі және мақсатты ұйымдастыруға, басқаруға мүмкіндік беретін теория мен әдіснаманың мазмұнын экстраполяциялау тәжірибесін дамытуды білдіреді.

Мұндай теория мен әдіснама педагогикалық және эвристикалық заңдылықтарда синтезделген педагогикалық ғылымның ерекше саласына енгізілген. Оны эвристиканың білім саласы (аймағы) немесе педагогикалық эвристика деп атауға болады. Оқушылардың мақсатқа бағытталған, дамыған және шығармашылық іс-әрекет тәжірибесін меңгеру қажеттілігіне сүйене отырып, олардың эвристикалық іс-әрекетін ұйымдастыру және басқару проблемасын нақты (әдіснамалық, теориялық және практикалық) шешу, сонымен бірге педагогикалық эвристиканы қалыптастыру өзекті мәселе болып отыр.

Оқушылардың шығармашылық тұрғыда дамуының маңызды факторларының бірі олардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру мен дамытуға жағдай жасау болып табылады [4]. Ол педагогикалық негіздеудің барлық мәселелерін шешуге және білім беру мазмұнына эвристикалық заңдылықтарды енгізуге бағытталған. Стратегиялық тұрғыдан мұндай қалыптастыру төмендегідей бағыттарда анықталады, олар:

– білім берудегі эвристиканы және оның заңдылықтарын біріктіретін педагогикалық ғылым саласы ретінде түсіну;

– оқушылардың жас ерекшеліктерін және оқыту шарттарын ескере отырып, объективті және субъективті маңызды танымда шығармашылық іс-әрекетті эвристикалық тұрғыда ұйымдастырудың теориясы мен әдістемесінің өзара байланыстыру, ұштастыру;

– оқытудың өнімді әдістерінің (типтерінің) жетекші компоненті ретінде оқушылардың эвристикалық іс-әрекетінің маңыздылығын анықтау және білім беру мазмұнын меңгеру;

– басқа да іс-әрекеттермен ұштасқан, эвристикалық іс-әрекетті үздіксіз білім беру жүйесіне оның мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде қосу.

Олай болмаған жағдайда білім беру үдерісіндегі эвристикалық заңдылықтар оның жүйелілігі мен тұтастығын қамтамасыз етпей, фрагментті түрде жүзеге асырылады деп есептейміз. Бұл біздің зерттеу өзектілігінің алғашқы аспектісі болып табылады.

К.Д. Ушинский оқу іс-әрекетінің ережелерін қарастыра отырып, оларды бір баспа бетінде сыйғызуға болады және олардың бірнеше томын құрастыруға да болады деген тұжырым жасады. Бұл жерде ең басты мәселе ережені зерделеуде емес, осы ережелер туындайтын ғылыми негіздерді зерттеуде екендігін көрсетті [5]. Педагогикаға негізделген теория мен әдіснама, оқу эвристикалық іс-әрекетті жүйелі ұйымдастыру үлгілері мақсатты түрде оқушылардың шығармашылық тәжірибесін дамыту мен меңгеруге бағытталған болса, онда оқытудың кез келген әдістері мен типтерінің номенклатуралары негізделетін ғылыми негіздерге жатады. Сондықтан эвристиканың теориялық-әдіснамалық негіздерін дидактикалық тұрғыда талдау, оларды кейіннен экстраполяциялау және педагогикалық эвристиканың ғылыми негіздерін қалыптастыру біздің зерттеуіміздің өзектілігінің екінші аспектісін көрсетеді.

Іс-әрекет құрамы адамның танымдық іс-әрекетінің бір түрі ретінде басқарылатын, өзара әрекеттестікте жүзеге асырылатын, эвристикалық тұрғыда ұйымдастырылған оқу-тәрбие процесі ретінде анықталады. Бұл ретте оқушының оқу-жаттығу іс-әрекеті мен мұғалімнің оқытуы өзара байланысты болады және өзара шарттастырылған (мақсатпен, мазмұнмен, әдіспен және нәтижемен жүйеленеді) түрде жүзеге асырылады, сонымен бірге олардың оқытудың жалпы мақсатына өзара ұмтылу болжамында құрылады, бұл оқушыны ынталандырады, оған мотивация береді, сонымен бірге мақсатты түрде құрылған оқытуды ұйымдастыруға қолдау көрсетеді.

Жалпы оқу-тәрбие процесіндегі іс-әрекет компонентінің қарастырылған мәніне сәйкес бізді оқытудың әдістері мен түрлері арқылы білім беру мазмұнын шығармашылық бағытта игеру процесімен бірге іс-әрекетті эвристикалық түрде ұйымдастыру және оның қажеттілігі қызықтырады. Шығармашылық интеллектіге байланысты ғана емес, біздің барлық ағзамыз арқылы туындайды. Бұл бұлаққа ұқсайды. Көптеген адамдар шығармашылық ойлау немесе шығармашылық шешімдер – бұл

біздің сөздерімізден байқалады деп ойлайды. Шығармашылық – біздің өміріміздің, денеміздің, ақыл-ойымыздың, эмоцияларымыздың және рухымыздың бір бөлігі юолып табылады [6].

Біз оқу-тәрбие процесінде білімді меңгеруге қатысты әрекеттік тұжырымдаманың басымдығын негізге аламыз, бұл тиісті іс-әрекеттің негізгі құрылымдық компоненттерін қамтитын оқытудың нәтижелі әдістеріне тұтас көзқарасты қамтамасыз етеді. Педагогиканың әдіснамасын анықтаудағы әрекеттік тәсіл педагогикалық шындықты таным мен түрлендірудің бірыңғай үдерісіне біріктіруге мүмкіндік береді.

Бұл тақырыпты зерттеу барысындағы біздің ғылыми ұстанымымыз эвристиканың жалпы теориялық жағдайында, эвристикалық процестің логикалық негіздерінде қатысты құрылады. Оқушы іс-әрекетінің күрделенуі, нәтижелі іс-әрекетті ынталандыратын ететін эвристикалық процесте жүреді, меңгерілген білім мен тәжірибені игерудің репродуктивті және өнімді тәсілдерінде байланыстырушы буын болып табылады, сонымен қатар, мектептегі оқытудың барлық кезеңдерінде оқу-танымдық іс-әрекетті жүзеге асыруға бағытталаған жүйе ретінде және мұғалімге жеке – әрекеттік тәсіл тұрғысынан оқушы тұлғасының шығармашылық белсенділігін қалыптастыруға қатысты педагогикалық жұмысты ұйымдастыруға ықпал ететін құрал ретінде әрекет етеді.

Жоғарыда аталған тақырыпты ашу кезіндегі біздің жүргізген ғылыми жұмысымыздың мақсаттарының бірі оқушылардың интеллектуалдық – эвристикалық іс-әрекетіндегі шығармашылық компоненттерді жинақтау болып табылады.

Біріншіден, «интеллект» ұғымының мазмұнын анықтап, одан кейін интеллект пен ойлау (шығармашылық және эвристикалық), интеллект пен ақыл-ой дамуының, интеллект пен білім алудың байланысын анықтау және танымдық біліктердің алдын ала жіктемесін жүргізу қажет.

Интеллект теориясына сәйкес Жан Пиаже адам интеллекті өзінің дамуында бірнеше негізгі кезеңдерден өтеді деген пікір білдіреді. Оның пікірінше туғаннан бастап 2 жылға дейін сенсо-моторлы интеллект кезеңі жалғасады; 2 – ден 11 жылға дейін – бөлінген нақты операцияларды дайындау және ұйымдастыру кезеңі; 11-ден 15-ке дейін формальды операциялар кезеңі созылады [7].

Мысалы, интеллектуалды әрекеттер ғана интуицияға әкеледі, ол болжамдармен, көздерімен бірге жүреді, белгісіз шешімнің табылуын жақындатады.

Бұдан әрі зерттеу іскерліктерін мазмұнды оқу және олардың жалпылама шығармашылық іскерліктер иерархиясындағы орнын анықтау қажеттілігі пайда болады.

Педагогикалық практикадағы зерттеу іскерлігінің мазмұнын анықтаудағы бар тәжірибе мен оқу-зерттеу іскерлігінің жалпы құрылымын негізге ала отырып, оқу-зерттеу іскерлігін айқындауды тұжырымдаймыз.

Оқу-зерттеу іскерліктері – бұл оқушының ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне сәйкес келетін іс-әрекеттерді орындауға және оның ғылыми негіздерін зерттеу процесінде пайда болатын білім мен білік негізінде ғылыми зерттеу логикасына жақындауға мүмкіндік беретін іскерліктер болып табылады.

Қазіргі уақытта мектеп практикасында зерттеу принципі оқушылардың шығармашылық жаттығуларын, тапсырмаларын, және зертханалық-практикалық жұмыстарын орындау; шығармашылық сипаттағы үй тапсырмаларын орындау; өндірістік практикамен байланысты тапсырмаларды орындау; факультативтік сабақтарды өткізу; салыстырмалы талдауға, зерттелетін объектілерді ойша қайта топтастыру, іздеу сипатындағы арнайы тапсырмаларды орындау; экспериментті пайдалану кезінде қолданылады.

Шығармашылық іс-әрекет барысында оқушылар өз бетінше зерттеу элементтерімен тапсырмаларды орындайды, гипотезаларды құрастырады, идеяларды ұсынады, эксперимент барысында іздеуді жүзеге асырады, зерттеу жолдарын таңдау бойынша шешім қабылдайды, эвристикалық іс-әрекет әдістерін, құралдарын және тәсілдерін пайдалана отырып, алынған нәтижелерді теориялық тұрғыда негіздейді.

Эвристикалық біліктер жоғары зияткерлік үдерістер саласына жатады – бұл өндірілетін іс-әрекетті басқаруға, шешім іздеуді ұйымдастыруға және ғылыми шешім қабылдауға ықпал ететін ойлы және практикалық шебер іс-әрекеттер болып табылады.

Эвристикалық іскерлікті ассоциативті ойлауды (психологиялық кедергіні еңсеру, бейнеге басу, фантастика, қиял, импровизация) пайдалану кезінде, біріктірілген іс-әрекетті (интуиция, комбинаторика) және т. б. жүзеге асыру кезінде қолданады.

Эвристикалық қабілеттер зияткерлік және зерттеу іс-әрекеті болып табылады, олардың құрылымында оқушыға арнайы іс-қимылдарды, тәсілдерді, операцияларды орындауға мүмкіндік беретін міндетті, қажетті элементтерге айналады.

Шығармашылық оқу-танымдық іс-әрекетінде біз іскерліктің үш тобын бөліп аламыз, олар: интеллектуалды білік, эвристикалық білік және зерттеу іскерліктері. Оқу пәндерінің мазмұнын меңгерудің жекелеген кезеңдерінде бұл біліктердің дербес мәртебесі болады және жеке компоненттермен немесе блоктармен қалыптасуы мүмкін (мысалы, негізгі мектепте оқыған кезде). Жалпы алғанда, шығармашылық іскерліктер өзара шартталған сипатқа ие, қазіргі оқушының осы іскерлігінің қалыптасу деңгейі оның ақпараттандырылуын ғана емес, сонымен қатар нақты шығармашылықтағы іскерлікті, қоршаған ортаға жеке қарым-қатынасты, сырттан келіп түсетін ақпаратты меңгере білуді анықтайды.

Теориялық және эмпирикалық деңгейлерде оқу зерттеулерін жүргізу зияткерлік – эвристикалық біліктерді қалыптастырады және оқушының

шығармашылық потенциалын дамытады.

Эвристикалық оқытуда бұл модель өзекті компонент ретінде әрекет етеді. Онда психикалық үдерістер, тәжірибені ұйымдастыру және сақтау процестері, ақыл-ой тәрбиесінің және жеке қызмет стилінің процестері көрсетілген.

Дәстүрлі дидактикалық принциптермен қатар (қол жетімділік, ғылымилық, көрнекілік және т.б.) мектеп практикасына интегративтілік, цикл аралық байланыстар, оңтайлылық, эргономикалық, модульдік-модельдік принциптер белсенді түрде әзірленеді және енгізіледі.

Қазақстанда білім беру туралы жаңа заңның қабылдануына байланысты жаңа оқу орындары (гимназиялар, лицейлер, колледждер, авторлық мектептер) пайда бола бастады, ал бұл жағдайда білім беру құрылымы айтарлықтай жаңартылып, өзгереді.

Білім берудің жаңа тәсілдері өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеудің жаңа әдістерін талап етеді. Сондықтан оқытудың дәстүрлі және жаңадан әзірленетін түрлері арасында (проблемалық, сараланған, жеке-топтық, озық, оңтайлы, интегративті, компьютерлік және т.б.) эвристикалық оқыту белгілі бір орын алып қана қоймай, сондай – ақ оқушы жастарды оқыту мен тәрбиелеуге демократиялық қоғамның жаңа жағдайлары мен талаптарында олардың ғылыми-әдістемелік өзара іс-қимылын қамтамасыз етуі тиіс.

Эвристикалық оқыту – бұл танымның зияткерлік сезімдермен және ақылмен байланысын орнату, өмірлік тәжірибесінде пайда болған және шығармашылық оқу іс-әрекеті процесінде жаңадан ашылатын өз іс-әрекеттерін өзін-өзі бағалау және сезіну жағдайында ойлау эвристикалық процесін жүзеге асыруға қабілетті оқушы тұлғасын қалыптастыру және дамыту болып табылады.

Жоғары интеллектуалды тәртіптің (психологиялық кедергіні жеңу, эмпатия, қиял, интуиция) шебер іс-әрекеттерін қалыптастыру кезінде эвристикалық оқыту білім алушылардың интеллектуалдық - эвристикалық іс-әрекеттің әдістері мен тәсілдерін меңгеру және іздеу, сонымен бірге оларды шығармашылық танымдық процесте, кәсіби қызметте және күнделікті өмірде қолдану қабілеттілігінен тұрады. Ал ол өз кезегінде стратегиялар мен тактикалардың көмегімен ұйымдастырылатын және басқарылатын оқушы мен мұғалімнің нәтижелі іс-әрекетін көрсетеді.

Эвристикалық оқыту идеяларда келесі жағдайларда қалыптасады:

- дамыта оқыту (оқушы дамуының ішкі заңдылықтарын есепке алу, оның ішкі әлеміне, даралығына назар аудару);
- мағыналық оқыту (пәнді оқуға қызығушылықпен терең оқыту);
- интегративті оқыту (планетарлық дүниетанымды қалыптастыру мақсатында цикл аралық байланыс орнату);
- компьютерлік оқыту (ойлау мәдениетін қалыптастыру, ойлау

процестерін автоматтандыру, ақыл-ой еңбегінің мәдениетін арттыру);

– эвристика (эвристикалық әдістер туралы оқу, эвристикалық қызметті модельдеу, эвристикалық процестерді басқаратын модельдерді құру).

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, шығармашылық белсенділікті қалыптастыру қазіргі заманғы білім берудің өзекті проблемаларының бірі болып табылады және оны әзірлеу оқушылардың өз білімдерін жалғастыруын, сонымен қатар ғылымның, техника мен өндірістің тұрақты прогрессивті қайта құрылуы жағдайында қоғамдық қатынастар жүйесіне қосуға практикалық даяр болуын қамтамасыз ету міндеті болып табылады деген тұжырым жасаймыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Бұлақбаева М.К., Әсембаева Г.Ж., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Хабаршы №5 (53), 2014 ж.

2 Матюшкина А.А. Представления о решении творческой проблемы в научной школе А.М. Матюшкина // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология - 2012. - №3 - с. 70-80.

3 Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк. М., 1967.

4 Кошербаева Г.Н., Бейсембаева А.А. Развитие творческих способностей учащихся в условиях обновленного содержания образования. Абай атындағы ҚазҰПУ-ң ХАБАРШЫСЫ «Педагогика ғылымдары» сериясы, №1(57), 2018

6 Роджерс Н. Творчество как усиление себя // Вопросы психологии. 1990.- № 1 С. 164-168.

7 Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. СПб, 1997.

ҒТАМР 14.15.07

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ОҚЫТУ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

III. Жақанқызы

С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Ж.К. Сағалиева

П.ғ.к., аға оқытушы, С. Сейфуллин ат. Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақала қазіргі таңдағы ең маңызды мәселелердің бірі – педагогикалық процесте цифрлық оқыту элементтерін қолдану аясына арналады. Цифрлық оқыту элементтерін педагогикалық процесте қолдану еліміздің білім және ғылым саласын айтарлықтай дамуға, өзге елдермен тығыз тәжірибе алмасуға үлкен мүмкіндік ашады. Мақаладағы өзекті мәселе білім беру процесінде цифрлық оқыту элементтерін қолданудың артықшылықтары мен ерекшеліктері педагогикалық шарттары толық сипатталады. Мақалада білім беру жүйесінде цифрлық оқыту элементтерін тиімді пайдаланудың педагогикалық шарттарына байланысты мәселелер ашылады.

Түйінді сөздер: цифрлық оқыту, цифрлық оқыту элементтері, педагогикалық процес, педагогикалық шарттар, білім алушылар.

Педагогикалық жүйе белгілі бір шарттарды ұстана отырып оқыту процесін ұйымдастырғанда ғана алға жылжып, дами алады.

«Педагогикалық шаттар» ұғымының ерекшелігі – оған оқыту мен тәрбиелеу процесінің барлық компоненттерінің элементтері кіреді, яғни оқытудың мақсаттары, міндеттері, әдістері мен формалары, құралдары жатады.

Педагогикалық шарттар дегеніміз – қойылған міндетке жеткізуді қамтамасыз ететін оқыту мазмұны және ұйымдастыру түрлерінің объективті мүмкіндіктері мен оларды жүзеге асырудың материалдық мүмкіндігінің жиынтығы.

В.И. Андреевтың пайымдауынша, педагогикалық шарттар дегеніміз – «белгілі бір дидактикалық мақсаттарға жету үшін мазмұн элементтерін, әдістерді, сондай-ақ оқытудың ұйымдастырушылық формаларын мақсатты таңдау, жобалау және қолдану нәтижесінде пайда болатын оқу процесінің жағдайлары» [1].

Педагогикалық шарттар ұғымы оқыту мен тәрбиелеудің мақсат-міндеттерін, мазмұнын, әдістері мен ұйымдастыру түрлерін қарастырады. Сондықтан да «педагогикалық шарт» ұғымын дидактикалық мақсатқа жеткізуге арналған мазмұн мен әдіс-тәсілдердің элементтерін мақсатты түрде таңдау, құрастыру және пайдалану деп түсінілген.

Алма ағашының жайқалып өсіп, мол өнім беруі үшін күнделікті белгілі бір мөлшерде су, жарық және тыңайқыш заттар керек, міне осындай нақты шарттарды орындау арқылы ғана бау – бақша иесі орасан зор қуанышқа, дәмді әрі құнарлы жеміске ие болады. Педагогикалық процесте де осындай жетістікке жету үшін біз оқытудың барлық құрамдас бөліктерін, оқытудың мақсаттарын, міндеттерін, әдістері мен формаларын, құралдарын, біріктіретін нақты педагогикалық шарттарды алға қоя отырып, цифрлық оқыту элементтерін қолдануымыз керек.

Педагогикалық процесте цифрлық оқыту элементтерін қолданудың алғашқы педагогикалық шарты ретінде болашақ мамандарды даярлау

барысында компьютерлік бағдарламалардың мазмұнын және оларды қолдану технологиясын ескере отырып құруды ұсынуға болады. Цифрлық оқыту элементтерін қолдану педагогикалық материалдың мазмұнын тереңдету үшін жағдай жасайды. Себебі, педагогикалық процесте дәстүрлі оқытуды пайдалану білім алушының ізденушілігі баспа құралдарымен сүйемелденетін зеттеру көздерімен ғана шектеледі, ал цифрлық оқыту элементтерін, мысалы ғаламторға кіруге мүмкіндігі бар компьютерлерді алатын болсақ, мәтіндік және графикалық ақпараты баспа басылымдарының көлемінен бірнеше есе бай мәліметтер базасына, сонымен қатар әлемдік ғылыми әдебиеттер де көзді ашып жұмғанша қол жетімді болады. Бұл білім алушының зерттеулерін кең ауқымына жүргізіп, биік әрі бірегей жетістіктерге қол жеткізуін қамтамасыз етеді. Цифрлық оқыту элементтерін қолдану кез – келген ғылымның түрлі салаларындағы жаңа басылымдармен танысуға, ғылыми-практикалық конференциялар мен вебинарлардың мазмұнын шолуға мүмкіндік береді, ал бұл болашақ мамандардың дербес, сыни, кәсіби ойлауын дамытуға және қалыптастыруға өз ықпалын тигізбей қоймайды.

Қазіргі таңдағы педагогиканың басты міндеті – белгілі функцияларға қол жеткізе алатындай педагогикалық шарттарды анықтау және қамтамасыз ету. Бұл үшін оқытудың тиімді құралы ретінде цифрлық оқыту элементтерін пайдаланудың түбегейлі жаңа перспективалық шешімдерін іздестіру қажет.

Педагогикалық процесте цифрлық оқыту элементтерін қолданудың шарттарын анықтамас бұрын, кездесетін мәселелердің үш маңызды аймағына тоқталып алған жөн:

1. жаңа мақсаттар мен стратегияларды айқындайтын *жүйелілік және әдіснамалық аспектілер*: әлемдік сахнадағы ақпараттық және коммуникациялық жаңалықтар мен өзгерістерді үнемі бақылап, саралап, нәтижесінде кәсіби қызметтің жаңа зияткерлік әдістері мен құралдарын әзірлеу.

2. білім беру қызметінде цифрлық технологияларды тиімді пайдалану шарттары айқындалатын, әзірленетін және зерттелетін *психологиялық-педагогикалық аспектілер*. Олардың мүмкіндіктері орасан зор, жеке тұлғаның дамуына байланысты оң және теріс салдарларды болжау және анықтау.

3. *әдістемелік аспектілер*:

– болашақ кәсіби қызметте цифрлық технологияларды қолдана білу тәжірибесін қалыптастыру;

– білім беру процесі субъектілерінде цифрлық технологиялар саласындағы білім мен тәжірибені үздіксіз жаңарту мүмкіндігін қамтамасыз ететін оқыту және өздігінен білім алу тәсілдерін әзірлеу [2].

Жоғарыда тізбектелген біршама мәселелер жыл сайын түзетулер

мен толықтыруларды қажет етеді. Себебі, қоғам соның ішінде білім беру саласы оқыту процесінде цифрлық технологияларды пайдалана бастаған сәттен бастап көз ілеспес жарық жылдамдығымен дамып келеді десек те артық емес.

Педагогикалық процесте цифрлық оқыту элементтерін қолданудың шарттары:

Психологиялық:

- мотивациялық қамтамасыз ету;
- білім алушылардың танымдық қабілеттерін, өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын қалыптастыру;
- әрбір білім алушының даралылық дәрежесін жоғары қамтамасыз ету;
- білім алушылардың зерттелетін материалға қызығушылығын қалыптастыру, оқытудың әр кезеңінің нәтижелерімен қанағаттандыру;
- білім алушылардың жеке қабілеттерін ашуға, сақтауға және дамытуға ықпал ету;
- әрбір білім алушының дайындық деңгейін ескере отырып, жаңа материалды және т. б. игеру қарқынынан оқу процесін дараландыру;
- білім алушылардың танымдық қызметін күшейту, олардың өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысын қолдау және дамыту, танымдық-кәсіби қызығушылығын қалыптастыру;
- кері байланыс құру арқылы оқыту;

Дидактикалық:

- цифрлық оқыту элементтерін пайдалана отырып, оқыту мақсаттарының, мазмұнының, нысандарының, әдістері мен құралдарының өзара байланысын қамтамасыз ету;
- оқытушы сөзі мен компьютерді қолдану;
- компьютерлік сабақтың дидактикалық құрылымы;
- оқу үдерісін жандандырып, оның динамикасын арттыруға ықпал ету;
- оқытудың фронтальды, топтық, жеке әдістерін жүйелі түрде кешенді пайдалану;
- оқу процесіне ойын сипатын беріп, үздіксіз кері байланысты қамтамасыз ету;
- оқыту мен тәрбиелеудің мазмұнын, нысандары мен әдістерін үнемі динамикалық жаңартуға ықпал ету;
- оқу процесін ұйымдастыру нысандары мен әдістерін жетілдіру есебінен оны тұрақты және серпінді жаңарту; икемділікті, ұтқырлықты арттыру.

Әдістемелік:

- цифрлық оқыту элементтерін сабақтың барлық кезеңдерінде қолдану;
- жаппай компьютерлік білім беруге (жеке сабақ барысында) ғана емес, сонымен қатар жаппай, жалпы компьютерлік білім беруге

(қашықтықтан оқыту процесінде) біртіндеп көшу үшін жағдайлар жасау;

– компьютерлік оқытудың идеялары мен әдістерін ұйымдастыруға және жүзеге асыруға тікелей қатысатын педагогтерді, әдіскерлерді, оқу орындарының басшыларын даярлау деңгейін арттыру;

– оқытудағы пәнаралық байланыстарды күшейту, зерттеудің кешенділігі;

– проблемалық әдістер мен компьютерлік оқыту құралдарын кеңінен қолдану;

– заманауи техникалық құралдарды енгізу арқылы оқу процесінің технологиялық базасын жетілдіру;

– компьютер мен басқа да техникалық оқыту құралдарының үйлесімі [3].

Бағдарламалық жасақтаманың дамуы үздіксіз дамып келеді. Бұл жаңа ақпараттық – коммуникациялық технологиялар арқылы жетілдірілген цифрлық оқыту элементтерін педагогикалық процесте қолдануға мүмкіндік береді дегенді білдіреді. Осыған байланысты арнайы пән оқытушылары ақпараттық технологиялар саласындағы жаңа әдістерге үнемі назар аударып, заман талабына сай білім сапасын жаңартып, жетілдіріп отыруы керек.

Қазіргі білім беру саласында цифрлық оқыту технологияларын меңгермейінше сауатты, жан – жакты, бәскеге қабілетті, сұранысқа ие маман болу мүмкін емес. Сондықтан еліміздің оқу орындарында, педагогикалық процесте цифрлық оқыту элементтерінің мүмкіндіктерін, цифрлық контенттерді толығымен пайдалану, тақырып бойынша интерактивтік, видео-материалды әзірлеп, оны зерттеу арқылы тақырыпқа сай орындалатын тапсырмаларды білім алушыға ұсына отырып, білім беру процесінің алғашқы баспалдақтарынан саналаларына сіңіріп, игертуге атсалысу қажет.. Әрине, бұл идеяны жүзеге асыру ұзақ уақыт, ерен еңбек пен жұдырықтай жұмылған бірлікті, талпынысты талап ететін процесс. Бірақ, осы идея барысында талмай жұмыс жасасақ, жқмысымыздың жемісін де көретініміз қақ. Яғни, білім ордасын ойдағыдай аяқтаған жас маман өздігінен аз уақытта ақпаратты жинақтауға, өзіне қажетті материалды интернет желісінен іріктей білетін және қажетті программаны өзбетімен үйрене алатын, бір сөзбен айтқанда білім беру және басқа да ғылым саласында цифрлық технологияларды еркін меңгерген бойында қажетті құзыреттіліктер қалыптасқан қабілетті маман болады.

Бүкіл әлемде орын алған пандемия салдарынан көптеген сала мамандары соның ішінде білім саласы да қашықтықтан оқытуға көшті. Осынау қиын шақта цифрлық оқыту элементтерінің атқаратын қызметі орасан зор. Осы цифрлық технологиялар көмегімен миллиндаған адам бір орында тұрып қалмай, өз үйінде қауіпсіз ортада білім алуды, жұмыс жасауды жалғастыруда. Пандемиясыз тыныш заман орнаған уақытта да цифрлық

технологиялар өміріміздің ажырамас бөлігіне айналары анық. Сондықтан қай жағынан алып қарасақ та цифрлық оқыту элементтері адамзатқа нақты айтқанда білім саласына ауадай қажет. Қандай жағдай болса да білім алуды жалғастырудың қайнар көзі – цифрлық оқыту технологиялары.

Қорыта айтқанда, цифрлық оқыту элементтерін педагогикалық процесте тиімді қолдану үшін нақты педагогикалық шарттарға сүйенуіміз керек. педагогикалық процесте педагогикалық шарттары дұрыс қолдана білген оқытушы білім алушы санасына білім нәрін де жеткілікті дәрежеде сіңіре алады. Сондықтан, педагогикалық процесті дұрыс ұйымдастыра білу кез келген оқытушының басты міндеті болып табылады. Бұл оқытушының күзіндеттілігі тек ғана электронды журнал мен электронды күнделікті толтырумен ғана шектелмеуі керек дегенді білдіредін. Яғни оқытушылардың біліктілігін арттыра отырып, жас мамандарымыздың терең біліміне жол ашамыз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Андреев А.А. Некоторые проблемы педагогики в современных информационно-образовательных средах // Телекоммуникации и информатизация образования. М., 2002. № 6. С. 38.

2 Голиш Л.В. Что нужно знать обучающему о современных технологиях обучения? Учебно-методическое пособие. Т.: ИРССПО, 2002. С. 101-102.

FTAMP 14.15.15

ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҚҰРАЛДАРЫН БІЛІМ БЕРУ МАҚСАТЫНА ҚОЛДАНУ

Г.О. Байсултанова, Л.К. Кистаубаева

Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.

Мақалада оқушыны отансүйгіштік рухта тәрбиелеуге баса көңіл бөлінеді. Білім беру стратегиясына сай заманауи технологияларды қолдану қажеттігі, білім саласын нығайту туралы айтылады. Сонымен қатар, бүгінгі ұрпақтың өзге ұлт өкілдерімен әлемдік деңгейде бәсекеге түсе алатын, өз ұлтының өресі биік маманы болуына ұстаздардың аянбай күш-жігер жұмсау қажеттігі көрсетілген.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, бүгінгі ұрпақ, насихат, ұлттық тәрбие, парыз, әлемдік деңгей.

Елімізде бүгінгі таңда болып жатқан трансформациялау шарттары мен әлемдік еңбек нарығының жоғары талаптарының көкейкесті мәселелерінің бірі – бәсекеге қабілетті 50 елдің арасынан өз орнын белгілей алатын жас ұрпақ тәрбиелеу. Жалпы білім беру орындарында білім беру саласының ең өзекті міндеттері білім беруде жоғары сапаға қол жеткізу болып табылатыны сөзсіз.

Білім беру деңгейі – мемлекет пен қоғам дамуының жетістіктері. Барлық дамыған мемлекет пен қоғамдарда экономикалық прогресс пен әлеуметтік-саяси тұрақтылықты орнату негізінде білім беру саласын дамытуға ұмтылыс жасалады. Ал, дамыған елдер қатарына қосылу жолдары Бүкіләлемдік экономикалық форум рейтингі бойынша Индекс негізінде анықталады. Индекстің он көрсеткіші бойынша екі көрсеткіш белгілері мемлекеттің білім беру саласының дамуы мен сапасына қатынасымен айқындалады. Сондықтан да, бұл елу дамыған елдер қатарына қосылу мақсатында еліміздегі білікті жас ұрпақты даярлау жүйесінің сапасын жоғары деңгейге көтеру міндеттері тұр.

Инновациялық технологиялар ұғымына түсінік беретін болсақ, көптеген түсіндірме, аударма сөздіктерде, энциклопедияларда, орысша-қазақша сөздікте бұл ұғымға «инновация – жаңалық енгізу, жаңарту» деп анықтама берілген. Энциклопедиялық сөздікте «инновация» сөзінің – «жаңарту», деген баламасы беріледі.

«Технология» ұғымын «білім беру» түсінігімен байланыстыра қарастырсақ, ол – «белгілі бір мақсатқа жету бағытында ұйымдастырылған, жоспарлы күйде тұрақты жүзеге асырылатын, педагогтар, шеберлер, тәлімгерлер, т.б. жетекшілігімен жүргізілетін білімді, біліктілікті және дағдыларды меңгеру үдерісі» болып табылады. Білім берудің инновациялық технологиясы түсінігінің анықтамасын былай тұжырымдауға болады:

– жалпы білім берудегі білімнің, ғылыми жетістіктердің, техниканың белгілі бір аймағында қойылған мақсатқа жету бағытында ұйымдастырылған, жоспарлы күйде тұрақты жүзеге асырылатын білімді, жан-жақты дағдыларды үйрету үдерісі;

– білім беру, өзін-өзі бақылау үдерістерін қажетсініп, оларды жүзеге асыратын шарттарды қалыптастыруды қамтамасыз ететін әдістер, тәсілдер, құралдар жиынтығы, сонымен қатар т.б. іс-шараларды жүзеге асырады.

Қазіргі уақытта мектеп оқушыларын шығармашыл тұрғыда даярлайтын бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі сабақ беру әдістері бойынша білім орындарын инновациялық технологиялардың жаңаша әдістемелерімен толықтыруға мүмкіндік туып отыр.

Ал бүгінгі таңда оқу орындарындағы білім беру үдерісінде жиі қолданылатын инновациялық технологиялардың талдау негізінде анықталған мынандай түрлерін көрсетуге болады. Олар:

– білім беру технологиялары;

- заманауи білім беру технологиялары;
- білім берудің интерактивті әдістері;
- білім беру мазмұнындағы компьютерлік технологиялар жүйесі;
- мультимедиялық технологиялар;
- акпараттық, білім ортасына байланысты түсініктемелер.

Бұл аталған инновациялық технологияларды білім беру мазмұнында тиімді пайдалану арқылы сабақтың сапасын арттырумен қатар оқушылардың жалпы пәндерге деген қызығушылығын, белсенділігін жетілдіру қажет.

Инновациялық білім беру технологияларының ішінде пәнаралық байланыс негізінде мектеп оқушыларының шығармашылығын жетілдіруде ең тиімді орын алатындары: диалогтік дәріс, пікір алмасу, рөлдік және иммитациялық ойындар, тренингтер, шеберлік кластарын ұйымдастыру, көрмелер ұйымдастыру, түрлі тест тапсырмаларын орындау.

Оқушылардың қажеттіліктері мен сұраныстарын үнемі ескеріп отыру үшін оқытушы өз қызметін сабақтың мотивациялық құрылым бөліміне сай жүзеге асыру қажет: олардың сабақ үстіндегі ынтасын, белсенділігін арттыру; оқу қызметінің мән-мағынасын жан-жақты түсіндіру; сабақтың мақсатын оқушылармен бірге отырып белгілеу; мақсатқа жету барысында жетістікке жететіндей жағдайды туғыза білу; өз қабілетіне деген сенімдері мен жағымды көңіл-күйлерін дер кезінде қолдай білу; оқу үдерісінде күтілетін нәтижелерді қолдау.

Мектеп оқушыларының шығармашылығын жетілдіру бағытында «Қазақ әдебиеті» пәні бағдарламасы бойынша «Орхон Енисей ескерткіштері» сабағы көне ескерткіштерді, түрік жазбаларының әдеби көріністерін зерделейді. Бұл арада оқытушы мультимедиялық технологияны тиімді қолдана отырып, оқушыларға экран арқылы ұсынылған бейнежазба үзінділері арқылы тақырыпты жан-жақты, терең, көңілге қонымды етіп түсіндіре алады.

Орхон-Енисей жазбалары Шығыс Түркі қағанатының қағаны Білге мен оның інісі Күлтегін қабірлеріне қойылған орасан зор құлпытастарға қашап жазылған жыр жолдары болып шықты. Жырға арқау болған негізгі мәселелер – елдің тәуелсіздігі, береке-бірлігі. Күлтегін жырында сегіз оқиға баяндалған.

- Біріншісінде, қағанның өз халқына қарата айтқан үндеуі;
- Екіншісінде Түрік Қағанаты жерінің кеңдігін суреттейді;
- Үшіншісінде түркілердің әскери жорықтары;
- Төртіншісінде көршілес табағштардың қастандық әрекеттері туралы әңгіме;
- Бесіншісінде табағш тайпасымен қатысу түркілерге қауіпті екендігі жөнінде;
- Алтыншысы түркі халқының болашақты болжай алмауына өкіну;

– Жетіншісі түркі халқының даңқын асырған қаған жөнінде;
– Сегізіншісінде осы ескерткішті жыр қып жазуға түрткі болған жағдайларға тоқталады.

Орхон-Енисей жазбаларының енді бір ескерткіші – Тоныкөк құлпытасындағы жырлар. Онда да сол кездегі түркілердің өмірінен мағлұмат беретін он төрт жол жазылған. Түркі халқының табғаштарға тәуелді болып қалу тарихы, азат қалған түркілердің бірігуі, қаған сайлауы, Тоныкөктің ықпалымен Елтерістің қаған болуы, Оғыз мемлекетінің тыңшылары түркілерге қауіп төндіргені, қарсыластармен болған шайқастар, анталаған жаудың бетін қайтаруда Тоныкөктің ерлігі, ұрыс-шайқастардың жүргізілуі, түркілердің түрлі тайпалармен жауласу жолдары баяндалып, Тоныкөкті мадақтау берілген.

Тасқа жазылған ескерткіштерде негізінен Түрік қағанаты, оны билеген қағандар, олардың ерлігі жайында сөз болады. «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары өткен дәуірден нақты мәлімет беруге арналған тарихи деректер. «Күлтегін» жырының басты идеясы – Күлтегін батырды Түрік қағанатының күдіретті тұлғасы етіп көрсету. «Күлтегін» жырының авторы – Йоллыгтегін Түрік қағанатының күш қуаты артты, жері барынша кеңіді, ел тұрмысы түзелді.

Түрік қағанаты тарихында Тоныкөк тұлғасы ерекше орын алады. Ол Елтеріс қаған, Бөгі қаған және Білге қағандарға кеңесші болған. Тоныкөк ел қамын ойлаған ақылгөй, дана қарт. Түрік қағанатына төрт жағынан жау қаптағанда, Тоныкөк ақыл кеңесімен де, тапқыр сөзімен де, батырлық істерімен де қағандарға көмектесіп отырады. Орхон жазба жәдігерліктері ішінде «Тоныкөк» жыры ерекше орын алады. Бұл жырдың авторы бөлек, оны Тоныкөктің өзі жазған деген болжам бар. Екіншісі – руна жазуындағы бұл жәдігерліктерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды.

Орхон жазба жәдігерліктерінің ішінде «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады.

Бұл қосымша арқылы оқушылар түркітануда бүгінгі Монғолия жеріндегі Орхон Енисей ескерткіштері туралы көптеген мәліметтер алады. Бейнежазба арқылы Орхон алқабы сан мыңдаған тарихи ескерткіштерге аса бай өлке екендігіне көз жеткізеді. Сонымен қатар, Орхон ескерткіштерінің Алтай, Қаңлай, Соян, Кентай тау жоталары, Гоби шөл даласы және осы таулы, жоталы, далалы алқаптағы Керумен, Хобда өзендерінің бойында Қырғыз, Қарасу, Қобсы көлдерінің жағауларына дейінгі өңірде сақталғанын тамашалайды. Айта кететін жай, оқушылар бейнежазба көріністерінен әрбір ескерткіштер кешені, тас үйіндісі, тастарда қашалған таңбалар, мәтіндер мазмұны туралы толығырақ мәлімет алады.

Айталық, Күлтегін ескерткіш кешені жалпы Күлтегін өмірбаянына құрылған 68 жол мәтіннен тұратынын байқаймыз. Ал енді Білге қаған ескерткіш кешені қамал туралы да қызықты деректер бар. Білге қаған құрылысының ішкі қабырғаларында суреттер салынған. Деректерге қарағанда, бұл суреттердің өзіндік мәні мен мазмұны бар. Осы қамал құрылысының сыртқы кенересі бойымен 100-ге 55 метр су ағарлар салынған. Ескерткіш көгілдір мәрмәр тастан жасалынған. Білге қаған ескерткіші тасбақа үстіне орнатылған. Оның төбесінде үш қос айдаһар бейнелеген. Бір жақ қапталындағы үшбұрышты шаршысында қаған таңбаларын білдіретін марал, елік, киік бейнелері өрнектелген.

Қорыта келгенде, бұл сабақтың қортындысында оқушылар бейне материал арқылы көне тарихи ескерткіштердің мазмұндық сипаттамасын жете түсінді. Демек, осындай сабақтардың құрылымы мен мазмұны оқушыларды шығармашылық жұмыстар орындауда сана сезімін, ойлау қабілетін, көне ескерткіштердің құндылығын бағалай білуге дағдыландырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Педагогикалық сөздік. Алматы 1995ж. – 24 б.
- 2 Асанова У.А. Қазақ халқының айтыс өнері арқылы оқушыларға адамгершілік-эстетикалық тәрбие беру: пед.ғыл.канд. ... автореф.:13.00.01. –Алматы: АлМУ, 1997. – 23 б.
- 3 Қозыбаев Е.Ш. Формирование эстетической культуры страшекклассников средствами казахского музыкального фольклора: автореф. ... канд. пед. наук.: 13.00.01. – Алматы:АлМУ, 1998. – 23 с.
- 4 Мұратбаева Г.А., Саипов А.А. Өнертану мамандарын кәсіби даярлаудың әдіснамалық негіздері //Интеграция мен модернизация үдерісіндегі Орта Азия мен Еуропа тарихының концептуалдық мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2010. – Б. 260-265.
- 5 Мұратбаева Г.А., Мухамеджанов Б.Қ. Инновациялық технологиялар негізінде болашақ өнертану мамандарын даярлау мазмұны: оқу-әдістемелік құралы. – Алматы: Жания-Полиграф, 2004. – 23 б.

ГРНТИ 14.25.09

ОҚУШЫЛАРДЫ МӘТІНДІК ЕСЕПТЕРДІ ТЕНДЕУЛЕРДІ ҚҰРУ ӘДІСІМЕН ШЕШУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

А.Қ. Бекболғанова

П.э.к., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Э.Е. Сагынбаева

Магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

М.С. Слямова

Магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада мәтіндік есептерді шешу кезінде теңдеулерді құру бойынша пропедевтикалық жұмыстың кейбір негізгі мәселелері анықталған. Ол екі негізгі кезеңге бөлініп қарастырылған. Мұғалімнің бірінші міндеті оқушылардың кейбір маңызды жалпы оқу және математикалық дағдыларын жүйелі және мақсатты түрде қалыптастыру екендігі көрсетілген.

Сонымен бірге мақалада мәтіндік есептің шарты мен сұрағын бөле білуді қалыптастыратын тәсілдері көрсетілген. Есеп шартының мәтіні бойынша сызбаларды рәсімдеуді қабылдауға кейбір түсініктемелер берілген. Сонымен қатар, мақалада оқушыларды мәтінді есептерді шешуге үйрету бойынша мұғалімнің пропедевтикалық жұмысының берілген жүйесі бұл есептердің мақсаты мен құралы ретінде ғана емес, оқыту пәні ретінде де қарастырылатыны көрсетілген. Мәтіндік есептерді шешудің әр кезеңнің өзіндік белгілері (бағдарлары) бар, оларды басшылыққа ала отырып, мұғалім оқушыларда осындай есептерді шешуде жалпы іскерлік компоненттерін қалыптастыратындығы анықталған.

Түйін сөздер: оқушы, мәтіндік есептер, теңдеу құру, пропедевтика, сызба, оқыту пәні, сынып.

Жалпы білім беретін мектептерде мәтіндік есептерді шешуге көп көңіл бөлінеді. Ол көптеген математикалық ұғымдарды қалыптастыру құралы ғана емес, ең бастысы – нақты құбылыстардың математикалық моделін құру іскерлігін үйретуге мүмкіндік береді, сондай-ақ оқушылардың ойлауын дамытуға да көп әсерін тигізеді.

Оқушыларды мәтіндік есептерді шешуге үйретудің әртүрлі әдістемелік тәсілдері бар. Бірақ мұғалім қандай оқыту әдістемесін таңдамаса да, ол осындай есептердің теңдеуін қалай құрастырғанын көрсете отырып, ең алдымен арифметикалық тәсілдермен шеше білуді үйретуі керек.

Мәтіндік есептерді шешу – бұл бір ерекше жұмыс, атап айтқанда ақыл-ой әрекеті. Ал қандай да бір әрекетті үйрену үшін алдын ала жұмыс істеуге тура келетін материалды, орындалатын әдіс – тәсілді жақсы зерттеу қажет.

Демек, мәтіндік есептерді шешуді үйрену үшін, олардың қалай жасалғанын, қандай негізгі бөліктерден тұратынын, есептерді шешу арқылы жүргізілетін құралдар қандай екенін түсіну керек.

Сонымен, мәтіндік есеп дегеніміз не? Кез келген мәтіндік есеп қандай да бір құбылыстың (жағдайдың, процестің) сипаттамасын білдіреді. Бұл тұрғыдан мәтіндік есеп құбылыстың (жағдайдың, процестің) сөздік үлгісі болып табылады. Ол, кез келген модельде сияқты, мәтіндік есепте де жалпы барлық құбылыс емес, тек оның кейбір жақтары, негізінен, оның сандық мәліметтері сипатталады.

Мәтіндік есептерді шешу оқушылардың ойлау қабілетін дамытуға, функционалдық тәуелділік идеясын терең меңгеруге, есептеу мәдениетін арттыруға ықпал етеді. Мәтіндік есептерді шешу барысында оқушыларда нақты объектілер мен құбылыстарды үлгілеудің дағдылары мен біліктері қалыптасады.

Мәтіндік есептерді шығартып үйрету барысында оқушылардың деңгейлері анықталуы тиіс және соның нәтижесін ескере отырып, мәтін есептерді шығаруда қиыншылыққа кездесетін оқушыларға қарапайым жеңіл есептерді шығартудан бастаған дұрыс [1].

Біз бұл зерттеуде мәтіндік есептерді шешу кезінде теңдеулерді құру бойынша пропедевтикалық жұмыстың кейбір негізгі мәселелеріне тоқталаймыз. Мұндай жұмыс негізінен 5-6 сыныптарда жүзеге асырылады, бірақ қарапайым есептер осы әдіспен 1-2 сыныптарда да шешілген.

Мұнда екі негізгі кезеңді бөлуге болады. Мұғалімнің бірінші міндеті оқушылардың кейбір маңызды жалпы оқу және математикалық дағдыларын жүйелі, мақсатты түрде қалыптастыру болып табылады. Екінші кезеңде негізгі назар есептің мәтініне кіретін шамалар арасындағы тәуелділікті анықтауға және осы тәуелділікті математикалық тілге аударуға үйрету болуы тиіс. Енді әр кезеңге толығырақ тоқталайық.

Пропедевтиканың бірінші кезеңі.

Оқушылардың мәтінді есептерді зерттеудің осы кезеңінде қалыптастыруы қажет ең маңызды білімдерге келесілер жатады:

- берілген есептің мәтінін мұқият оқи білу,
- есеп мәтініне бастапқы талдау жасай білу – есептің берілген шарты мен оның сұрағын анықтай білу,
- берілген есеп мәтінінің қысқаша жазылуын рәсімдей білу,
- есептің мәтіні бойынша сызбаларды (суреттерді) сала білу.

З.П.Матушкинаның еңбектеріне сүйене отырып, математиканы оқыту әдістемесінде мұғалімнің іскерлігін қалыптастыру бойынша тиісті жұмыс тәсілдері әзірленді [2].

Мысалы, есеп мәтінін оқи білуді қалыптастыратын тәсілдер мыналар:

- тапсырманы дұрыс оқу үлгілерін көрсету;
- мәтіннің мазмұнын меңгеру бойынша арнайы жұмыс жүргізу.

Мұнда берілген есепті көрсетудің әртүрлі формалары бар: есепте берілген деректерді түсіну, мәтінді қысқаша жазу, оның сызбасын немесе суретін салу. Мұнда сондай-ақ тапсырманың мазмұнымен жұмыс істеу тәсілдері енгізіледі: есептің сандық деректерін өзгерту; оның сюжетін өзгерту; берілген тапсырманың сюжеті мен сандық деректерін өзгерту.

Келесісі мәтіндік есептің шарты мен сұрағын бөле білуді қалыптастыратын тәсілдер, олар:

– мәтіндік есепті шешу тәсілін табу қатысты мәселенің рөлін анықтау, яғни мәтіндік есеп шартын тұжырымдаудың нақтылығына, анықтығына назар аудару;

- қажет болған жағдайда мәтіндік есеп шартын қайта қалыптастыру.

Мәтіндік есептерді шешу – негізгі мектептің математика курсының маңызды құрамдас бөлігі. Мәтіндік есептерді шеше отырып, оқушылар математикалық білім алады, практикалық іс-әрекетке дайындалады. Мұндай есептер олардың логикалық ойлауын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан мұғалім мәтіндік есеп, оның құрылымы, түрлері туралы терең түсінікке ие болуы керек, мұндай есептерді әртүрлі тәсілдермен шеше білуі керек [3].

Ендігі қарастырылатын әдіс оқушылардың мәтіндік есептердің шартында қойылған міндеттері мен талаптарын бөлуге деген қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған, олар:

- бір немесе бірнеше мәселелерден есеп шартын қалыптастыру;
- тапсырма сұрағына жауап беру үшін қажетті деректерді табу;
- қандай да бір мәселе бойынша есеп құру, соның негізінде бір немесе бірнеше міндеттерді тұжырымдау.

Оқушының математика сабағындағы шығармашылық қабілетін дамыту үлкен міндетті жүктейді [4].

Берілген есеп мәтінінің қысқаша жазбасын рәсімдеуді оқыту тәсілдері:

- кесте, схема түрінде қысқаша жазбаны рәсімдеу;
- жолға қысқаша жазбаны рәсімдеу (баған);
- тапсырманың қысқаша жазбасын оқу;
- қысқаша жазба бойынша есеп құру.

Тапсырманың мәтіні бойынша сызбаларды (суреттерді) орындауға оқытуды қабылдау.

Олардың негізгілері мынадай:

- тиісті суретті орындауды талап ететін тапсырмаларды ұсыну;
- берілген есептің мәтіні бойынша орындалған суретті оқу;
- сурет немесе сызба бойынша есеп құрастыру.

Берілген есептің мәтіні бойынша сызбаларды рәсімдеуді қабылдауға кейбір түсініктемелер береміз. Тапсырманың мәтіні бойынша орындалған сызба (сурет) оны шығару кезінде пайымдау барысын белгілеуге мүмкіндік береді, бұл есеп шартында қойылған міндеттерді шешуге жалпы көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Сондықтан сызбаларды орындауға мынадай талаптар қойылады:

- олар көрнекі, нақты болуы керек және тапсырманың мәтініне сәйкес келуі тиіс;

- оларға есепте берілген барлық деректер мүмкіндігінше көрсетілуі тиіс;

- оларда берілген деректер мен ізделінетін айнымалы жалпы қабылданған белгілерге сәйкес келуі тиіс.

Егер оқушылар тиісті сызбаны оқи алатын болса, сызбаны орындау дағдысын қалыптастыру табысты болады. Осыған байланысты сызба немесе сурет бойынша берілген есептің мәтінін жазу маңызды болып табылады. Мұндай жаттығуларды орындау нәтижесінде графикалық деректерді сөздік мәтінге аудару дағдылары қалыптасады.

Пропедевтиканың екінші кезеңі

Бұл жерде оқушылардың мәтіндік есепте берілген шамалардың өзгеруін ауызша білдіру тәсілдерін түсінуге үйрету және оларды математикалық өрнектер немесе теңдеулер түрінде рәсімдеу маңызды болып табылады. Оған тиісті жаттығулар арқылы қол жеткізіледі. Мысалы, 5 – сыныптағы натурал сандарды көбейту әрекеттерін зерттеу кезінде оқушылар көбейту қолданысының бірін – санды бірнеше есе көбейтуді қарастырады. Мұнда көрсетілген мақсатқа жету үшін келесі жаттығудың болуы мүмкін: Әкесі ұлынан 4 есе үлкен. Егер ұл m жаста болса, әкесі қанша жаста? ($4m$). Осыған ұқсас жаттығулар оқушыларға басқа арифметикалық әрекеттерді оқу кезінде де ұсынылуы мүмкін.

Мұндай жаттығулардың күрделілігі оқушылар үшін көп болуы керек, ал олардың саны тиісті іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру үшін жеткілікті болуы қажет.

Мәтіндік есептерді шешуге оқыту әдістемесінде қойылған мақсатқа жету үшін жаттығулардың басқа да жүйелері ұсынылады. Мысалы, нақты мәтіндік есептер қарастырылады және оларда берілген деректермен танысқаннан кейін оқушыларға бірқатар сұрақтарға жауап беру ұсынылады.

Мұғалімнің мәтінді есептерді шешуге үйрету бойынша пропедевтикалық жұмысының берілген жүйесі бұл есептердің мақсаты мен құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оқыту пәні ретінде де қарастырылатынын көрсетеді. Бұл математика курсына оның маңызды рөліне сәйкес келеді.

Алгебра элементтерін енгізу сан, арифметикалық амалдар, математикалық қатынастар туралы ұғымдарды жалпылауға көмектеседі [5].

5-6 сыныптарда оқушылар натурал және бөлшек сандармен орындалатын барлық амалдарға, компоненттер мен іс-әрекет нәтижелері арасындағы тәуелділікке бағытталған мәтіндік есептерді шешеді. Бұл есептер мен оларды шығару әдістері маңызды әдістемелік мәнге ие. «Таза арифметикалық» есептерді шығару әдістерін берік меңгеру оқушыларды теңдеулерді құру әдісімен тапсырмаларды саналы түрде шешуге дайындауға мүмкіндік береді. Осылайша, бұл есеп түрін мектеп математикасы курсының қолданбалы бағытталуына байланысты қарастыруға болады (математикалық моделдеу туралы түсінік пропедевтикасы).

Енді өз зерттеуімізде теңдеулердің көмегімен есептерді шешу кезеңдерін қарастырайық.

Мәтінде есептерді шығару барысында іс-әрекет тандалған шешім әдісіне қарамастан келесі кезеңдерді қамтиды:

- 1) берілген мәтіндік есептің мазмұнын талдау;
- 2) мәтіндік есепті шығару жолдарын іздеу және оны шешу жоспарын құру;
- 3) есептің шешу жоспарын жүзеге асыру;
- 4) есептің алынған шешімін (жауабын) тексеру.

Мұны нақты мысалдармен түсіндіреміз, аталған кезеңдердің әрқайсысын бөлек бөліп аламыз.

Бөлінген кезеңдер мәтіндік есептерді шешу бойынша оқушы іс әрекетінің жалпы нормасын көрсетеді. Тапсырманы орындаудың нақты процесінде кезеңдердің нақты шектері болмайды және мәтіндік есептерді шешетін оқушылар өздері үшін көзге көрінбейтін кезеңдердің бірінен екіншісіне ауысып отырады, бірақ оларды айқын түрде бөліп бермейді. Сонымен қатар, әрбір жеке алынған мәтіндік есепті шығару кез келген есептің шешілу кезеңдерінен саналы және мақсатты түрде өту арқылы орындалады, яғни неғұрлым табысты ететін барлық көрсетілген кезеңдердің (оларды орындау тәсілдерін жақсы білумен бірге) міндетті түрде қамтылуы, тиіс. Бір кезеңдерді елемей (мысалы, шешу жолдарын іздеу) «сынамалар мен қателер» әдісімен шығаруға әкеледі, ал кезеңдердің басқа пункттерін елемей (мысалы, есептің шешімін тексеру) – арқылы оқушы дұрыс емес жауап алуы мүмкін.

Мәтіндік есептерді шығару процесінің бөлінген кезеңдері мұғалімге оқушылардың берілген есептерді шешу тәсілдерін қалыптастыру бойынша іс-әрекеттерін басқара отырып, жүйелі жұмыс жасауға негіз болып табылады. Әр кезеңнің өзіндік белгілері (бағдарлары) бар, оларды басшылыққа ала отырып, мұғалім оқушыларда мәтіндік есептерді шешуде жалпы іскерлік компоненттерін қалыптастырады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, ұсынылған мәтіндік есептерді шығаруға үйрету әдістемесі процестерге бағытталған есептерді, мысалы, квадратқа қарағанда күрделі түрдегі теңдеулерді шешуге бағытталған есептерді орындау барысында тиімді екенін атап өткен жөн.

Пайдаланган әдебиеттер тізімі

- 1 Әбілқасымова А.Е., Көбесов А.К., Рахымбек Д., Кенеш Ә.С. «Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі». Алматы «Білім» 1998 ж.
- 2 Матушкина З.П. Приемы обучения учащихся решению математических задач [Электронный ресурс]: учебное пособие. 2003. – 139 с.
- 3 Захарова А.Е. Текстовые задачи в курсе алгебры основной школы. Учебно-методические материалы спецкурса по методике преподавания математики «Избранные вопросы обучения алгебре в основной школе». М.: «Прометей», 2002.
- 4 Жанәділ А.Б. «Математика сабақтарын түрлендіріп өткізу». Бастауыш мектеп №8-9. 1998 ж. 41 б.
5. Баймұқанов Б., Мубараков А. «Математиканы оқытудағы сабақтастық». Бастауыш мектеп №1. 2000 ж. 25 б.

ГРНТИ 81.93.25

УРОК ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАМКАХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Г.Ж. Мейрамғалиева

Учитель физической культуры, школа-гимназия №3, г. Нур-Султан

Т.Б. Жусупбеков

Учитель физической культуры, школа-гимназия №3, г. Нур-Султан

В статье рассматриваются вопросы преподавания предмета «Физической культуры» в рамках дистанционного обучения. Особое внимание уделяется вопросам сохранения здоровья школьников. В статье описываются способы организации дистанционного обучения в сложившихся эпидемиологических условиях, которые могут применяться на уроках физической культуры. Также перечисляются комплексы упражнений, для развития двигательной активности и мотивации школьников к систематическим занятиям физическими упражнениями.

Ключевые слова: физическая культура; дистанционное обучение; комплексы упражнений; задачи предмета; цели предмета.

«Чтобы сделать ребенка умным и рассудительным, сделайте его крепким и здоровым» – Ж.Ж. Руссо.

Физическая культура играет большую роль в воспитании личности. Она способствует физическому развитию обучающихся, а также развитию социальных, личностных и духовных качеств. Предмет «Физическая культура» направлен на пропаганду здорового образа жизни среди обучающихся.

Целью предмета является повышение мотивации школьников в укреплении физического и психического здоровья с учетом возрастных и индивидуальных особенностей, также приобретение обучающимися спортивно-специфических двигательных навыков и развитие физических способностей.

На сегодняшний день, пандемия COVID-19 оказывает беспрецедентное воздействие на системы образования многих стран мира, в том числе с нашей стране [1]. В этой связи особую актуальность приобретает вопрос сохранения здоровья школьников в условиях дистанционного обучения, когда школьники большую часть времени вынуждены проводить перед мониторами своих компьютеров для освоения учебного материала и выполнения заданий. Снижение двигательной активности приводят к ухудшению снабжения мозга учащих кислородом, замедлению процессов восстановления, снижению работоспособности. Это может стать причиной многих заболеваний.

Специфика каждого предмета разнообразна, но общий принцип, один – создание условий для практического владения знаниями и применениями их в повседневной жизни. Применяя этот принцип к уроку физической культуры, можно отметить, что задача учителя, выбрать такие методы обучения, которые позволят каждому ученику проявить свою активность, творчество, активизировать двигательную и познавательную деятельность учащегося.

Дистанционное обучение, является основной прогрессивной формой доставки информации, с широким использованием новых технологий. Создаётся возможность получения образования независимо от возраста, от состояния здоровья, кроме того, дистанционное обучение повышает творческий, интеллектуальный потенциал учеников. В определенной степени изменяется и роль преподавателя: он координирует познавательный процесс и в то же время обновляет и совершенствует свои курсы, методики, поскольку находится в режиме нововведений и инноваций. Использование ИКТ на уроках физической культуры помогает в решении одной из основных задач – формирование здорового образа жизни у школьников.

В рамках дистанционного обучения перед учителем физической культуры стоит сложная задача – найти пути решения по реализации предметной образовательной программы, которые должны быть не менее эффективными, чем при очной форме обучения. Физическая культура призвана сбалансировать нагрузку на школьников, обеспечив им смену

видов деятельности, уравновесить продолжительное нахождение ребят за компьютерами и их двигательную активность [2].

Для реализации учебной программы по предмету «Физическая культура» учителями для изучения теоретического материала предлагаются задания с презентациями и тестовыми вопросами; видео материалы и интернет ресурсы с заданиями практического характера, согласно возрастных и индивидуальных особенностей. Для организации дистанционного обучения в сложившихся эпидемиологических условиях могут применяться следующие способы: Microsoft Teams, Kundelik.kz, Google Classroom, WhatsApp, Telegram, Zoom и другие.

Самой трудной задачей при организации дистанционного обучения физической культуре является мотивация школьников на систематические занятия физическими упражнениями, активную двигательную деятельность. Успешным решением могут стать некоторые приемы, направленные на обучение предмету при помощи распространенных, актуальных увлечений детей и подростков. Для развития двигательной активности, предотвращения общего утомления, эмоционального напряжения, повышения работоспособности учащихся, необходимо регулярно использовать и проводить физические упражнения, которые должны стать неотъемлемым элементом каждого урока, особенно в условиях дистанционного обучения.

Для решения задач урока физической культуры используются комплексы упражнений утренней зарядки, проводятся комплексы упражнений для общего физического развития, упражнений для формирования и укрепления осанки, укреплению зрения, укреплению мышц рук, упражнения для ног, дыхательная гимнастика, упражнения для профилактики плоскостопия и др. Также используются комплексы упражнений с элементами современных направлений фитнеса, включающие в себя элементы современного фитнес – программ и тренировок (зумба, йога, пилатес, табата и др.), направленные на предупреждение и снятие умственного и физического утомления учащихся в условиях частой работы за компьютером и нахождением дома [1].

Для контроля и обратной связи уроков физической культуры используются следующие формы: тестовые вопросы, фото и видеоотчеты о выполнении практических заданий.

Для успешной организации занятий физической культурой и спортом в домашних условиях необходимо учитывать несколько основных аспектов, обеспечивающих безопасные условия, профилактику детского травматизма и несчастных случаев. К ним относятся: выбор пространства, инвентаря, соответствие одежды, соответствующие гигиенические условия, планирование правильной нагрузки, соблюдение техники безопасности при выполнении физических упражнений. Для большей мотивации детей

и подростков к систематическим самостоятельным занятиям физической культурой рекомендуется активно применять базовый инструмент — поддержание интереса. В целях профилактики травматизма школьников важно провести четкий инструктаж по выбору и организации места для занятий физическими упражнениями, двигательной активностью, технике выполнения упражнений в домашних условиях.

Литература

1 «Методические рекомендации по организации физкультминутки для учащихся в период дистанционного обучения», АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», Филиал «Центр образовательных программ», г. Нур-Султан, 2020 г.-с. 2-7.

2 Смагин Н.И. Дистанционное обучение по физической культуре во время эпидемиологического карантина / Проблемы и перспективы развития образования: материалы XII Международной научной конференции (г. Краснодар, май 2020 г.) с. 31-35.

ҒТАМР 14.15.01

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

З.Т. Сагидуллина

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

М.Д. Есекешова

П.ғ.к., доцент, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Оқу процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізудің теориясы мен практикасының көпжылдық отандық және шетелдік тәжірибесі білім беруді дамытудың осы бағытының өзектілігі мен жаңашылдығын растайды, білім берудің ақпараттық-коммуникациялық технологияларын қолданудың мәнін түсінуге жақындатады және сапалы білім алудың заманауи әдістерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технология, ақпараттық мәдениет, қашықтықтан оқыту, компьютерлік технология, техникалық прогресс.

XXI ғасыр оқыту үдерісіне компьютерлік технологияны пайдаланумен қатар әлемде болып жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік және басқа да заңды үрдістегі өзгерістер білім жүйесіне сол өзгерістер негізінде дамытуды талап етіп отыр. Атап айтқанда, виртуалды кеңістік, аутентті виртуалды интерактивті тілдік орта болып табылатын интернетті пайдалану аталған компетенцияны дамытудың тиімді құралы ретінде қарастырылады.

Қазіргі кезде білім беру мекемелеріндегі жеткіншек ұрпақтарды оқыту мен тәрбиелеу олардың бойында жеке тұлғалық қасиеттерінің жан – жақты қалыптасуымен, дамуымен тығыз байланысты. Бұл мәселе дүниежүзілік қауымдастықта әлеуметтік-экономикалық мәдени және рухани дамудың басты факторы ретінде қарастырылуда.

Жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруы, болашақ маман үшін кәсіби біліктілігінің дамуына, үздіксіз білім алуға негізін қалайды. Қазіргі ақпараттық технологияларды білім беру жүйесіне енгізгенде, оқыту материалдарының педагогикалық мазмұндылығы мен қолайлығы, білім алушының өздігінен оқып үйренуіне әсер етеді.

Ақпараттық мәдениет дегеніміз тек компьютермен дұрыс жұмыс істей білу ғана емес, кез келген ақпарат көзін – анықтамаларды, сөздіктерді, энциклопедияларды, онлайн-форум материалдарын т.б. дұрыс пайдалана білу, алынған мәліметтерді ой елегінен өткізіп, талдай білу деген сөз.

Ақпараттық орта – жаңа ақпараттық өнімді өндірумен байланысты адамзат әрекетінің үнемі кеңейіп отыратын аумағы. Себебі, қазіргі ақпараттық ортаға ақпараттық желі, кітапхана мен архивтер, кеңселік жүйелер, бұқаралық ақпараттық құралдар, яғни түгелдей ақпаратты құру, сақтау, өңдеу және адамзат әрекетінің барлық аумағында тарату жатады. Бұл «ақпараттық қоғам» тенденциясын көрсетеді, яғни ақпараттық технология негізінде байланыс каналдары мен өзара әрекет ететін мүшелер арқылы іске асырылады.

Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде студенттің жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек [1].

Білімді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – «білім алушыларды ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру» болып табылады. Демек, компьютер оқыту процесінің барлық деңгейлерінде қолданылады: жаңа материалдарды түсіндіргенде, бекіткенде, қайталағанда, білімін, іскерлігін және дағдыларын бақылағанда және т.б.

Колледж білім алушыларымен ақпараттық-коммуникациялық құралдарды пайдалану барысында көптеген программалық құралдар

қолданылады: электрондық оқулықтар, электрондық дидактикалық материалдар, электрондық анықтамалықтар, электронды энциклопедиялар, жаттықтырушы және дамытушы компьютерлік программалар (білім берудегі электрондық басылымдар). Білім берудегі электрондық басылым білімнің сәйкесінше ғылыми- практикалық аясындағы білім алушылардың білім, білік және дағдыны белсенді және шығармашылық меңгеруін қамтамасыз етеді. Электрондық басылым графикалық, мәтіндік, сандық, сөздік, музыкалық, видео, фото және басқа ақпараттың жиынтығынан тұрады. Бір электрондық басылымда ақпараттық өзектер, ақпаратты өңдеу деңгейлері және оны жасау құралдары, басқарушы құрылымдар қамтылады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құрамына кіретін – электрондық оқулықтардың түсінігі оларды қағаз жүзіндегі оқулықтармен бірге қолданылатын оқыту құралы ретінде қарастыру керек. Электрондық нұсқаулықтың басты артықшылығы – интерактивтілік. Электрондық оқулықтар жұмыс істейтін электронды құрылғылар технологиясы мәтіннен басқа, студенттерге аудио файлдарды, бейнелерді, түрлі құжаттардың көшірмелерін, басқа оқу құралдарынан және энциклопедиялардан алынған сілтемелерді ашуға мүмкіндік береді. Оқытушы планшеттен немесе басқа гаджеттен әр құрылғымен жұмыс істей алады, студенттердің жұмысына түсініктеме береді, тапсырмалар беріп, тексереді. Сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық құралдар қатарына виртуалды зертхана кіреді – нақты қондырғымен тікелей байланыссыз тәжірибе жүргізуге мүмкіндік беретін аппараттық-бағдарламалық кешен. Мұндай кешендер максималды көрнекілікті, эксперимент жүргізу үшін нақты жабдықтың моделіне сәйкес келу дәлдігін қамтамасыз етеді. Бұл жұмысты едәуір жеңілдетеді, уақытты үнемдейді, бұрыннан зерттелген жабдықты танудың әсерін жасайды. Виртуалды зертханалық жұмыстың артықшылығы: интерактивтілік; белгілі бір зертханадан тәуелсіз болу (компьютер бар жерлерде жүргізу мүмкіндігі); білім беру мекемесінде жұмыс жасауға мүмкіндік болмайтын объектілерді, процестерді, құбылыстарды зерттеу мүмкіндігі; интернетті қашықтықтан қолдану арқылы тапсырмаларды орындау мүмкіндігі.

Көптеген оқу орындары материалдық базаны заманауи технологиямен қамтамасыз етеді. Білім алушылар мен мұғалімдердің тиімді жұмысы үшін білім беру мекемесі интернетке ашық қол жетімді болуы керек. Бейне конференцияларды басқа шетелдік университеттермен өткізу мүмкіндігі, бұл оңай пікір және білім алмасуға мүмкіндік береді. Әр түрлі интернет-сайттардағы видеосабақтарды, онлайн-дәрістерге немесе практикалық жаттығуларға қол жеткізуді кеңінен қолданылады. Көптеген мамандықтар үшін, соның ішінде техникалық және энергетикалық мамандықтар үшін, техникалық машиналар мен тораптардың схемалары мен модельдерін

электронды 3D түрінде құрастыру. Энергетикалық мамандықтар бойынша оқығанда электронды виртуалды зертханаларды пайдалану мүмкіндігі. Бұл диаграммаларды немесе сызбаларды тез түсінуге көмектеседі, себебі, бұл құрылғының 3D түрінде толық шолуы мен бөлшектері бар. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың маңызды компоненті – мультимедияны ерекше атап өту қажет. Бүгінгі таңда интерактивті режимде мәтінді, графиканы, бейнені және анимацияны пайдалануға мүмкіндік беретін мультимедиялық технологиясыз оқуды елестету қиын. Мультимедиа және мультимедия құралдары ұғымы компьютерде өңдеу және әртүрлі ақпараттарды ұсынумен тығыз байланысты. Мультимедиа пайдаланушыға тиімді әсер ету мақсатында әр түрлі бағдарламалық жасақтаманы және аппараттық құралдарды қолданатын бірқатар ақпараттық технологияларды ұсынады.

Электрондық оқыту жүйесі студенттің қабілеті мен танымдық қызығушылығын дамытады және өздігінен білім алу дағдысын қалыптастырады. Электрондық оқыту жүйесі қазіргі білім берудің «үздіксіз білім алу» мен «баршаға ортақ білім беру» қағидаларына сәйкес оқушылардың жеке және ұжыммен жұмыс жасауына жағдай жасалуы тиіс.

Ақпараттық технологияның мүмкіндіктерін атай келе, осы технологияны меңгерудегі студенттің кәсиби шеберлігі, ақпараттық технологияны дұрыс және ұтымды қолдана алуы басты мәселе екені анықталды. Әрбір мұғалімнің мақсаты – оқытудың барлық компоненттерін пайдалана отырып, студентке, білім деңгейінде терең білім беру, әрбір студентті жан-жақты құзыретті етіп тәрбиелеу. Оқытушы студенттің бойындағы ақыл, білім, парасат, сабырлық, шығармашылық қасиеттерін бойынан аша білу қажет. Қазіргі уақытта кәсіптік білім беру саласы, оның мамандарын дайындау кең етек алып дамуда. Сондықтан арнайы пәндерді оқытудың мазмұнын ашуды жүзеге асыру үшін жаңа ақпараттық технология құралдары ауадай қажет. Қазіргі ақпараттық технологияның озық жетістіктерін арнайы пәндер сабағында қолдану арқылы ақпараттық технологияларды қолдану әрекеттерін ұйымдастыра отырып, студенттердің құзіреттілігін дамытуға болады.

Интернет желісіне қол жетімді компьютер бірегей мүмкіндіктер береді, өйткені ол ақпаратты тез табуға, құзыретті көздерден кез-келген сұраққа жауап алуға мүмкіндік жасайды, білім беру процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану оқытудың дәстүрлі әдістеріне қатысты бірқатар сөзсіз артықшылықтары бар, атап айтсақ:

1. Оқу процесінің қарқындылығы мен тығыздығы артады, яғни, оқытушы студенттерге бере алатын оқу материалдарының көлемі артады.

2. Студенттердің өзіндік жұмысын түбегейлі жаңа ұйымдастыру мүмкін болады, мұнда оқытушы бұдан былай ақпарат тасымалдаушы

ретінде емес, оқу процесінің белсенді ұйымдастырушысы болады.

3. Әрбір оқушыны жеке оқыту, олардың әрқайсысы өзіне қол жетімді тапсырмалардың көлемін ұйымдастыру (мысалы, Сухомлинский өзінің қуаныш мектебімен, мұнда әр оқушының жетістік ұстанымы педагогикалық іс-әрекеттің негізгі қағидаты ретінде сипаттады, ал білім алушы үшін оқу қуаныш әкеледі).

4. Бағалаудың объективтілігі, өйткені студенттерді оқытушы өзінің көзқарасы мен қалауымен емес, компьютермен бағалайды, сондықтан бағалауға қатысты келіспеушіліктер автоматты түрде жойылады.

5. Оқытудың айқындылығы, яғни компьютерде сіз нақты өмірде немесе көрінбейтін жағдайлар мен құбылыстар моделін жасай аласыз.

6. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы білім беру ақпаратын шексіз және өте арзан түрде тарату, оны әр оқушыға жылдам және мақсатты түрде жеткізу мүмкіндігі болды (яғни, бұл әр түрлі оқу бағдарламаларын немесе ақпараттарды Интернеттен жүктеп, оларды оқу процесінде қолдану) [1].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану кезінде оқыту интерактивті, қызықты болады, студенттердің өзіндік жұмысының маңызы артады, оқу процесінің қарқындылығы жоғарылайды деген қорытынды жасауға болады.

Сонымен қорытындылай келе, ақпараттық технологияны қолданып, сабақты ұтымды жүргізу оқытушыдан терең білімділікті, оқу үрдісін шеберлікпен ұйымдастыруды талап етеді. Мұндай сабақ материалдары әр алуан ғылымдағы өзара байланыстарды студенттердің зерделеуіне, олардың білімін, пәнге деген қызызығушылығын, тақырыпты қабылдаумен түсіну деңгейлерін арттыруға мүмкіндік береді. Компьютерлік сауаттылықты қалыптастырудан жеке адамның ақпараттық мәдениетін қалыптастыруға көшу қажет. Сонда ғана білім мекемелері ақпараттық қоғамда өмір сүре алатын жан-жақты дамыған қоғам мүшесін дайындап шығара алады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1 Руденко Т.В. Дидактические функции и возможности применения информационно-коммуникационных технологий в образовании [Электронный ресурс]: учебно-методический комплекс. URL: <http://ido.tsu.ru>

FTAMP 14.33.09

АРНАЙЫ ПӘНДЕР САБАҚТАРЫНДА АҚПАРАТТЫҚ КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

М.Т. Хасенова

Магистрант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Б.А. Мүкүшев

П.ғ.д., профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазіргі заман талабына сай ақпараттық – коммуникациялық технологияларды, электрондық оқулықтарды және интернет ресурстарды пайдалану оқушының білім беру үрдісінде шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік береді. Білікті оқытушы үшін теориялық және тәжірибелік білімдер өзара тығыз болуы тиіс. АКТ енгізген кезде, теориялық және тәжірибелік білімдердің біртұтастығы оларды тиімді қолдануды қамтамасыз етеді, ал бұл оқыту мен оқу үдерістерін жақсартуға жағдай жасайды.

Түйін сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технология, ақпараттық сауаттылық, компьютерлік технология, компьютеризация, цифрлық бағдарлама.

«Қазақстан – 2050» стратегиясында айқындалған және республиканың білім және ғылым жүйесінің алдында тұрған басты міндеттердің бірі: елдегі қайта құруларды жалғастыратын және барлық қазақстандық қоғамның гүлденуі үшін жасампаз жұмыс жүргізетін мәдениетті және білімді жастарды тәрбиелеу болып табылады.

Оқу процесіне ақпараттық – коммуникациялық технологияларды енгізу-еліміздің барлық оқу орындары оқытушыларының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі. Білім берудің жаңа моделіне көшуде заманауи кәсіптік білім беру жүйесі шығармашылық ойлауды, білім берудің заманауи әдістері мен технологияларын, психологиялық – педагогикалық технологияның әдістерін, педагогикалық іс-әрекеттің нәтижесін болжай алатын, нақты практикалық іс-әрекет жағдайында педагогикалық процесті өздігінен құру әдістерін меңгерген мұғалімнің жаңа моделін қажет етеді. Кәсібиліктің қалыптасуы мен дамуы – оны шешуге басым бағыт берілген қоғамдық-мемлекеттік проблема болып табылады.

Ақпараттық технологиялардың негізгі білім беру құндылығы болып мұғалімнің де, оқушының да қолында болатын шексіз мүмкіндіктері бар

сенсорлы-интерактивті оқыту ортасын құру болып табылады. Оқытудың әдеттегі техникалық құралдарынан айырмашылығы, Ақпараттық технологиялар білім алушыны көп біліммен қанықтырып қана қоймай, оқушылардың зияткерлік, шығармашылық қабілеттерін, олардың жаңа білім алу, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу қабілеттерін дамытуға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда, оқытушыларға білім беру үрдісін жаңашыл өткізуде, функционалдық мақсаты негізінде оқытуда қолданылатын компьютерлік құралдардың келесі түрлері көмек көрсете алады:

1) Компьютерлік құралдардың ең қарапайым, әрі жиі қолданылатын түрі: презентациялар – бұл анимацияларды, аудио және бейне үзінділерді, интерактивтілік элементтерін қамтуы алатын электронды диафильмдер. Презентацияларды қолдану студенттердің шығармашылық белсенділігі мен жеке тұлғаның психологиялық өсуіне, оның дербестігін дамытып, өзін-өзі бағалауының жағдайларын кеңейтеді. Презентациялар студенттік жобаларды ұсыну үшін белсенді қолданылады.

2) Электрондық энциклопедиялар – бұл кәдімгі анықтамалық-ақпараттық басылымдардың электронды аналогтары – энциклопедиялар, сөздіктер, анықтамалықтар және т.б. Мұндай энциклопедияларды құру үшін гипермәтіндік жүйелер және HTML сияқты гипермәтіндік белгілеу тілдері қолданылады. Олардың кітаптардан айырмашылығы – қосымша қасиеттері мен мүмкіндіктері бар болуында, атап өтсек:

- олар кілт сөздер мен ұғымдар үшін ыңғайлы іздеу жүйесін қолдайды;

- гипер сілтемелерге негізделген ыңғайлы навигациялық жүйесі бар;

- аудио және видео үзінділерін қосу мүмкіндігі қарастырылған.

3) Дидактикалық материалдар – есептер жинағы, диктанттар, жаттығулар, сонымен қатар электронды түрде берілген эссе мен шығармалардың мысалдары. Оқытушыларға арналған интернет желісіндегі арнайы сайттарда (BilimLand, smk.edu.kz және т.б.) дайын сабақ жоспарлары мен әдіснамалық нұсқаулықтардың жинағы жаңа мамандарға үлкен көмек көрсетеді.

4) Тренажер бағдарламалары оқу материалы ретінде жұмыс істейді және шешімнің барысын қадағалап, қателіктер туралы есеп бере алады.

5) Виртуалды эксперимент жүйелері – бұл студентке «виртуалды зертханада» эксперимент жүргізуге мүмкіндік беретін бағдарламалық пакеттер. Олардың басты артықшылығы – олар тыңдаушыларға қауіпсіздік, уақыт және т.б. себептермен мүмкін болмайтындай тәжірибелер жүргізуге мүмкіндік береді. Мұндай бағдарламалардың басты жетіспеушілігі – оларға енгізілген модельдің табиғи шектеулігі, одан әрі оқушы өзінің виртуалды эксперименті шеңберінен шыға алмайды.

6) Сауалнамалар мен тестілерді қамтитын білімді бақылау бағдарламалық қамтамасыз ету жүйесі. Олардың басты артықшылығы –

алынған нәтижелерді жылдам, ыңғайлы, бейтарап және автоматтандырылған өңдеу. Негізгі кемшілік – бұл икемсіз жауап беру жүйесі, бұл субъектінің өзінің шығармашылық қабілетін көрсетуге мүмкіндік бермейді.

7) Электрондық оқулықтар мен оқу курстары – жоғарыда аталған түрлердің барлығын немесе бірнеше түрін бір кешенге біріктіреді. Мысалы, студенттен алдымен оқу курсы (презентация) қарауды сұрайды, содан кейін оқу тәжірибесін (виртуалды эксперимент жүйесін) қарау кезінде алған білімдеріне негізделген виртуалды экспериментті қояды. Көбіне осы кезеңде студент оқитын курсы бойынша электрондық анықтамалық кітапты/энциклопедияны қолдана алады, және соңында сұрақтар жиынтығына жауап беруі немесе курс бойынша берілген тапсырмаларды шешуі керек (білімді бақылаудың бағдарламалық жүйесі).

8) Оқу ойындары мен білім беру бағдарламалары – бұл ойын сценарийі бар интерактивті бағдарламалар. Ойын процесінде әр түрлі тапсырмаларды орындай отырып, балалар ұсақ моториканы, кеңістіктегі қиялды, есте сақтауды дамытады және қосымша дағдыларды алады, мысалы, пернетақтада жұмыс істеуді үйрену.

9) Кең көлемді қашықтықтан оқытуға арналған электронды оқу орталары – оқытуды қашықтықтан жүзеге асыруға мүмкіндік беретін арнайы сайттар мен online бағдарламалар. Бұл оқу орталары барлық қарастырылған компьютерлік құралдар мен күнделікті қолданылатын видеоконференциялар мен оқытушылар мен білім алушылар арасында кері байланысты орнатуға арналған әлеуметтік желілерді прототип ретінде алып, бір жүйеде жинақталған арнайы электронды оқу орталары, мысал ретінде: Google Classroom, Bilimland, Platonus, Moodle және т.б.

Білім беру үрдісінде компьютер зерттеу объектісі де, білім беру мазмұнын игерудің оқыту, тәрбиелеу, дамыту және диагностикалау құралы да бола алады, яғни, компьютерлік технологияларды оқу процесінде қолданудың екі мүмкін бағыты бар. Бірақ бүгінгі күні тағы екі функция анықталды: компьютер – байланыс құралы, компьютер – басқару құралы, дамушы орта. Оқу процесінде осы бағыттардың барлығын бір уақытта қолдану маңызды. Олардың барлығының бір уақытта болуы және өзара әрекеттесуі тек білім беруде ғана емес, сонымен қатар білім беру процесін қоғамның білім беру ортасы алдына қоятын нәтижесіне әкеледі.

Қазіргі таңда, арнайы пәндер оқытушыларының алдында да өз пәндерін білім алушыларға қызықты ету, олардың білімге деген қызығушылықтарын ояту, білім алушыларға өз мүмкіндіктерін ашуға көмектесу, олардың танымдық қызметін жандандыру міндеті тұр. Өйткені, дәл осы сабақтарда колледжде тәрбие беру процесінің негізгі бағыты іске асырылады: қазақстандық патриотизмді, азаматтықты, толеранттылықты, рухани – адамгершілік, әлеуметтік – белсенді тұлғаны қалыптастыру. Ал білім беруде енгізілетін жаңа ақпараттық технологиялар білім беру үрдісін

сапалы жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді.

Арнайы пәндерді оқытудың тиімділігін арттыру көбінесе сабақтарда дидактикалық материалдарды, дидактикалық ойындар мен компьютерлік технологияларды қолдануға байланысты. Арнайы пәндерді оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану оқу процесін белсендіреді, білім алушыларда компьютермен жұмыс жасау дағдылары қалыптасады, сабақ уақыты үнемделеді, сабақта жаңа материалдың көлемін ұлғайту және оны түсіндіруге уақытты азайту мүмкіндігі пайда болады, сабаққа дайындалу уақыты қысқарады, қол жетімді емес жабдықты қолдана отырып виртуалды демонстрацияларды орындау мүмкіндігі жасалады.

Оқу процесінде ақпараттық технологияларды қолдану оқытудың қарқынды формалары мен әдістерін жүзеге асыруды, тәуелсіз оқу іс-әрекетін ұйымдастыруды қамтамасыз етеді, аудиовизуалды ақпаратты жан-жақты ұсыну мен манипуляциялаудың заманауи құралдарын қолдану, ақпаратты эмоционалды қабылдау деңгейін арттыру арқылы оқу мотивациясын арттыруға көмектеседі.

Білім берудің негізгі мақсаты білімнің, дағдылардың қарапайым жиынтығы ғана емес, оларға негізделген жеке, әлеуметтік және кәсіби құзыреттілік – ақпаратты өз бетінше алу, талдау және тиімді пайдалану, тез өзгеретін әлемде өмір сүруге бейімделу және жұмыс істеу қабілеті болады. Қазіргі уақытта педагогикалық іс-әрекет табиғаты бойынша шығармашылық болып табылады деген пікір жалпыға бірдей қабылданды. «Шығармашылық – бұл бар тәжірибені қайта құру және білімнің, дағдылардың, өнімдердің жаңа комбинацияларын қалыптастыру негізінде жаңа нәрсені тудыратын әрекет». Ал осы шығармашылықтың нәтижесі – педагогикалық процеске инновацияны енгізу болып табылады. Оның ішінде:

- 1) педагогикалық шындықты өзгерте алатын жаңа ашулар, идеялар;
- 2) педагогикалық технологиялардың жаңа элементтерін ойлап табу, әзірлеу және енгізу;
- 3) педагогикалық рационализаторлық – тәрбиелеу мен оқытудың әдістері мен құралдарын жаңғыртуға және заманауи әлемге бейімдеуге байланысты жетілдірулер.

Арнайы пәндер оқытушылары өз пәнін оқытуда АКТ-ны саналы, әдістемелік сауатты пайдалануы үшін, олар пәндік-тереңдетілген АКТ-құзыреттілігіне ие болуы қажет. Арнайы пәндер оқытушыларының білім беру процесіне ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізуге ерік-жігері мен ықыласы, ақпараттық-коммуникациялық мәдениетін арттыруға деген ұмтылысы болуы үшін осы технологиялардың аппараттық және бағдарламалық құралдарымен қаныққан білім беру ортасын құру қажеттілігі туындайды. Берілген ортаның мүмкіндіктерін арнайы пәндер оқытушылары студенттердің ақпараттық құзіреттілігі мен ақпараттық

мәдениетін дамыту үшін, өздерінің кәсіби дамуы үшін пайдалануы керек. Бұл өте маңызды, өйткені студенттердің ақпараттық құзыреттілігі білім беру мекемесін құруға арналған негізгі құзіреттіліктердің бірі болып табылады.

Арнайы пәндерді оқытуда компьютерлік технологияларды пайдалану және оқыту процесіне компьютерлік технологияларды енгізу барлық мамандықтардың білім алушыларының компьютерлік сауаттылықты жақсы меңгеруі жағдайында ғана тиімді болады.

Индустриалды инженерлік-экономикалық колледжінде екі деңгейлі компьютерлік оқыту жүйесі жүзеге асырылады. Мамандарды ақпараттық-коммуникациялық даярлаудың негізгі қағидаты оқытудың үздіксіздігі мен жүйелілігі болып табылады.

Бірінші кезеңде (1 курс) компьютер оқу іс-әрекетінің пәні ретінде әрекет етеді, оның барысында машинаның жұмысы туралы білім алынады, оператордың дағдылары игеріледі, «компьютер қорқынышы» жоғалады.

2-кезеңде бұл пән оқу және кәсіби міндеттерді шешу құралына айналады. Компьютерде жұмыс істеудің білім сандығы мен практикалық дағдыларының болуы студенттердің психологиялық кедергіні жөнудегі қиындықтарды едәуір жеңілдетеді. Сонымен қатар, арнайы пәндер оқытушылары оқу процесінде компьютерлік бағдарламаларды қолдана отырып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын оятады және олардың ақпараттық ойлауын қалыптастырады. Білім алушылардың танымдық, шығармашылық белсенділігін ынталандыру үшін оқытушының өзі оқытатын білім алушыларының әрқайсысының күшін білуі маңызды, ол әр білім алушының психологиялық жеке қасиеттерін ескеру қажет. Дербес компьютерді қолдану нәтижесі оқытушының біліктілігіне, оның педагогикалық және әдістемелік шеберлігіне байланысты болады.

Сауалнама нәтижесінде арнайы пәндер оқытушылары бірнеше жалпы бағдарламаларда еркін жұмыс істейтіні, оқу процесінде компьютерлік технологияларды белсенді қолданатындығы, ал оқытушылардың 76 %-ы мамандандырылған және қолданбалы компьютерлік бағдарламаларды қолданатындығы анықталды.

Оқытушылар арнайы пәндерді оқыту барысында AutoCAD бағдарламасын белсенді қолданады. Осы бағдарламаның көмегімен техникалық мамандықтардың студенттері курстық және дипломдық жобалау кезінде графикалық жұмыстарды жасайды. Бұл бағдарламада жұмыстың келесі артықшылықтарын атап өтуге болады:

- көпварианттылық мүмкіндігі, яғни бұрын таңдалған шешімді жаңасына тез өзгертуге мүмкіндік береді;
- тапсырманы орындауға жұмсалатын жұмыс мерзімі қысқарады;
- стандартқа сәйкес ресімдеу оңай жүзеге асады;
- заманауи технологияларды пайдалану арқылы жұмыстарды

орындау.

Мұның бәрі болашақ мамандыққа деген құрмет пен онда жұмыс істеуге деген ынтаны оятады.

AutoCAD бағдарламасы – сәулет және құрылыс дизайны үшін арнайы жасалған бағдарлама. Бұл жобамен бір уақытта 2D және 3D түрінде жұмыс істеуге мүмкіндік береді; терезелер мен есіктерді қабырғаға автоматты түрде салу; 3D моделінен кесіктер мен қасбеттерді алу оңай. Сондай-ақ, колледжде AutoCAD бағдарламасының барлық мүмкіндіктерімен танысуға болатын қосымша курстар өткізіледі. Бұл бағдарламаның басты артықшылығы: игерілген жұмыс дағдыларын білім алушылар алдағы кәсіби қызметінде ұтымды пайдаланатын болады, өйткені қала кәсіпорындарында осы бағдарламамен жұмыс жүргізіледі. Курстық, дипломдық жобалардың кейбір бөлімдерінің есептеу-графикалық жұмыстарын сызуда AutoCAD бағдарламасын пайдалану мысалдарына қарап оқу процесінде компьютерлік технологияларды қолданудың тиімділігі туралы айтуға болады.

Қорытындылай келе, арнайы пәндерді оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану тиімді болады, тек егер:

1) компьютерлік технологияларды арнайы пәндерді оқыту процесіне енгізуде барлық білім алушылар компьютерлік сауаттылықтың бастапқы дайындығынан өтіп, компьютерлік дағдылар толық игерілсе;

2) білім беру мекемесіндегі оқытуды компьютерлендіру кешенді процесс болып табылатынын назарға алуға міндетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Новое десятилетия – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана».

2 Булгакова Е. Т. Использование информационных технологий в учебном процессе. Москва – 2009 г.

3 Понюкова С. В.Использование ИКТ в образовании. Москва, Изд. центр «Академия» – 2010 г.

4 Дворецкая А.В. Основные типы компьютерных средств обучения // Школьные технологии. – 2004. -№ 3. – С. 25-40.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ УАҚЫТ ТАЛАБЫ

К.М. Хасенов

Мұғалім, Ж. Аймауытов атындағы жалпы орта білім беретін мектебі, Семей қ.

Қашықтықтан оқыту уақыт талабы мақаласында қазіргі әлемде қалыптасқан эпидемиологиялық жағдайға байланысты, мектептерде қашықтықтан оқыту еңгізілуі жан-жақты талқыланады. Қашықтықтан білім алудың оң жақтары мен кері әсері қозғалады. Қазақстанның осы білім беру жағдайына қаншалықты дайын болғандығы, нәтижелері жазылады. Ақпараттық технологиялардың дамуына мүмкіндік берілгендігі ашылып, талқыланады. Қашықтық оқытудың нәтижелігі, қазіргі заман талабы екендігі сөз болады.

Түйін сөздер: Пандемия, қашықтық білім беру, ақпараттық технологиялар, мектеп, оқушылар.

«Қашықтықтан білім беру» термині қандай-да бір ерекше технологияға енбейді, керісінше, ол білім алушы мен білім алушыға сыныпта оқудың тар шеңберінен шығуға мүмкіндік беретін оқыту әдісін сипаттайды. Қашықтықтан білім беру тұжырымдамасын, сондай-ақ оның мүмкіндіктерінің спектрін толығырақ қарастырайық.

Қашықтықтан оқыту – білім алушыларға зерделенетін материалдың негізгі көлемін жеткізуді, оқыту процесінде білім алушылар мен оқытушылардың интерактивті өзара іс-қимылын, білім алушыларға зерделенетін материалды игеру бойынша, сондай-ақ оқыту процесінде өз бетінше жұмыс істеу мүмкіндігін беруді қамтамасыз ететін технологиялар жиынтығы. Өзара әрекеттесу пошта және чат, аудио, бейнеконференция, арқылы баспа материалдарын алмасу сияқты көптеген жолдармен қамтамасыз етіледі. Қашықтықтан оқыту оқшауланған ауыл оқушыларының, ерекше талаптары бар оқушылардың немесе қойылған мақсатқа басқа тәсілмен қол жеткізе алмайтын адамдардың білім алуының перспективалық тәсілі болып табылады.

Қашықтықтан білім беруді бес негізгі ұстаныммен сипатталатын білім ретінде анықтауға болады:

1. оқытушы мен оқушының болуы және, кем дегенде, олардың арасындағы келісімнің болуы;

2. білім беруші мен білім алушының кеңістіктік бөлінуі;

3. оқушы мен оқу орнының кеңістіктік бөлінуі;

4. білім беруші мен білім алушының екі бағытты өзара іс-қимылы;

5. арнайы қашықтықтан зерттеуге арналған деректерді іріктеу.

Сонымен, қашықтықтан білім беру дегеніміз – бұл білім беру процесі (мұғалім мен мектеп оған жауап береді), ал қашықтықтан оқыту – білім алу процесі (оқушы оған жауап береді). Оқу ақпаратын алу тәсілі бойынша мыналарды ажыратады: синхронды оқу жүйелері (online, нақты уақыттағы жүйелер) және асинхронды жүйелер (offline жүйелер).

Синхронды жүйелер оқушылар, студенттер мен оқытушының оқу процесіне бір уақытта қатысуын қамтиды. Асинхронды жүйелер білім алушылар мен оқытушының бір мезгілде қатысуын талап етпейді. Білім алушы сабақ уақыты мен жоспарын өзі таңдайды. Синхронды және асинхронды жүйелердің элементтерін қолданатын аралас жүйелер [1].

Қашықтықтан оқытудың келесі артықшылықтары мен кемшіліктерін атап өтуге болады. Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары:

1. оқу уақыты мен орнын оқушы, студент өзі таңдайды;
2. біздің еліміздің кез келген нүктесінен интернет арқылы оқу материалдарына қол жеткізу;
3. оқу жұмысқа кедергі болмайды;
4. икемді оқу мерзімі;
5. оқу орнына және кері жол жүру шығындарын азайтуға көмектеседі;
6. көптеген адамдарды оқытуға болады.

Қашықтықтан білім берудің кемшіліктері:

1. жақын жерде білімді эмоционалды түрде бояй алатын адам жоқ, бұл оқу процесінің маңызды кемшілігі;
2. жеке компьютерге және интернетке кіру қажеттілігі;
3. оқыту мәселесінің бірі-білімді тексеру кезінде пайдаланушының жеке басын анықтау мәселесі. Жұмысты кім жасағанын болжау мүмкін емес;
4. қашықтықтан оқыту үшін өзін-өзі тәрбиелеу қажет;
5. қашықтықтан оқытуды әзірлеудің жоғары еңбек сыйымдылығы.

Сонымен, қашықтықтан оқытуды білім беру процесі субъектілерінің белгілі бір мақсаттары, функциялары, принциптері, өзара әрекеттесу әдістерімен сипатталатын оқытудың ерекше түрі ретінде қарастырған жөн. Қашықтықтан оқыту мен сырттай оқытудың айырмашылығы-қашықтықтан оқыту білім беру процесінің максималды интерактивтілігін қамтамасыз етуге арналған, бұл оқушы пен оқытушы арасындағы интерактивтілікті, сонымен қатар оқушы мен оқу материалы арасындағы кері байланысты, сонымен қатар топтық оқыту мүмкіндігін қамтиды. Кері байланыстың болуы оқушыға білім алу процесінде оның алға жылжуының дұрыстығы туралы ақпарат алуға, сондай-ақ осы процесте өзін-өзі бақылауға, өзін-өзі бағалауға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқытудың негізгі мақсаттары:

1. кадрларды кәсіптік даярлау және қайта даярлау;

2. әр түрлі мамандықтар бойынша кадрлардың біліктілігін арттыру;
3. жекелеген оқу пәндері бойынша оқушыларды экстернмен емтихан тапсыруға дайындау;

4. оқушыларды белгілі бір бейіндегі оқу орындарына түсуге дайындау;

5. оқытылатын пәндерден тақырыптарды, бөлімдерді тереңдетіп оқыту;

6. белгілі бір пәндер бойынша білім алушылардың білімдеріндегі, дағдыларындағы олқылықтарды жою;

7. әртүрлі себептер бойынша күндізгі оқу сабақтарына қатыса алмайтын оқушылар үшін оқу бағдарламасының базалық курсы;

8. қызығушылықтар бойынша қосымша білім беру.

Қашықтықтан оқытудың жоспарланған нәтижелері мен мазмұны күндізгі оқытудың нәтижелері мен мазмұнына сәйкес келеді, айырмашылық оқытудың кейбір принциптерінде, сонымен қатар оқу материалын ұсыну формаларында және мұғалім мен оқушы мен оқушының өзара әрекеттесу формаларында болады. Әрине, қашықтықтан оқыту қазіргі педагогикада орын алатын барлық дидактикалық принциптерге сәйкес құрылуы керек: объективтілік, ғылыми; теорияның практикамен байланысы; жүйелілік; қажетті қиындық дәрежесінде қол жетімділік; көрнекілік және әдістердің әртүрлілігі; оқушылардың санасы мен белсенділігі; білімді, дағдыларды игерудің беріктігі. Бірақ қашықтықтан оқытудың нақты принциптері бар.

Қашықтықтан оқытудың осындай нақты принциптерін ажыратуға болады:

1. Интерактивтілік принципі. Қашықтықтан оқыту оның барлық қатысушылары арасында интерактивті өзара әрекеттесуді қамтамасыз етуі керек.

2. Ашықтық қағидаты. Кез-келген адам өз таңдауы бойынша қашықтықтан оқытуға қол жеткізе алуы керек.

3. Икемділік принципі. Оқу процесінің барысын жеке білім беру траекториясын құру және ыңғайлы уақытта оқуға мүмкіндік беру арқылы оқушының жеке ерекшеліктеріне бейімдеуге болады.

4. Бейімделу принципі. Қашықтықтан оқыту үдерісін білім алушылардың ерекшеліктеріне бейімдеуге мүмкіндік беретін заманауи ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану арқасында қамтамасыз етіледі.

5. Жеткізілу принципі. Бұл бүкіл әлем бойынша білім беру мәтіндерін, аудио және видео жазбаларды, теледидарлық және компьютерлік оқу бағдарламаларын беру мүмкіндігінен тұрады.

6. Тұтынушыға бағдарлану. Қашықтықтан оқыту әртүрлі себептермен күндізгі білім ала алмайтын адамдар үшін білім алуға мүмкіндік береді.

7. Негізгі білім беру принципі. Қашықтан оқытуды бастау үшін пайдаланушы кейбір бастапқы білімге ие болуы керек. Ол үшін әртүрлі қашықтықтан оқыту курстарында кіріс бақылауы қолданылады.

8. Сәйкестендіру принципі. Білім алушыларды сәйкестендіру – қауіпсіздік бойынша жалпы іс-шаралардың бір бөлігі. Қашықтықтан оқыту курсының әрбір пайдаланушысы курста оқуға қол жеткізу үшін өзінің логині мен пароліне ие. Сондай-ақ, бейнеконференция байланыс арқылы оқушының жеке басын сәйкестендіру жүзеге асырылады.

9. Даралау принципі. Қашықтықтан оқыту курсына жеке қарқын мен жеке білім беру траекториясына сәйкес оқуға болады.

10. Оқытудың регламенттік принципі. Қашықтықтан оқыту белгілі бір уақыт ережелеріне бағынуы керек, мысалы, оқушылардың, студенттердің тесттерді, бақылау тапсырмаларын және т. б. тапсыруының соңғы мерзімі белгіленеді.

11. Жаңа ақпараттық технологиялар құралдарын қолданудың педагогикалық орындылығы принципі. Қашықтықтан оқыту процесінде қолданылатын ақпараттық және коммуникациялық технологиялар құралдары оқыту мақсаттарына сәйкес келуі, оларға неғұрлым тиімді қол жеткізуге ықпал етуі тиіс [2].

Қашықтықтан оқыту: бұл демократиялық қарапайым және еркін оқыту жүйесі. Ол Ұлыбританияда ойлап табылған және қазір Еуропа тұрғындары қосымша білім алу үшін белсенді қолданылады. Оқушы үнемі практикалық тапсырмаларды орындай отырып, тұрақты автоматтандырылған дағдыларды игереді. Теориялық білім қосымша күш-жігерсіз, жаттығу жаттығуларына органикалық түрде сіңіп кетеді.

Қашықтықтан оқыту-бұл оқытудың ерекше түрі, оның басты ерекшелігі-білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің интерактивтілігі. Мұғалімнің болуы міндетті емес, өйткені қашықтықтан оқыту – бұл материалды өз бетінше зерттеу процесі. Қашықтықтан оқыту кезінде оқытуға жеке тұлғаға бағытталған тәсіл жүзеге асырылады, оқытудың максималды даралануы орын алады. Қашықтықтан оқыту жалпы педагогикалық дидактикалық оқыту принциптерімен қатар, нақты принциптермен де сипатталады. Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану Қашықтықтан оқытуға қатысушылардың орналасқан жеріне қарамастан, электрондық пошта, чат, форум, бейнеконференция, вебинар, онлайн-семинар арқылы өзара іс-қимылын жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қашықтықтан оқытудың әдістемелік ерекшелігі оқу бағдарламаларында көзделген білімді, іскерлікті және дағдыларды игеру дәстүрлі оқыту нысандарында (лекциялар, сабақтар, семинарлар және т.б.) емес, білім алушының әртүрлі ақпарат тасушы құралдардың көмегімен өз бетінше жұмыс істеуі арқылы жүзеге асырылатындығында болып

табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Прохоренко А.В. Білім беруді ізгілендіру – уақыт талабы / / Жас ғалым. — 2010. — № 5 (16).Б.259-261.

2 Полат Е.С. Педагогические технологии дистанционного обучения / Е.С. Полат, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; под ред.Е. С. Полат. – М.: Академия, 2006.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ
LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ГРНТИ 10.63.01

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОДЕРЖАНИЯ ОСНОВНЫХ ПРИНЦИПОВ КАЗАХСТАНСКОГО ТРУДОВОГО ПРАВА

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Председатель Палаты юридических консультантов
«Юридические консультанты НКО», г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

Старший преподаватель, Казахский национальный аграрный университет, г. Алматы

Анализу принципов права посвящено достаточно много монографий, эта тема актуальна не только в теории государства и права, но и в отраслевых науках: в гражданском праве, в гражданском процессуальном праве, в уголовном, в трудовом и др. Однако проблема принципов права особенно принципов казахстанского трудового права остается пока еще недостаточно разработанной.

Ключевые слова: аналогия закона, аналогия права, судебное решение, пробел в праве, нормы-принципы.

Содержание каждого из основных принципов включает в себя и отражает как соответствующее основное трудовое право (обязанности), так и его основные гарантии. Поэтому с совершенствованием содержания прав и гарантий расширяется и углубляется содержание соответствующего основного принципа трудового права, и наоборот.

Исходя из общепризнанных принципов и норм международного права и в соответствии с Конституцией РК основными принципами правового регулирования трудовых отношений и иных непосредственно связанных с ними отношений признаются следующие.

Принцип свободы труда, включая право на труд, который каждый свободно выбирает или на который свободно соглашается. Принцип свободы труда означает прежде всего возможность каждого трудоспособного гражданина свободно распоряжаться своей способностью к труду (рабочей силой), выбирать профессию и род деятельности. Таким образом, он отражает сущностные свойства правовых норм, регулирующих привлечение трудоспособных граждан к труду в качестве наемных работников (рабочих и служащих), предпринимателей, членов кооперативов, лиц, занимающихся индивидуальной трудовой деятельностью.

Помимо Конституции РК этот принцип выражен и в других нормативных актах трудового законодательства, закрепляющего

право граждан на труд и обеспечивающего их занятость, ибо свобода труда немыслима без обеспечения занятости. В условиях рыночной экономики свобода труда и право на труд должны рассматриваться как объективно необходимые категории, взаимно дополняющие друг друга и определяющие правовые основы жизни и деятельности трудоспособных граждан.

Принцип запрещения принудительного труда. В соответствии со ст. 4 ТК РК принудительный труд в РК запрещен. ТК РК определил, что принудительный труд – это выполнение работы под угрозой применения какого-либо наказания (насильственного воздействия), в том числе:

- в целях поддержания трудовой дисциплины;
- в качестве меры ответственности за участие в забастовке;
- в качестве средства мобилизации и использования рабочей силы

для нужд развития;

– в качестве меры наказания за наличие или выражение политических взглядов или идеологических убеждений, противоположных установленной политической, социальной или экономической системе;

– в качестве меры дискриминации по признакам расовой, социальной, национальной или религиозной принадлежности.

К принудительному труду также относится работа, которую работник вынужден выполнять под угрозой применения какого-либо наказания (насильственного воздействия), в то время как в соответствии с ТК РК или иными законами он имеет право отказаться от ее выполнения, в том числе в связи со следующим:

– нарушением установленных сроков выплаты заработной платы или выплатой ее не в полном размере;

– возникновением непосредственной угрозы для жизни и здоровья работника вследствие нарушения требований охраны труда, в частности необеспечения его средствами коллективной или индивидуальной защиты в соответствии с установленными нормами.

Принцип обеспечения свободы трудового договора. Он выражает сущность большого количества норм, регулирующих прием граждан на работу, их переводы и увольнения (ТК РК). Содержание данного принципа состоит в том, что судьба трудовых отношений работника с работодателем определяется трудовым договором. Именно он является основанием для возникновения, изменения и прекращения этих отношений. Посредством свободного заключения трудового договора гражданин РК, достигший трудоспособного возраста, вправе поступить на работу, реализовать свое право на свободный труд. Изменение трудовых правоотношений (в частности, перевод на другую работу) возможно, как правило, только на основании договора работника с работодателем. Наконец, прекращение трудовых правоотношений работника с работодателем возможно по

инициативе каждой стороны трудового договора (с учетом оснований и условий, предусмотренных законом).

Принцип обеспечения равноправия в сфере труда и занятости и запрета дискриминации. Он закреплен в ТК РК и конкретизируется во всех институтах трудового права. Конвенция МОТ № 111 от 1958 г. предусматривает искоренение всякой дискриминации в труде и занятости.

Трудовому законодательству РК не свойственны дискриминация и привилегии в области труда тем или иным социальным группам граждан. Поэтому содержание единства условий труда как правового принципа означает, что основные нормы, устанавливающие высокий уровень условий труда, обязательны для всех организаций, применяющих труд граждан на основе трудового договора; они распространяются на всех работников независимо от сферы приложения труда, характера выполняемых трудовых функций и системы оплаты труда.

Принцип обеспечения права работников и работодателей на объединение для защиты своих прав и интересов. Он находит выражение в наделении работников правом участвовать в управлении организациями через общие собрания (конференции) трудового коллектива, советы трудового коллектива, профессиональные союзы и иные органы, уполномоченные коллективом, вносить предложения по улучшению работы организации, а также по вопросам социально-культурного и бытового обслуживания (ТК РК).

Наиболее ярким примером непосредственного участия работников в установлении условий труда и управлении организацией является обсуждение и одобрение на общих собраниях трудового коллектива проектов коллективного договора. Опосредованное участие трудящихся в управлении производством и установлении условий труда осуществляется через профсоюзные органы, а также другие представительные органы.

В соответствии с указаниями ТК РК проект коллективного договора подлежит обязательному обсуждению работниками в подразделениях организации и дорабатывается с учетом поступивших замечаний, предложений, дополнений. Доработанный единый проект обсуждается общим собранием (конференцией) работников организации и подписывается со стороны работников всеми участниками единого представительного органа. При недостижении согласия в едином представительном органе общее собрание (конференция) трудового коллектива принимает наиболее приемлемый проект коллективного договора и поручает профсоюзу (или иному уполномоченному работниками представительному органу, разработавшему этот проект) на его основе провести переговоры и заключить после утверждения общим собранием (конференцией) коллективный договор с работодателем от имени трудового коллектива.

В соответствии с ТК РК установление условий труда и заработной платы, а также применение законодательства о труде в случаях, предусмотренных законодательством, осуществляются с участием профессиональных союзов.

Принцип обеспечения права работников и работодателей на объединение для защиты своих прав и интересов проявляется и в наделении трудового коллектива как самостоятельного субъекта права рядом полномочий. Коллектив решает вопрос о необходимости заключения с администрацией коллективного договора, рассматривает и решает вопросы самоуправления трудового коллектива в соответствии с уставом предприятия, определяет перечень и порядок предоставления работникам предприятия социальных льгот, определяет и регулирует формы и условия деятельности общественных организаций, решает иные вопросы в соответствии с коллективным договором.

Принцип обеспечения права каждого работника на своевременную и в полном размере выплату справедливой заработной платы, обеспечивающей достойное человека существование для него самого и его семьи, не ниже установленного законом минимального размера оплаты труда. Данный принцип закреплён в Конституции РК и получил отражение в ТК РК. Трудовые доходы каждого работника определяются его личным вкладом с учетом конечных результатов работы организации, регулируются налогами и максимальными размерами не ограничиваются. Минимальный размер заработной платы означает, что работник, отработавший полностью месячную норму рабочего времени и выполнивший свои трудовые обязанности (нормы труда), не может получить оплату за труд ниже установленного федеральным законом минимума. При этом в минимальный размер оплаты труда не включаются доплаты и надбавки, премии и другие поощрительные выплаты, а также выплаты за работу в условиях, отклоняющихся от нормальных, за работу в особых климатических условиях и на территориях, подвергшихся радиоактивному загрязнению, иные компенсационные и социальные выплаты.

Принцип обеспечения права каждого работника на справедливые условия труда, в том числе отвечающие требованиям безопасности и гигиены. В ТК РК этот принцип получил закрепление в ТК, которая возлагает указанную обязанность на работодателя. Под обеспечением безопасности труда понимается обязанность работодателя внедрять современные технические средства, предупреждающие производственный травматизм, и создавать санитарно-гигиенические условия, предотвращающие возникновение профессиональных заболеваний работников.

В современных условиях нормы права обеспечивают эффективные мероприятия по технике безопасности и массовое внедрение в производство безопасной техники: запрещается принимать и вводить в

эксплуатацию предприятия, цехи, участки и отдельные производства, если на них не обеспечены здоровые и безопасные условия труда. Ввод в эксплуатацию новых и реконструированных объектов производственного назначения не допускается без разрешения органов, осуществляющих государственный санитарно-эпидемиологический технический надзор, органов профсоюзного контроля. Создание безопасных для жизни и здоровья условий труда достигается обеспечением неукоснительного соблюдения правил по охране труда, обязательных для работодателя, и инструкций по технике безопасности, обязательных для работников.

Принцип обеспечения права на отдых, включая ограничение рабочего времени, предоставление ежедневного отдыха, выходных и нерабочих праздничных дней, оплачиваемого ежегодного отпуска конкретизируется и обеспечивается нормами институтов рабочего времени и времени отдыха. Законодательно он закреплён в Конституции РК, а нормативно регулируется в ТК РК).

В Трудовом кодексе также закреплён ряд других принципов, в том числе принцип обеспечения права каждого на защиту государством его трудовых прав и свобод, включая судебную защиту; принцип обеспечения права на обязательное социальное страхование; принцип обеспечения права работников на защиту своего достоинства в период трудовой деятельности.

Литература

1 Трудовой Кодекс РК. Алматы, 2020 г.

2 Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового правового развития – надежда и драма современной эпохи. – М.: Статут, 2006. - С.412.

3 Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М.: Юридическая литература, 2006. - С. -127.

ГРНТИ 10.63.01

ВОПРОСЫ СВЯЗАННЫЕ С ВНЕСЕНИЕМ ПОПРАВОК В ТРУДОВОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.Д. Тулешев

*Старший преподаватель, подполковник полиции, Актобинского юридического института МВД
Республики Казахстан имени М. Букембаева, г. Актобе*

По Трудовому кодексу Республики Казахстан, при расторжении трудового договора работнику должны вручить копию приказа об увольнении. Если не лично, то по почте заказным письмом. Теперь появилась важная приписка «с уведомлением о его вручении». Другими словами, мало доставить конверт, важно вручить его лично. Уведомление нельзя отправить через мессенджеры или электронным письмом. Также появилось новое основание для увольнения работника. Пункт 13, статья 53 трудового кодекса Республики Казахстан гласит: использование работником служебного положения в своих интересах или в интересах третьего лица вопреки интересам работодателя взамен получения материальных или иных выгод.

Ключевые слова: закон, работодатель, работник, зарплата, информация, договор.

20 мая 2020 года Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев подписал Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам труда». Так в новой 110-й статье «Оплата труда в ночное время» трудового кодекса Республики Казахстан внесли уточнение, что при совпадении ночного времени работы с праздничным или выходным днём доплата должна быть отдельной за ночные часы, а также за работу в праздничные или выходные дни. Надбавка не должна быть ниже полуторного размера (1,5) дневной ставки. Например, работник заступил на смену в ночь 30 апреля с 20.00 до 08.00 1 мая. Ночным временем считается промежуток с 22.00 до 06.00. По закону работодатель должен разбить время работы в таблице следующим образом:

1. С 20.00 до 22.00 – оплата в одинарном размере ставки.
2. С 22.00 до 06.00 – добавить 0,5 ставки за работу в ночное время.
3. С 00.00 до 08.00 – добавить ещё 0,5 ставки за работу в праздничный день, так как фактически наступает 1 Мая – красный день календаря.

Также на неполный рабочий день раньше могли рассчитывать:

- беременные;
- один из родителей (усыновитель, удочеритель), имеющий ребёнка до трёх лет.

Теперь работодатель обязан предоставить неполный рабочий день работнику, ухаживающему за больным членом семьи. Для этого сотрудник должен предоставить медицинское заключение родственника. Но за неполный день и зарплата будет частичной [1].

Согласно поправкам появилось понятие «свойственники». Это близкие родственники супруга/супруги:

1. Родители.
2. Родные братья и сёстры.
3. Дедушка, бабушка.

При их смерти работнику должны предоставить отпуск без сохранения зарплаты до пяти календарных дней, обязывает статья 97, часть 3 «Отпуск без сохранения заработной платы».

За задержку зарплаты или выдачу её не в полном объёме работодатель выплачивает сотрудникам не только задолженность, но и пеню за просрочку. Раньше размер пени был равен официальной ставке рефинансирования Национального банка. Теперь его повысили до 1,25-кратной ставки рефинансирования.

Также за призывниками на срочную воинскую службу сохранили рабочее место. Если до недавнего времени им приходилось увольняться из-за армии, то теперь:

- Если работник проходит медицинский осмотр по требованию военкомата, то за ним сохраняется зарплата и рабочее место.
- Если он на сборах, то сохраняется только рабочее место.
- Если призван служить на срочной службе, то сохраняется только рабочее место в течение срока трудового договора.

В течение месяца после демобилизации служившие должны вернуться к своим трудовым обязанностям.

Раннее женщин ограничивали в труде на вредном производстве, теперь работодатель вправе самостоятельно принимать решение, сколько времени они будут находиться в опасных условиях. Казахстанцы, работающие вахтовым методом, смогут претендовать на отдых за переработанные часы, сказано в статье 111, часть 4 «Оплата труда при совмещении и замещении должностей» трудового кодекса Республики Казахстан [2].

Заключать трудовой договор, вносить изменения теперь нужно и в электронном формате, подписывать его с помощью электронной цифровой подписи (ЭЦП), гласит статья 33, пункт 1 «Порядок заключения, изменения и дополнения трудового договора» трудового кодекса Республики Казахстан. При этом трудовой договор также и в бумажном варианте остается. Учёт

и регистрацию трудовых договоров теперь будут вестись в Единой информационной системе учета (ЕИСУ). Работодатели обязаны вносить информацию о наличии трудового договора в эту систему. Работодатель имеет право через эту систему получить информацию о претендентах:

- где человек работал до этого;
- сколько работал;
- по какой профессии;
- как работал.

Размер зарплаты в ЕИСУ вноситься не будет. Платформа будет работать через сайт Enbek.kz. После интеграции баз данных [Egov](http://egov.kz) и Enbek.kz из ЕИСУ можно будет получить информацию:

- о судимости;
- о состоянии здоровья;
- о составе семьи;
- по военнообязанным;
- адрес прописки.

В данное время работодатели должны вносить в ЕИСУ информацию о нынешних сотрудниках и тех, кого будут принимать на работу с 15 мая 2020 года. Это такие данные как:

1. О приёме на работу.
2. Квалификация, специальность, должность, по которой принят работник.
3. Место работы (отдел, участок, департамент, служба).
4. Срок трудового договора.
5. Дата начала работы.
6. Дата заключения трудового договора, его порядковый номер.

Что очень важно, так в течение времени в первые четыре пункта в ЕИСУ можно вносить изменения. [3].

По Трудовому кодексу Республики Казахстан, при расторжении трудового договора работнику должны вручить копию приказа об увольнении. Если не лично, то по почте заказным письмом. Теперь появилась важная приписка «с уведомлением о его вручении». Другими словами, мало доставить конверт, важно вручить его лично. Уведомление нельзя отправить через мессенджеры или электронным письмом. Также появилось новое основание для увольнения работника. Пункт 13, статья 53 трудового кодекса Республики Казахстан гласит: использование работником служебного положения в своих интересах или в интересах третьего лица вопреки интересам работодателя взамен получения материальных или иных выгод.

Особенно важным в обновлённом Трудовом кодексе Республики Казахстан считается исключение 3-го пункта статьи 50, которая гласит:

«По соглашению с работником в трудовом договоре может быть предусмотрено право работодателя на расторжение трудового договора без

соблюдения требований, установленных пунктом 2, с компенсационной выплатой, размер которой определяется трудовым договором». Работники, которые заключили договоры до вступления в силу поправок, могут не беспокоиться. Из-за изменений в законодательстве документ силу не теряет. Но работодатель может предложить заключить дополнительное соглашение и изменить старые условия. Статья 33 Трудового кодекса Республики Казахстан гласит, что в течение пяти дней сотрудник может согласиться либо отказаться подписывать документ.

44-я статья «Кодекса о труде» Республики Казахстан улучшает положение беременных. Женщины могут представить медицинское заключение о том, что работа ей противопоказана. Работодатель обязан перевести её на другую работу. Беременная освобождается от работы в день представления медицинского заключения. В таблице рабочего времени фиксируется освобождение и выплачивается средняя зарплата. Если новая работа оплачивается больше, то платить беременной нужно тот оклад, что выше. Если беременная отказалась от предложенной работы, то в таблице работодатель фиксирует освобождение от работы без оплаты до отпуска по беременности и родам. Увольнять при этом нельзя. После срока в 12 недель беременности женщине нельзя работать вахтовым методом. Работодатель обязан предоставить женщине три дня с оплатой для постановки на учёт по беременности. Раньше трудовой договор с замещающим работником прекращали тогда, когда женщина из декрета выходила на работу. Но на практике встречаются случаи, когда вместо одной декретницы работодатель принимает на работу вторую, которая тоже уходит в отпуск по родам, потом третью. Так доходило до семи человек на одной должности. Теперь если с основным работником прекращается трудовой договор, то с того же дня и со всеми временными [4].

И самая актуальная статья в настоящий момент во время карантина по коронавирусу, это 138-я статья Трудового кодекса Республики Казахстан посвящена дистанционной работе. Работодатель обязан обеспечить сотрудника, который находится на дистанционном режиме работы у себя дома всем необходимым, в том числе средствами коммуникации. Это может быть компенсация за использование интернета или электроэнергии. Для этого нужно заключить дополнительное соглашение. Фиксировать рабочее время дома можно с помощью IT-технологий. Специальные программы, к примеру, показывают, есть ли движение по клавиатуре. Сложнее оценивать несчастные случаи, которые произошли в рабочее время. Поэтому пункт 4 статьи 138 Трудового кодекса Республики Казахстан обязывает специалистов по технике безопасности разработать инструкцию, где будут оговорены все нюансы работы на дому. По закону дистанционная работа не влечёт снижения зарплаты и изменения времени работы [5].

В Трудовом кодексе Республики Казахстан появилась новая статья 20-1 «Объединения (ассоциации, союзы) работодателей и их полномочия. Теперь не только работники могут объединяться в профсоюзы, но и работодатели – создавать и вступать в ассоциации. Союзы будут представлять права и интересы работодателей, в том числе участвовать при рассмотрении различных трудовых споров.

Работодатель имеет право:

– вступать в объединения;

создавать согласительную комиссию;

вносить информацию о заключении и прекращении трудовых договоров в единую систему учёта;

приостанавливать работу производства на срок не более 5 дней (раньше было 3 дня).

Трудовой спор может быть и с экс-работниками. Согласно поправкам, теперь трудовой спор – это разногласия между двумя сторонами, в том числе ранее состоявшими в трудовых отношениях.

Представлять интересы работника могут профсоюзы, а там, где их нет, избранные большинством голосов выборные представители. При этом на собрании должны присутствовать не менее 2/3 работников. Ведение переговоров по заключению коллективного договора без профсоюза не допускается.

Требования к профсоюзам:

1. Регистрация в течение года после создания (ранее было 6 месяцев).

2. Территориальное объединение профсоюзов должно иметь членские организации, представительства на территории не менее двух районов.

3. Профсоюзы обязаны информировать работодателя в течение трёх рабочих дней о членах выборных профсоюзных органов.

Согласно новым поправкам в «Кодексе о труде» Республики Казахстан введено понятие «профессиональный риск» – это риск утраты трудоспособности либо смерти работника при исполнении трудовых, служебных обязанностей. Также понятие производственно-бытовые условия – условия труда, необходимые для пребывания сотрудника на рабочем месте, в том числе при вахтовом методе труда. Они включают в себя обеспечение санитарно-бытовыми помещениями, а также условиями для отдыха и приёма пищи. [6].

Литература

1 Трудовой кодекс РК от 23 ноября 2015 г. № 414- V (с изм. и доп. на 20.05.2020 г.). - Электронная законодательная база «Закон».

2 Кодекс РК «О браке (супружестве) и семье» от 26 декабря 2011 г. № 518-IV.

3 Закон РК от 23 ноября 2015 г. № 416-V «О государственной службе Республики Казахстан».

4 Кодекс РК «О здоровье народа и система здравоохранения» от 18 сентября 2009 г. № 193-IV.

5 Головина С.Ю., Кучина Ю.А. Трудовое право. Учебник. – М.: «Юрайт», 2012.-379 с.

6 Нургалиева Е.Н. Комментарий к трудовому кодексу РК. Общая и Особенная части. – Алматы: «Жеті жарғы», 2009. – 656 с.

FTAMP 10.01.07

ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Б.Р. Есімсейтов

Ф.ғ.к., доцент, қауымдастырылған профессор, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Ж.І. Есімхан

Магистр, оқытушы, ҚР Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақала білім берудегі педагогикалық технологияларға арналады, ол білім берудің шығармашылық бастауын, кәсібилігін қамтиды. Мақалада инновациялық технологиялардың бірі — жобалық технология сипатталған. Жобалық технология білім беру үдерісінде бірқатар функцияларды жүзеге асырады, оқыту әдістемесі саласындағы құзыреттілік деңгейін бағалау үшін қызмет етеді, білімалушылардың білім жетістіктерін бақылаудың бір түрі болып табылады (білім, білік, дағды және жеке қасиеттері – құзыреттілік). Осы білім беру технологиясының жоба түрлері, құрылымы, ерекше ерекшеліктері мен артықшылықтары келтірілген.

Түйін сөздер: педагогикалық технологиялар, білім беру парадигмасы, құзыреттілік, мақсатты болжау, мотивация.

Бүгінгі әлем дамуының жаңа ұстанымдары білім беру жүйесінен күн сайынғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге мейлінше бейімделуді талап етеді. Әлем қазіргі күні «білім қоғамын» және «білім экономикасын» құру бағытында. Бұл идея бүкіл білім беру жүйесіне реформа жүргізіп, оны модернизациялауды қажеттейді.

Бұл ауқымды мәселе туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі Қазақстан халқына «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: Іс-қимыл кезеңі» Жолдауында былай деген: «Сонымен бірге біз кәсіби білім берудің бүкіл жүйесін еңбек нарығында сұранысқа ие білікті мамандар қалыптастыруға бағыттағанымыз жөн.» [1]. Қазіргі таңдағы нәтижеге бағытталған білім оқу процесінде білім алушыны бірінші орынға шығаруды талап етеді. Ал бұл ұстаным әрбір оқытушыға білімалушыларды белсенділендіретін оқыту әдістемелерін қолдануды міндеттейді. Бүгінгі күні оқу процесі бұрынғыдай «үйрету», «оқыту» емес, «ұйымдастыру», «жағдай жасау», «бағыт-бағдар беру», «басқару» сияқты ұғымдардан тұрады.

Педагогикалық технологиялар – іскерліктің жаңа түрі. Инновациялық қызмет пәндердің мазмұнын тереңдетуге, оқытушының кәсіптік шеберлігін арттыруға, оқу ісін дамытуға бағытталған, ол білімалушының өздігінен жұмыс істеуіне, өздігінен ізденіп білім алуына жетелейді.

Қазіргі кезде білімалушылардың білім сапасын жетілдіруде технологияларды пайдалануда оқытушының білімі жеткілікті, жаңалықты білуге, меңгеруге құштар болуы қажет.

Технологияның өндірістік және әлеуметтік технология секілді түрлері бар. Соның ішінде әлеуметтік технология адамдық факторды қарастырып, субъектінің өсуі мен дамуына барынша ықпалдасады. Субъектіні жаңа сапалық деңгейге жеткізу мен дамытудың жолдары тек оқыту үрдісінде ғана жүзеге аса алады. Осыған байланысты технология педагогикамен ажырамас бірлікте қарастырылады. Энциклопедиялық сөздікте педагогикалық инновацияны... білім беру процесін айтарлықтай өзгертетін, жетілдіретін немесе жаңартатын білім саласындағы жаңалық [2] десе, ал, Қ. Мұқанованың зерттеу еңбегінде: педагогикалық технология алдын ала жоспарланған нәтижеге жеткізетін реттелген әрекеттер жүйесі. Ол ғылыми тұрғыдан негізделіп, оқытушының кәсіби біліктілігін жетілдіретін, оқытуда межелеген түпкі нәтижеге жетуге кепілдік беретін іс-әрекеттер жүйесі [3] деп түсіндіреді. Яғни жоғарыда аталған анықтамалардан педагогикалық технология оқыту жүйесінде жаңалықты, тиімділікті, түпкі нәтижені қажет ететіндігін түсінеміз. Бұл ретте, инновацияның алатын орны ерекше.

К. Өстеміров педагогикалық технологияны анықтауда мынадай тұжырымды анықтамалар тізбегін ұсынады:

Технология дегеніміз – белгілі бір процестерді жүзеге асыру әдістері жайындағы білімдердің жиынтығы. Технология дегеніміз – оқу процесін жандандыру мақсатында ұйымдастырылған, белгілі бір мақсатқа жұмылдырылған, алдын ала ойластырылған ықпал мен әсер. Технология дегеніміз – оқу процесін ойдағыдай жүзеге асырудың мазмұнды техникасы. Технология дегеніміз – тәжірибе жүзінде орындалатын белгілі бір педагогикалық жүйесінің жобасы [4].

Қазір педагогика жаңалықтарын қолданылып жүрген пән ерекшеліктеріне қарай пайдалана білу оқытудың мақсатына жетудің бірден-бір жолы. Яғни оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, білімалушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы оқу дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алуға бірлесе әрекет ету.

Шығармашыл, ізденімпаз, танымы кең тұлға қалыптастыру – қазіргі оқу үрдісінің ең басты талаптарының бірі, оның жолы – білімалушының танымдық ізденісін тиімді ұйымдастыру. Осы тұрғыда білімалушымен әртүрлі тапсырмалар орындауға болады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау; оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» [5] – делінген. Қазіргі заман ағымына байланысты білім алушылардың білімге қызығуын арттыру үшін оқытушыларға жаңа талаптар қойылуда. Сол себепті оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, білім беру тәжірибесіне енгізілуде. Осылайша, жаңа инновациялық білім беру технологиялары білім берудің іргетасын, шығармашылық бастауды, кәсібилікті қамтиды.

Уақыт талаптарына жауап беретін мамандарды даярлау міндеттерін шешу жоғары мектептің білім беру процесіне технологиялық инновацияларды енгізуге көмектесе алады. ЖОО-ның оқу процесінде заманауи педагогикалық технологияларды қолдану оқытуды дараландыру мен саралаудың дидактикалық принциптерін жүзеге асырудың жаңа мүмкіндіктерін туғызады, білім алушылардың танымдық қызметін, олардың шығармашылық белсенділігін, санасын дамытуға оң әсер етеді, оқытудан өз бетінше білім алуға көшу шарттарын жүзеге асырады. Білім берудегі заманауи технологиялар жаңа білім беру парадигмасы іске асырыла алатын құрал ретінде қарастырылады. Осы ретте құқықтық пәндерді оқытуда:

- жеке тұлғаға бағытталған технологиялар;
- модульдік-блоктық технологиялар;
- ақпараттық-коммуникативтік технологиялар;
- басқару технологиялары;
- ойын технологиясы;
- оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту технологиясы;
- нақты жағдайлар әдісі (кейс-стади);
- интерактивті оқыту технологиясы;
- тілдік портфель немесе портфолио;
- жобалық технологияларды пайдалануға болады.

Мақалада тәжірибемізде қолданып жүрген жобалау технологиялары бойынша баяндаймыз.

Екі ғасырлық даму тарихы бар жобалау технологиясы бүгінгі оқу процесінде кеңінен қолданылууда. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – білім алушылардың өмірде пайдалы болуы мүмкін және қажет білімдерге жеке қызығушылығын көрсету, нақты өмірден алынған, білім алушы үшін таныс және маңызды мәселе, оны шешу үшін алған білімін, жаңа білімдерін қоса беру, оқытушы берген ақпараттың жаңа көздерін пайдалана отырып, білім алушының ойын өз бетінше жетілдірудегі қажетті бағыт таңдауы. Жобалау іс-әрекеті арқылы алынған білімді ісжүзінде қолдануды көрсету. Басқаша айтқанда, теориядан практикаға, академиялық білімді прагматикалық, оқытудың әрбір кезеңінде тиісті тепе-теңдікті сақтай отырып біріктіру.

Жоба әдісін қолдана отырып оқыту технологиясы ЖОО-ның жұмыс тәжірибесінде қолданылатын іздеу-зерттеу технологиясының нұсқаларының бірі. Бұл технологияны оқытудың басқа әдістерімен ұштастыра отырып пайдаланған жөн. Жоба, әдетте, аралас оқу пәндерінің түйіскен жерінде қолданылады және білімнің түрлі салаларынан ақпаратты біріктіреді.

Жобалау – оқытушы мен білім алушылардың алдағы зерттеу қызметінің негізгі бөлшектерін алдын ала жасау.

Жобалау – күрделі көп сатылы қызмет. Жобалау технологиясының үш кезеңін бөліп көрсетуге болады:

1. модельдеу – «жаңа өнім» құру мақсаттарын (жалпы идея) әзірлеу,
2. жобалау – құрылған үлгіні одан әрі әзірлеу және оны практикалық пайдалану деңгейіне жеткізу,
3. құру – құрылған жобаны әрі қарай нақтылау, оны нақты жағдайларда осы оқу процесінің нақты қатысушыларының пайдалануы үшін жақындатады [6].

Оқытудағы жобалау технологиясын қолданудың мақсаты – білім алушыларды ЖОО-да оқудың ерте кезеңдерінде шығармашылық ғылыми-зерттеу жұмыстарына қосу.

Осы технологияның негізгі принциптері:

- болашақ мамандық саласында нақты ғылыми білім алу;
- алынған ақпаратты дәл бақылауға және талдауға үйрету;
- сараптамалық жұмысқа баулу;
- логикалық, сыни, проблемалық-бағытталған пәнаралық ойлауды қалыптастыру.

Жобалау технологиясының негізінде білім алушылардың танымдық дағдыларын дамыту, өз білімдерін өздігінен құрастыра білу, ақпараттық кеңістікте бағдарлай білу, сыни ойлауды дамыту жатыр.

Жобалау технологиясы білім алушылардың өзіндік қызметіне бағытталған – жеке, жұптық, топтық болып, белгілі бір уақыт аралығында орындалады. Жобалау технологиясы бір жағынан әртүрлі әдістерді, оқыту құралдарын пайдалануды, екінші жағынан – ғылымның, техниканың,

технологиялардың, шығармашылық салалардың түрлі салаларынан білімді, іскерлікті кіріктіруді іске асыратын қандай да бір проблеманы шешуді көздейді. Жобалау әдісін қолдана білу – оқытушының жоғары біліктілігінің, оның оқыту мен дамытудың алға ілгерлеуші әдістемесінің көрсеткіші.

Жобалау әдісін пайдалануға қойылатын негізгі талаптар:

- зерттеу, шығармашылық жоспарларында маңызды мәселе немесе біріктірілген білімді талап ететін, зерттеу ізденісін шешу үшін міндеттің болуы (мысалы, жас маман ЖОО аяқтап, қызметке келгенде осы мәселені біліп, игеріп, дағдыланып келсе дейтін бір жаңа курс бағдарламасын әзірлеу.);

- болжанып отырған нәтижелердің практикалық, теориялық, танымдық маңызы (мысалы, Әзірленгелі отырған оқу бағдарламасының мазмұны практикада қаншалықты қажет; осы жағдайға әсер ететін факторлар; зерделеніп отырған проблеманың дамуы қадағаланатын процестер; теориялық білім беретін нақты тақырыптарды жүйелі құру; іс-шаралар жоспары және т. б.);

- білім алушылардың өзіндік (жеке, жұптық, топтық) қызметі;

- жобаның мазмұндық бөлігін құрылымдау (кезең-кезеңмен нәтижелерін көрсете отырып);

- зерттеу әдістерін пайдалану: зерттеу міндеттерінен туындайтын мәселелерді анықтау, оларды шешу болжамын ұсыну, зерттеу әдістерін талқылау, соңғы нәтижелерді рәсімдеу, алынған мәліметтерді талдау, қорытынды жасау, түзету, қорытындылар (бірлескен зерттеу барысында «миға шабуыл», «дөңгелек үстел» технологиясын, статистикалық әдістерді, шығармашылық есептерді пайдалану).

Әртүрлі жағдайларда жобалардың тақырыбын таңдау түрлі болуы мүмкін. Тақырып бекітілген Білім беру бағдарламалары шеңберінде тұжырымдалуы немесе оқытушының өз пәні бойынша оқу жағдайын, білім алушылардың табиғи кәсіби мүдделері мен қабілеттерін ескере отырып ұсынуы мүмкін. Жобалардың тақырыптары білім алушылардың өздері де ұсынылуы мүмкін, олар тек таза танымдық қана емес, сонымен қатар шығармашылық, қолданбалы. Жобалардың тақырыптары осы мәселе бойынша жекелеген білім алушылардың білімін тереңдету, оқыту процесін саралау мақсатында жоғары оқу орнының бағдарламасының қандай да бір теориялық мәселесіне қатысты болуы мүмкін. Алайда, жобалардың тақырыптары тәжірибеде өзекті және сонымен қатар білім алушылардың білімін бір пәннен емес, әр түрлі саладан, білім алушылардың шығармашылық ойлауын, зерттеу дағдыларын талап ететін қандай да бір тәжірибелік мәселеге жатады.

Қандай да бір жобалық мәселені шешу барысында білім алушыларға ғылымның түрлі салаларынан білім мен іскерлікті қолдануға тура келеді.

Жобалау жұмысын қорғау түрінде емтихан өткізуге болады. Жобалық тақырыпты әзірлеу білім алушылардың білімін мәселені шешуге жұмылдырады, ғылыми жұмысқа тартады. Бұл емтихан түрі тәжірибеде көрсеткендей, білім алушыларға қызықты.

Оқытуды ұйымдастырудың мұндай түрі оқытудың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Ол тиімді кері байланыс жүйесін қамтамасыз етеді, бұл білім алушылардың ғана емес, курстық жобаны әзірлеуге қатысатын оқытушылардың да жеке тұлғалық дамуына ықпал етеді. Оларға өз тәжірибесін ұғынудың, өзінің кәсіби шеберлігін жетілдірудің, пәнаралық байланыстарды нығайтуға, талаптардың бірлігін әзірлеуге бағытталған педагогикалық ынтымақтастықты одан әрі тереңдетудің жаңа мүмкіндіктері беріледі, бұл, сайып келгенде, оны ақпараттандыру негізінде оқу процесін онтайландыруға ықпал етеді.

Айта кету керек, барлық білім беру процесін жобалық оқытуға көшіру орынсыз. Білім беру жүйесін дамытудың заманауи кезеңі үшін практиканы технологиялардың алуан түрлілігімен байыту маңызды, олардың бірі жобалау технологиясы болуы мүмкін.

Оқыту мақсаты білім алушылар үшін жағдай жасау болып табылады:

- түрлі дерек көздерден қажетті білімді өз бетінше және мұқият алады;

- танымдық және практикалық міндеттерді шешу үшін алған білімді пайдалануды үйренеді;

- әр түрлі топтарда жұмыс істей отырып, қарым-қатынастық біліктерге ие болады;

- зерттеу іскерліктерін дамытады (мәселелерді анықтау, ақпарат жинау, бақылау, эксперимент жүргізу, талдау, болжамдар құру, жалпылау);

- жүйелі ойлауды дамытады.

- Жобалық оқытудың бастапқы теориялық ұстанымдары:

- басты назарда - білім алушы, оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ету;

- білім беру процесі оқу пәнінің логикасына емес, білім алушы үшін жеке маңызы бар іс-әрекет логикасына құрылады, бұл оның оқуға деген ниетін, құлшынысын арттырады;

- жоба бойынша жеке жұмыс қарқыны әр білім алушының өз даму деңгейіне шығуын қамтамасыз етеді;

- оқу жобаларын әзірлеуге кешенді көзқарас білім алушының негізгі физиологиялық және психикалық функцияларының үйлесімді дамуына ықпал етеді;

- базалық білімді терең, саналы игеру әртүрлі жағдайларда оларды әмбебап пайдалану есебінен қамтамасыз етіледі.

Осылайша, жобалық оқытудың мәні білім алушы оқу жобасымен жұмыс істеу барысында нақты процестерді, объектілерді меңгереді. Ол білім

алушының нақты жағдайларды тұруын, оны құбылыстардың, процестердің тереңдігіне және жаңа нысандарды құрастыруға тартуды көздейді.

Білім алушы мен оқытушының іс-әрекет жүйесін бөлу мақсатында жобаны әзірлеу кезеңдерін алдын ала анықтау маңызды. Қазіргі кезде жобаны әзірлеудің келесі кезеңдері қалыптасты: жобалық тапсырманы әзірлеу, жобаның өзін әзірлеу, нәтижелерді жинақтау, қоғамдық презентация, рефлексия.

Жоғарыда баяндалған теориялық білімді ескере отырып, Құқық қорғау органдары академиясының жоғары оқу орынынан кейінгі білім беру институты магистранттарына «Құқықтық пәндерді оқыту әдістемесінен» қорытынды бақылау түрі ретінде Жоба жазу және жоба қорғау алынып жүр. Жоба тақырыбын магистранттардың өздері таңдайды. Жас маманның ЖОО-да алған білімі көп жағдайда тәжірибелік ортада жетіспей жатады. Осы кезде жұмыс беруші тарапынан ЖОО-ның маман дайындауына қатысты сындар айтылып, екі жақты келіспеушіліктер орын алып жататындығы белгілі. Осындай келеңсіз жағдайлардың алдын алу мақсатында магистрант өзі немесе қызметтестерімен келісе отырып, болашақ құқық қорғау органдарының қызметкеріне ЖОО-да оның біліктілігін арттыру үшін қандай пәндер оқытылу керек? – деген сауалға жауап іздеу. Яғни Магистранттар «Құқықтық пәндерді оқыту әдістемесі» пәнінен оқытудың теориялық негіздерін ала отырып, құқық қорғау органдарының қызметкеріне тәжірибелік ортада қажетті деген пәндердің оқу-жұмыс бағдарламаларын әзірлейді. Курс соңында Магистранттар өз жобаларын топ алдында қорғайды. Сонымен қатар аталған пәнді оқу барысында магистранттар оқытуды ұйымдастыруға қатысты барлық жұмыс түрлерімен танысады және орындайды.

Бұл жоба өз нәтижесін беруде. Тәжірибелі магистранттар өз тәжірибелерінде кездесіп жатқан жағдаяттар негізінде бүгінгі құқық қорғау органдарында өзекті мәселелерге арналған оқу-жұмыс бағдарламалары өмірге келуде. Ұсынылып жатқан тақырыптардың ішінде пәнаралық (әлеуметтік, психологиялық, тілдік т.б.) тақырыптарға көңіл бөлу басым. Қорғалған кейбір тақырыптар Академияның 1-институтының біліктілігін арттыру курстарына (магистрант А.Түсіпбековтың «Наразы топ алдында прокурордың сөз сөйлеуі») ұсынылды.

Кез келген жаңа педагогикалық технологияның пәні – нақты құрылымдау, жүйелеу, бағдарлау, алгоритмдеу, оқыту немесе тәрбиенің әдістері мен тәсілдерін стандарттау негізінде, компьютерлендіру және техникалық құралдарды енгізумен ұйымдастырылған әр түрлі қызмет түрлеріндегі студенттер мен оқытушылардың нақты өзара іс-қимылы болып табылады.

Сонымен, заманауи педагогикалық технологиялар оқытудың мазмұнын жаңаша іске асырады және қойылған дидактикалық мақсаттарға

жетуді қамтамасыз етеді, ЖОО-да оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастырудың ғылыми тәсілдерін қарастыра отырып, білім алушыларға көрсетілетін білім беру қызметтерінің ауқымын кеңейтеді, оқытудың жаңа түрлерін, әдістері мен құралдарын өзгертеді және ұсынады.

Қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды пайдалану – жоғары білім беруді дамытудың ең перспективалы бағыттарының бірі, ол оқу процесін жекелендіруге, оқыту мен тәрбиелеуді қарқынды дамытуға, болашақ маманның тұлғасын қалыптастыруға және белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 1 қыркүйек 2020 жыл.

2 Білім және Ғылым. Энциклопедиялық сөздік/ред.басқ. Ж.Қ.Түймебаев. – Алматы: Атамұра, 2009. – 135 б.

3 Мұқанова Қ.Қ. Қазақ тілін журналистика бөлім студенттеріне қарқынды оқыту технологиясы. Пед. ғылым. д-ры ғылыми дәреж. алу үшін дайындал. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 26 б.

4 Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялармен оқыту құралдары. – Алматы: ЖШС Казпрофтех. – 227 б.

5 Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.

6 Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2013. – 448 б.

ГРНТИ 10.79.01

К ВОПРОСУ ОБ ОТРАСЛЕВОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ПРАВОВОГО ИНСТИТУТА ВЫДАЧИ ЛИЦ (ЭКСТРАДИЦИИ)

Б.Н. Калмухаметова

*Преподаватель, Академии правоохранительных органов при Генеральной
прокуратуре Республики Казахстан, Акмолинская обл.*

В данной статье автор на основании проведенного исследования приходит к заключению о том, что выдача лиц (экстрадиция) является

комплексным правовым институтом, так как, во-первых, он регулируется нормами международного и национального права, во-вторых, он регулируется рядом отраслевых прав таких, как конституционное, административное, уголовное, уголовно-процессуальное право. Тем не менее, по мнению автора, наибольшая составляющая института экстрадиции принадлежит уголовно-процессуальному праву.

Ключевые слова: экстрадиция, преступность, задержание, гарантии, защитник.

В современности государства мира находятся в тесной взаимосвязи между собой в самых различных отраслях: экономических, культурных и правовых. Потребность подобного взаимодействия возрастает из года в год. Интеграционные процессы в 21 веке получают все большую актуальность в сравнении со всей предыдущей историей человечества. В последние годы мировое сообщество столкнулось с необходимостью общими усилиями противодействовать расширению особо опасных транснациональных преступлений, в том числе терроризмом, торговле людьми и др. В этих условиях особую актуальность приобретают вопросы сотрудничества государств мира в борьбе с преступностью вообще, и транснациональной в частности.

Интенсификация интеграционных процессов в мире повлекло за собой проблемы, которые связаны с правонарушениями, совершаемыми как иностранными гражданами на территории Республики Казахстан, так и нашими соотечественниками на территории других государств.

В процессе международного сотрудничества наиболее часто применяемый правовой институт – это экстрадиция. Однако на сегодняшний день нет единого мнения относительно принадлежности экстрадиции к определенной отрасли права.

А.К. Романов предлагает рассматривать экстрадицию как институт международного права и приводит в пользу этого следующие аргументы: «На наш взгляд, следует признать, что институт экстрадиции в современных условиях утвердился как самостоятельный, востребованный и общепризнанный институт международного права... Вопросам экстрадиционной деятельности, а не просто вопросам выдачи преступников посвящены многие важные международно-правовые документы и решения... Таким образом, можно сделать общий вывод о том, что институт экстрадиции представляет собой самостоятельный и комплексный институт международного права» [1, с. 91-98].

Действительно, вопросы выдачи (экстрадиции) нашли отражение во многих нижеследующих международных документах.

Типовой договор об экстрадиции принят Генеральной Ассамблеей ООН 14 декабря 1990 г. Данный документ разработан на основе Европейской

конвенции об экстрадиции и имеет модельный характер. В п.«а» ст.4 Типового договора закреплено, что если лицо, в отношении которого поступает просьба о выдаче, является гражданином запрашиваемого государства, то в выдаче может быть отказано. В случае отказа в выдаче на этом основании запрашиваемое государство, если об этом просит другое государство, передает дело своим компетентным органам с целью принятия надлежащих мер к данному лицу за правонарушение, в отношении которого поступает просьба о выдаче [2].

Европейская Конвенция ETS N 024 от 13 декабря 1957 г. полностью посвящена вопросам о выдаче.

Помимо указанных выше имеется еще ряд конвенций, направленных на борьбу международного сообщества с преступностью, в которых также нашли отражение и вопросы о выдаче лиц, совершивших преступление. К ним относятся:

- Конвенция о борьбе с захватом воздушных судов (16 декабря 1970 г.);
- Конвенция о предотвращении и наказании преступлений против лиц, пользующихся международной защитой, в том числе дипломатических агентов (14 декабря 1973 г.);
- Конвенция о борьбе с захватом заложников (17 декабря 1979 г.);
- Конвенция о физической защите ядерного материала (3 марта 1980 г.);
- Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания (10 декабря 1984 г.);
- Конвенция о безопасности персонала ООН и связанного с ней персонала (9 декабря 1994 г.);
- Конвенция о борьбе с бомбовым терроризмом (16 декабря 1997 г.),
- Конвенция о борьбе с финансированием терроризма (9 декабря 1999 г.) и др.

На территории стран Содружества Независимых Государств вопросы экстрадиции разрешались в соответствии с положениями сначала Минской Конвенцией 1993 г., в последующем и Кишиневской 2002 г.

Помимо этого, вопросы экстрадиции регулируются подписанием между государствами двух и многосторонних соглашений.

В пользу того, что экстрадиция принадлежит отрасли международного права приводятся высказывания Н.С. Таганцева, который еще в начале 20 столетия утверждал, что изложение учения о выдаче можно найти во всех учебниках международного права [3, с. 253].

Однако в правовой литературе существуют мнения, что институт экстрадиции следует отнести к конституционному праву. Т.Т. Казиканов пишет: «Отражение положений экстрадиции в Конституции Республики Казахстан – на самом высоком нормативно-правовом уровне страны свидетельствует о его особом значении и позиции государства в данном вопросе», и далее: «Установленный положением Конституции Республики Казахстан запрет на экстрадицию казахстанских граждан

другому государству следует отнести к нормам, обеспечивающим защиту конституционных прав и свобод человека и гражданина» [4, с. 226-228].

Действительно, в п.1 ст.11 Конституции Республики Казахстан сказано, что «Гражданин Республики Казахстан не может быть выдан иностранному государству, если иное не установлено международными договорами Республики. Республика гарантирует своим гражданам защиту и покровительство за ее пределами» [5]. Аналогичное положение содержится и в статье 8 Закона Республики Казахстан «О гражданстве» от 20 декабря 1991 года.

По словам А.И. Бойцова, значимость данного конституционного положения предопределяется тем, что решение вопроса о выдаче – суверенное право государства, но неперемным условием его осуществления должно быть обеспечение прав выдаваемого лица. Это одно из основных требований, предъявляемых к институту экстрадиции. Следование международным стандартам в обеспечении прав человека в сфере выдачи предполагает, что выданному лицу, независимо от наличия у него того или иного гражданства, должны быть гарантированы общепризнанные и закреплённые конституцией права любого человека [6, с.33].

Данное конституционное право предусматривает, что любой человек, который подвергается преследованию в своем государстве, вправе просить убежище в другом государстве. Это положение содержится в нормах Всеобщей Декларации прав человека. Так в статье 14 сказано, что каждый имеет право искать убежище от преследования в других странах и пользоваться этим убежищем [7]. Данная норма была продублирована в конституциях многих государств мира. Однако преследование должно осуществляться по политическим, религиозным и иным убеждениям. Данное право не сохраняется для лиц, совершивших уголовное правонарушение с позиции международного права.

Некоторые исследователи полагают, что экстрадиция – чисто административный вопрос, ибо часто решение о ней принимает не суд, а правительство или какой-либо его орган. Так, во Франции вначале запрос об экстрадиции рассматривается в судебной инстанции, которая выносит свое решение. Если оно отрицательное, процедура экстрадиции на этом завершается. Если положительное – запрос поступает в правительственные органы и премьер-министр подписывает соответствующий документ. Однако администрация и глава правительства могут отказать в экстрадиции. Решение о выдаче остается за политиками, тогда как судебные инстанции ограничиваются проверкой законности самого запроса [8, с.14].

Подтверждением этой позиции может служить Инструкция об объявлении международного розыска, исполнения и направления компетентными органами Республики Казахстан запросов и поручений по

линии Интерпола, а также их обработки национальным Центральным Бюро Интерпола в Республике Казахстан утвержденная совместным приказом Министра внутренних дел Республики Казахстан от 12 мая 2003 года N 260, Государственного секретаря – Министра иностранных дел Республики Казахстан от 17 января 2003 года N 08-1/7, Председателя Комитета национальной безопасности Республики Казахстан от 7 мая 2003 года N 85, Генерального Прокурора Республики Казахстан от 7 апреля 2003 года N 29, Министра юстиции Республики Казахстан от 22 мая 2003 года N 93, Начальника Службы охраны Президента Республики Казахстан от 18 апреля 2003 года N 2, Председателя Агентства таможенного контроля Республики Казахстан от 25 апреля 2003 года N 168 и Председателя Агентства финансовой полиции Республики Казахстан от 16 апреля 2003 года N 74. Данная инструкция зарегистрирована в Министерстве юстиции Республики Казахстан 3 июня 2003 года N 2341 в пункте 35 предусматривает следующее.

Запросы компетентных органов иностранных государств-членов Интерпола о розыске обвиняемых, осужденных и лиц, пропавших без вести, поступающие по каналам Интерпола, являются основанием для осуществления розыска на территории Республики Казахстан.

При наличии сведений о возможных адресах местонахождения разыскиваемого обвиняемого, осужденного и о его связях на территории Республики Казахстан Национальное Центральное Бюро Интерпола в Республике Казахстан направляет в территориальные подразделения криминальной полиции Республики Казахстан, либо в иные компетентные органы Республики Казахстан, осуществляющие оперативно-розыскную деятельность, запрос о проведении соответствующих оперативно-розыскных мероприятий с целью установления местонахождения разыскиваемого либо его задержания для последующего ареста и выдачи.

В то же время вопросы выдачи лиц, совершивших уголовное правонарушение, предусмотрены статьей 9 Уголовного кодекса Республики Казахстан.

Видимо на этом основании экстрадицию некоторые считают частью уголовного права, а именно – института исполнения наказания.

Так, А.И. Джигирь характеризует экстрадицию следующим образом: «Экстрадиция, как институт уголовного права, касается вопросов непосредственного осуществления государствами собственной уголовной юрисдикции» [9, с. 13].

М.Д. Шаргородский еще в 1947 г. писал, что выдача – это передача преступника государством, на территории которого он находится, другому государству для суда над ним или применения к нему наказания [10, с. 24].

И.И. Лукашук и А.В. Наумов, характеризуя экстрадицию как древнейшую форму взаимной помощи государств в борьбе с преступностью, относят ее к международному уголовному праву [11, с.18].

Указанные выше мнения также находят свое подтверждение. Так в статье 580 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан (далее *УПК РК*) сказано, что к ходатайству о выдаче (экстрадиции) должны быть приложены помимо прочего еще и следующие документы:

- копия приговора со справкой о его вступлении в законную силу, если выдача лица (экстрадиция) запрашивается для приведения приговора в исполнение;

- выписки из Уголовного кодекса Республики Казахстан, содержащие статьи, по которым квалифицируется преступление, и предусмотренные по ним сроки давности;

- справка о части неотбытого наказания, если запрашивается выдача лица (экстрадиция), которое уже отбыло часть назначенного судом наказания [12].

Получается, что в определенных случаях лицо подвергается экстрадиции в целях исполнения наказания.

Однако, по нашему мнению, экстрадиция является также и уголовно-процессуальным институтом, так как представляют собой правила поведения организационно-процедурного характера, регламентируют порядок, формы и методы реализации норм материального права. Экстрадиция также предполагает взаимоотношения компетентных органов и должностных лиц взаимодействующих государств, что также осуществляется в рамках уголовного судопроизводства.

УПК РК, вступивший в законную силу с 1 января 2015 года вопросам международного правового взаимодействия посвятил целый раздел – 12 под названием «Международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства», который состоит из пяти отдельных глав. В этом усматривается стремление законодателя наиболее подробно регламентировать все стороны данного правового взаимодействия.

Поэтому вполне логично то, что разъяснения термина «экстрадиция» впервые дано в новом Уголовно-процессуальном кодексе. В соответствии с п.1 ст.7 УПК выдача лица (экстрадиция) – выдача государству лица, разыскиваемого для привлечения к уголовной ответственности или исполнения приговора [13].

В нормах, закрепленных в Конституции и в Уголовном кодексе, имеется оговорка: «... если иное не установлено международным договором Республики Казахстан» [5]. Это означает, что если в международном договоре, заключенном Республикой Казахстан и другим государством установлена взаимная выдача преступников, то мы обязаны осуществить эту выдачу. Из сказанного следует, что экстрадиция – это акт взаимной правовой помощи государств.

Взаимность предполагает единообразное поведение государств: если одно государство в отсутствие международного договора удовлетворяет

требование о выдаче другого государства, то оно вправе рассчитывать на аналогичное поведение своего контрагента.

Р.А. Каламкарян отмечает: «Принцип взаимности, будучи общим принципом права, призванным регулировать отношения между всеми субъектами современного права вообще... в системе международного публичного права имеет повышенное значение. Принцип взаимности предупреждает нарушения баланса международных обязательств и корреспондирующих прав участников международных отношений» [13, с. 47-53].

По словам Д. П. Никольского, «выдача предполагает юридическое отношение между двумя государствами, выражающееся в форме взаимного соглашения, которое может быть или молчаливым, определяемое по началу взаимности, или письменным, заключаемое в виде определенного договора, а также конвенции о выдаче» [14, с. 29].

В соответствии со ст.588 УПК РК при отсутствии международного договора Республики Казахстан правовая или иная помощь может быть оказана на основании запроса иностранного государства или запрошена центральным органом Республики Казахстан на принципе взаимности.

Центральный орган Республики Казахстан, направляя иностранному государству такой запрос, в письменном виде гарантирует запрашиваемой стороне рассмотреть в будущем ее запрос об оказании такого же вида правовой помощи.

В соответствии с условиями части первой настоящей статьи центральный орган Республики Казахстан рассматривает запрос иностранного государства лишь при наличии письменной гарантии запрашивающей стороны принять и рассмотреть в будущем запрос Республики Казахстан на принципе взаимности.

Центральный орган Республики Казахстан при обращении за правовой помощью и оказании иностранному государству правовой помощи на принципе взаимности руководствуется УПК РК [12].

Таким образом, мы установили, что экстрадиция является комплексным правовым институтом, так как, во-первых, он регулируется нормами международного и национального права, во-вторых, он регулируется рядом отраслевых прав таких, как конституционное, административное, уголовное, уголовно-процессуальное право. Тем не менее, на наш взгляд, наибольшая составляющая института экстрадиции принадлежит уголовно-процессуальному праву.

Литература

1 Лысягин О.Б., Романов А.К. Институт экстрадиции: понятие, концепции, практика // Право и политика. – М.: Nota Bene, 2005, № 3. – С. 91-98

2 Типовой договор об экстрадиции принят Генеральной Ассамблеей ООН 14 декабря 1990 //: электронный ресурс https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/extradition.shtml

3 Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции. Часть общ.: В 2 т. / Сост. и отв. ред. Загородников Н.И.; РАН. Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.

4 Казиканов Т.Т. Конституционно-правовые основы осуществления экстрадиции в Республике Казахстан // Конституция Российской Федерации и развитие современной государственности (к 15-летию Конституции Российской Федерации): Сборник тезисов докладов (по материалам Международной научно-практической конференции, г. Саратов, 3-4 октября 2009 г. – Саратов: ГОУ ВПО «Саратов. гос. академия права», 2009. – С. 226-228

5 Конституция Республики Казахстан// Электронный ресурс: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution

6 Бойцов А.И. Выдача преступников. / Бойцов А.И. – С.-Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 795 с.

7 Всеобщая Декларация прав человека // Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/extradition.shtml

8 Ермаков В. Арест без границ // Заграница. 2005. № 40. С. 14.

9 Джигирь А.И. Институт выдачи лиц, совершивших преступление: проблемы уголовно-правовой регламентации. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Джигирь А.И. – Краснодар, 2008. – 25 с.

10 Шаргородский М.Д. Выдача преступников и право убежища в международном праве // Вестник Ленинградского университета. – 1947. – № 8 С. 24.

11 Лукашук И.И., Наумов А.В. Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве: Учебно-практическое пособие. – М., Инфра. 1998. – 124 с.

12 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан// электронный ресурс: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>

13 Каламкарян Р.А. Принцип добросовестности и принцип взаимности как основание института Эстоппель // Государство и право. – М.: Наука, 2000, № 8. – С. 47-53

14 Никольский Д. П. О выдаче преступников по началам международного права / Никольский Д. – С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1884. – 559 с.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

FTAMP 19.01.29

АЙМАҚТЫҚ ТЕЛЕАРНАЛАРДЫҢ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

Х.С. Молдабаев

PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Бүгінгі таңда республикалық деңгейдегі телеарналарға қатысты көп айтылып, зерттеліп жүр. Бірақ аймақтағы телеарналардың жұмыстары аз емес, алайда оларға қатысты ғылыми тұрғыда жиі жазыла бермейді. Өңірлердегі телеарналар қашан құрылды және алғашқы қызметкерлері кімдер? деген сауалдарға жауап іздеп, нақты деректер мен мәліметтерге сүйеніп олардың құрылып, қалыптасу тарихын зерттеу қажет. Мақалада автор сол үлкен жұмысқа кірісіп, іздене бастаған.

Түйін сөздер: медиа кеңістік, медиа жүйе, өңірлік медиа жүйелер, трансформация, жаңа технология, теле камера, облыстық теле және радио комитет, жаңа формат.

Телевизия тарихына үңілетін болсақ оның жай-күйі әр жылдары әр түрлі болды. Алғаш телеарналар пайда бола бастаған кезде облыстарда жаңадан теле орталықтар ашыла бастады. Алматыдан кейін Қарағанды мен Шығыс Қазақстанда облыстық радио хабарлары мен телевидение жөніндегі комитеттер жұмыс істеуге кірісті, алайда қайсы алғашқы болып хабар тарата бастағанына қатысты пікірлер әр түрлі. Жалпы қазақ телевизиясына қатысты ғалымар көп жазды, алайда өңірлердегі телевизия және радио комитеттеріне қатысты ғылыми еңбек жазу назардан тыс қалып отырды.

Қазақ ССР Министрлер Кеңесі жанындағы Радио хабарлары мен телевидение жөніндегі комитеттің бірінші төрағасы (1957-1959) Қанапия Мұстафин «Социалистік Қазақстан» газетінің 1958 жылдың 7 мамырындағы нөмірінде «Советтік радио» тақырыбындағы мақаласы жарық көрді. Автор мынандай ақпарат ұсынған: «Алматы-Фрунзе-Ташкент телевизия хабарын көрсетіп тұруды қамтамасыз ете алатын радиорелелік линиясы салынып бітті. Өскемен телевизия орталығы негізінен салынып болып, техникалық сынау хабарын бере бастады, таяуда Қарағанды телеорталығы іске қосылмақшы», - делінген.

Алайда «Қазақстан» республикалық телерадио корпорациясы» АҚ басқарма төрағасы қызметін атқарған Нұртілеу Иманғалиев «Қазақ

әдебиеті» газетіне 2007 жылы 16-22 қарашадағы санына берген сұхбатының «Дидар» аймақтық фестивалдерін өткізу туралы тілшінің сұрағына былай деп жауап беріпті: «Алдымен 22-23 қарашада Қарағанды қаласында солтүстік және орталық облыстардағы филиалдардың фестивалі өтеді. Неге Қарағандыдан бастадық дегенге де жауап бере кетейік. Өйткені, 1958 жылы 8 наурызда Алматы студиясы алғаш эфирге шықса, сол жылдың 31 тамызында Қарағанды студиясы хабар тарата бастады. Одан кейін Өскеменде теле студия іске қосылған. Демек, Қарағандыдағы біздің филиал Ұлттық арнаның өзімен түйедей құрдас».

«Ұлттық арна ұлағаты» атты кітаптың құрастырушысы Қайнар Олжай «Шахтер күнінің шаттығы мақаласында» «Алматыдан кейін екі өндірісті облыстар Қарағанды мен Шығыс Қазақстанда телевизия хабарларын жасап, тарататын студия ашу туралы шешім қабылданды. Сол тұста бұрынғы радио комитетіне «телевидение» атауы қосарланып берілді және оған басшылыққа облыстық партия комитетінен Құрманжан Қасымжанов жіберілді. Ол қызметке Қарағанды облыстық партия комитеті бюросының 1958 жылғы 18 қаңтардағы қаулысымен тағайындалды», - деп жазған. Сонымен қатар, «Қарағандыда телевизиялық хабар эфирге 1958 жылғы 31 тамызда шығарылып, ол Шахтер күніне арналды. Осы күн бұрынғы Кеңес Одағының алғашқы он телерадио орталықтары қатарына кіретін Қарағанды теледидарының туған күні болып есептеледі. 1958 жылдың 31 тамызында Қарағанды телевизиясы тұңғыш рет эфирге шықты, кино бағдарлама көрсетті», - деп жалғастырады.

«Ұлттық арна ұлағаты» кітабының «Бұл істі студенттер бастаған» мақаласында автор «Тағы бір қызығы, мұнда телевидение басқа қалалардан өзгеше жолмен келді. Томск политехникалық институтының студенттері жасаған хабар таратқышты тәжірибеден өткізу үшін алдымен Өскеменге орнатты. Ол қондырғымен алғаш хабар таратылды» – деген, яғни нақты айы мен күні көрсетілмепті [1, 13, 163, 191, 198 бб.].

Қалай болғанда да Өскемен мен Қарағандыда облыстық радио хабарлары мен телевидение жөніндегі комитет Алматыдан кейін 1958 жылы құрылып, жұмыс істей бастады. Қайсысы бірінші хабар тарата бастағанын алдағы уақытта тағы да зерттеуіміз қажет. Алғаш жұмыс басталғанда әрине техниканы меңгеру, эфирге төселу қажет болғаны белгілі. Оның үстіне аймақта шыңдалған маман көзге түсіп, орталыққа ауысуға ниеттенетіні сөзсіз.

Осы орайда «Қазақ теледидары: тарих пен тағылым» атты Құдайберген Тұрсынның қазақ телевизиясының 50 жылдық мерей тойына орай шығарылған кітабына «Қазақ телеэфирінің қос «қазанаты» тақырыбындағы мақаладан үзінді келтірген дұрыс. Автор былай жазған: «Өнерге жаны құмар жас жігіт Ләскер Қарағанды пединститутының филология факультетінде оқып жүріп, дикторлық конкурсқа қатысып,

жеңімпаз атанып Алматыға келді. Ал, болашақ жары Мәриям апай болса, онжылдықтан кейін Ақтөбе медицина институтына түскен жылы, дикторларға конкурс жарияланып, оқып жүрген оқуын тастап телестудияға диктор болып орналасады». Яғни сол уақытта дикторларды эфирге бейімдеп, шеберліктерін шыңдауға үлкен көңіл бөлінген. Облыстардан Алматыға семинарларға шақырылған мамандардың кейбірі Алматыда қалып, жұмыстарын жалғастырған.

Алғашқы аймақтағы эфир автордың жазғанына сүйенетін болсақ 2 сағат жүретін. Құдайберген Тұрсын «Алғашқы 1958-59 жылдары хабарлар көлемі күніне 2 сағаттан аспайтын. Сағат кешкі 19-дан басталып, 21-де аяқталатын, оның 15 минуті ғана қазақша еді. Онда 10 минут республика жаңалықтары хабарланатын да, жарты сағаттық орысша концерттен соң балаларға суретті кітапша сияқты әдіспен 5 минут ертегі оқылатын. Ал, 1960-1961 жылдары телебағдарлама кешкі 19-дан түнгі 23-ке дейін ұзарып, қазақша хабарлар мен концерттер көлемі 1 сағат 20 минутке дейін жетті», – деп тілге тиек еткен. Осыдан алғашқы эфир қысқа ғана болғанын және қазақ хабарлары тым аз көрсетілгенін байқауға болады [2, 136, 138 бб.].

Ал, осы хабарлардың аудиториясына қатысты тоқталған жөн. Бүгінгі таңда Gallup Media арқылы рейтинг анықталса, ол уақытта басқаша еді. Мәселен, телевизия саласының ардагері Сәнгерей Тәжіғұлов «Теледидардың қоғамдық сипаты» зерттеуінде сауланама жүргізген (36 сұрақ енгізілген). Сұрақтың бірі мынандай: «Қазақ телевизиясының қандай хабарларын тамашалағыңыз келеді?» Жауаптары:

а) «Қазақстан» информациялық программасы;

ә) саяси- қоғамдық, оның ішінде экономикалық тақырыпқа арналған «Бесжылдық белесі», ауылшаруашылық тақырыбына арналған «Ауыл өмірі», «Достық экраны», «Адам, қоғам, заң», «Туған жер түлектері», «Денсаулық», «Алматы және алматылықтар»;

б) жастарға арналған «Жастардың жаңа мекені», «Арай», «Алтыбақан», «Жас жігер»;

в) әскери-спорттық тақырыпқа арналған «Ерлік даңқының клубы», «Қайдасындар қаруластар», «Ерлік мектебі»;

г) әдеби-драмалық және өнер тақырыбына: «Сахна», «Шұғыла», «Қымызхана», «Халық қазынасы»;

е) «Музыкалы қонақжайда», «Сәлем», «Кездесулер», «Үкілі домбыра», «Жылдың жақсы әндері», «Музыка әлемінде»;

ж) кино және телефильмдер, деректі, ғылыми-көпшілік [2, 181 б.].

Енді жанр мәселесіне ойыссақ. Облыстық радио хабарлары мен телевидение жөніндегі комитеттердің алғашқы бағдарламалары орталықтан шығатын хабарлардан еш кем түскен жоқ. Марат Барманқұловтың 1979 жылы жарық көрген «Журналистика для всех» кітабында былай деп жазады: «На Усть-Каменогорской студии телевидения

конкурсные передачи носят название «Друзья-соперники». Под этой рубрикой 29 апреля 1974 года прошла конкурсная встреча комсомольских организаций Иртышского полиметаллического комбината. Тема встречи-социалистическое соревнование. И в передаче столь наглядно, столь образно передан его дух, что вызывает богатейшую гамму переживаний и у присутствующих на передаче, и у зрителей». Яғни сол уақытта металлургтер мәдениет үйінде өткен бағдарлама туралы айтып, хабарға партия және комсомол жұмысшылары, партия мен комсомол ардагерлері, мәдениет қайраткерлерінен құралған қазылар алқасы төрелік жасайтыны жеткізген. Мұндай хабар слесарларға қатысты да ұйымдастырылыпты. Алғашқы екі бөлімі экраннан тыс өткізіліп, соңғы үшінші тур бағдарлама барысында ұйымдастырылған. Яғни, сол кезде үлкен бөлмені қажет ететін хабарлар басқа ғимараттарды өткізілгенін көруге болады. Осылайша автор осындай хабарлар арқылы көрермендерді қызықтыруға болатынын білдіргісі келген. Алайда М. Барманқұлов жергілікті студиялар осындай бағдарламаларды дайындағанда сайыстардың бөлімдерін тым ірі сынақтарды қосу арқылы студияда отырған көрермендердің көңіл күйін түсіріп алатынын жазған.

«Усть-Каменогорская студия телевидения передачу «Пресс-конференция» проводит регулярно. Так, 8 апреля 1974 года она посвящена вопросам подготовки и проведения весеннего сева. В пресс-конференции участвовали секретарь обкома парти, начальники областного управления сельского хозяйства, Усть-Каменогорской Облсельхозтехники, директор сельскохозяйственной опытной станции, председатель обкома профсоюза работников сельского хозяйства и заготовок и его заместитель», - дей келе, Марат Барманқұлов пресс топты облыстық газет, республикалық басылымдардың тілшілері, Қазақ және облыстық телевидение және радио, аудандық газет редакторлар болғанын келтірген. Автор мұндай хабарлардың қызықты түрде өзекті мәселелерге назар аударуға мүмкіндік береді және баспасөзбен байланысты нығайта түседі деген қорытынды жасаған. Демек, сол кезде Алматыда өткізіліп жатқан баспасөз конференциялары сияқты облыстық деңгейде де мұндай хабарлар шығып отырған. Қазіргі таңда елімізде баспасөз конференциясы тікелей эфирде Орталық коммуникациялар қызметі арқылы беріліп отыратыны белгілі. «24 КЗ» арнасы арқылы көрсетілетін баспасөз конференциялары қазақ телевизиясы үшін жаңашылдық емес екенін айтқан жөн [3, 311, 51 бб.].

«Алғашқы хабарым қазақтан шыққан тұңғыш Олимпиада жеңімпазы Жақсылық Үшкөмпіровке арналды. Жақсылық алғаш Әлем чемпионы атағын жеңіп алған кезі - киноға әуесқой кинооператор Рафат Ильматов түсірді. Палуанның спорттық өсу жолы туралы сұхбат тартымды шығып, көрермендердің жақсы лебіздерін естідім», - деп жазады Семей телевизиясының алғашқы дикторы Зульфия Қалиқызы өз естеліктерінің

бірінде. «Кейіннен спорттық тақырыпты жалғастырып «Нартәуекел» атты спорттық бағдарламаны, «Жұлдызды кеш» атты авторлық –шоу бағдарламаларымды көрерменге ұсындым», - дейді Зульфия Қалиқызы. Бұл 1965 жылы алғаш Семей студиясы құрылған кезеңде шығарыла бастаған хабарлар, яғни сол кездің өзінде шоу бағдарламалар шығып, көрермен көңілін көтеріп отырған.

Дегенмен сол кездегі жұмыс тәсіліне қатысты айтылған сын да бар. «Сын түзелмей, мін түзелмейді». Облыстарда алғашқы хабарлар көбіне суреттермен беріле бастады. «На областных студиях этот вид информации встречается чаще: подборка фотоинформаций, фоторепортажи, фотоочерки. Но возможности показа снимков используются не в полную силу. Забывают о возможности панорамирования, наезда, монтажной разработки каждой сцены», – деп жазған Марат Барманқұлов, сол кезде «Время» бағдарламасында суреттер жиі беріле бастағанын атап өткен [3, 139 б.].

«Возьмем сравнительно неоперативную передачу из цикла «Человек и Закон», состоявшуюся 29 мая 1973 года на Усть-Каменогорском телевидении. Из чего она состоит? Из одной, как характеризуют такие передачи сами телевизионные работники, «говорильни», голых выступлений. Первая «страничка» – семь страниц сплошного текста, вторая – восемь. Итого 30 минут – и только два выступающих в кадре. Такие передачи уместны скорее на радио» - делінген М. Барманқұловтың кітабында.

Демек, сол уақытта да телеарнадағы жұмыс істеу тәсілі бір деңгейде тұрмай, сын айтылып, тілшілердің жұмыс істеу әдісі жетілдіріліп отырғанын көреміз. Ол кезде диктор, комментатор деген қызметкерлерге қатысты атаулар жиі айтылатын. Мәселен, қазір комментатор деп спорт шарасын жүргізіп отырған қызметкерді айтамыз, ал диктор сөзі тіпті аз қолданылатын болды. Себебі қазір конвергенттік журналистиканың дамуы аясында телеарнадағы қызметкерлердің атауларына да қатысты өзгерістер еніп жатыр. Қазір барлығын бір адам, яғни өзі түсіріп, монтаждап, хабар дайындай алатын деңгейдегі әмбебап азаматқа сұраныс жоғары.

М. Барманқұлов «На Усть-Каменогорской студии одно время выпуска последних известий вели представители свинцово-цинкового комбината. Из всего потока информации они отбирали ту, которая могла заинтересовать специалистов и в то же время быть понятной массовому зрителю. Было время, когда на студии телевидения Алма-Аты выпуски «Последних известий» вели не дикторы, а редакторы. Выпуски эти просуществовали недолго. Причины? И технические и творческие», – дей келе, комментатор мен диктордың айырмашылығын былай ажыратқан: «Комментатор не только зачитывает новости, он еще и редактор: может сам выбирать и группировать факты, объединяя их по необходимости

единым комментарием. В отличие от диктора, который не имеет права отойти от предоставленного ему текста, комментатор может и должен импровизировать в кадре, во время передачи. Комментатор- эта не читающая машина, а яркая личность, чей отбор новостей, их комментарий, манера преподносить факты вызывают у телезрителей уважение, интерес, доверие». Демек, диктор дайын мәтінді өзгеріс енгізе алмай оқып береді, ал комментатор суырып салма өнері бар маман болып есептелген. Қазір бағдарламаның жүргізушілері өздері өзгеріс енгізіп, оқып берген мәтінді түзеп, өзіне ыңғайлы етіп редакциялай алады. Облыстық телеарналарда барлығы редактор деп аталады, өздері мәтін жазып, эфирге шығады.

«Жанры печати, радиовещания и телевидения сравнительный анализ» оқу құралында Марат Барманқұлов «Запись на видеомagnetофон позволяет оперативно, если необходимо, буквально через несколько секунд, выдавать в эфир «законсервированную» информацию. В отличие от киноматериала видеозапись не нуждается в проявке, сушке, склейке и так далее», – дей келе бейнетаспаға түсірудің бұл тәсілінің кемшіліктерін де мысалға келтірген. Оқу құралында жазылғанға сүйенсек бейне магнитофонға түсіру кезінде түсірілім сапасы тұрақты емес және жазбаны монтаждау мүмкін емес екенін көреміз. Сол уақытта жылжымалы телевизия стансалары да өңірлерде де сатып алына бастады. Алайда оны пайдалану экономикалық тұрғыда тиімсіз еді. Сондықтан бола керек автор «Техническая служба телецентра считает, что включение ПТС рационально, если передача длится минимум 20 минут»,–деп атап өткен. Сондай-ақ, М. Барманқұлов «Переключки» туралы жазып, «Переключки возможны только на тех студиях, которые связаны радиорелейкой с соседями. Передача из Москвы, например в 1967 году принималась более, чем в 90 городах, а более чем 40 городов могли непосредственно подключиться со своими передачами к Москве». Сонымен қатар, автор «Киноматериал-самый распространенный на данном этапе, самый отвечающий специфике телевидения способ подачи информации, хотя будущее, как мы уже говорили, за видеомagnetофоном, ПТС, переключкой студий», –деп атап өткен.

Бір айта кетерлігі М. Барманқұлов бір маманның бойында бірнеше қабілет болу қажеттілігі туралы мәселені сол кезде жазып кеткен. Мәселен, «И в новизне факта, и в повороте темы изобразительно, и в тексте, отходящем от шаблона, большую роль играет журналист-то, что берет он от газеты. Вот почему сейчас все острее ставится вопрос о совмещении работы редактора и оператора, о редакторе-кинооператоре. Правда, об этой проблеме на Всесоюзном совещании по проблемам радио- и телевизионной информации говорили в 1967 году. В 1970 году об этой проблеме писали в «Журналисте» (№11) но практически пока не сделано ничего. Хотя международный опыт свидетельствует о пользе такого совмещения», – деп жазған. Мысалға Польша Телевизиялық «Теле-Ар» агенттігін келтірген.

Оның тілшілері сол кездің өзінде әр журналис өз материалын өзі түсіруі тиіс деген тәртіп болған екен. «Многие польские репортеры не мыслят себе работы без кинокамеры так же, как без авторучки. Они охотно берут с собой съемочную аппаратуру, хотя вес ее подчас достигает сорока килограммов», - деп пікір білдірген М. Барманкұлов [4, 161, 81, 82, 83, 85, 181 бб.]. Яғни, сол уақыттың өзінде әмбебап журналистиканың қажеттілігі туралы ғылыми тұрғыда да талқыланған екен. Тек соңғы жылдары ғана осы сөздің мағынасын түсініп, бір маманның бойынан бірнеше қабілеті бар тілшілерге сұраныс артты. Әсіресе продакшн студияларда журналис продюсер ретінде түсіріліммен келісіп, өзі мәтін жазып, тіпті монтаждай алса ыңғайлы.

Қорытындылай келе, аймақтағы алғашқы радио хабарлары мен телевидение жөніндегі комитет құрылып, қалыптасып басқа да жергілікті, жеке-меншік телеарналардың ашылуына ұйытқы болғанын айтқан жөн. Себебі Жеке-меншік телеарналарды құрып жатқан кәсіпкерлер, алғаш қызметтерін осы облыстық комитеттерде жұмыс істеген азаматтар. Бұрынғы комитеттер, қазіргі «Қазақстан» РТРК» АҚ филиалдарының атауы, хабар тарату форматтары жылдар бойы өзгеріп отырды. Ең бастысы кейбір коммерциялық арналар сияқты жабылып қалмай, қызметін жалғастыра білді. Оның үстіне жаңа техникамен қамтамасыз етіліп, контенттерін қазіргі заманның сұранысына лайықты етуге тырысып келеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Олжай Қ. «Ұлттық арна ұлағаты». - Алматы, 2008.-208 б.
- 2 Тұрсын Қ. «Қазақ теледидары:тарих пен тағылым» - Алматы: «Digital media Asia» баспасы, 2008. -272 б.
- 3 Барманкұлов М. «Журналистика для всех» (Общность и специфика жанров печати, телевидения и радиовещания). – Алма-Ата: Казахстан, 1979. - 320 б.
- 4 Барманкұлов М. «Жанры печати, радиовещания и телевидения сравнительный анализ». – Алма-Ата, 1974. - 126 б.

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF SUSTAINABILITY-ORIENTED COMPANIES IN KAZAKHSTAN

R.D. Doszhan

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

A.S. Zhuparova

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

S.S. Khudaibergenova

PhD candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

In the second half of the 20th century, society realized the need for a transition to the implementation of the concept of sustainable development in order to survive for all mankind, that is, the need to change the nature of civilizational impact on wildlife, the economic and social sphere. Unlimited consumption and, as a result, destruction of natural resources, uncontrolled increase in the rate of economic growth and the constant complication of the social situation prevents the introduction of a new path of sustainable development, and can also lead to the transition of the Earth into the category of planets not suitable for human life. At present, the environment has limited capacity to meet the needs of modern civilization. The interaction of a society oriented towards unlimited consumption with the environment, as well as the multifaceted problem of introducing the concept of sustainable development, necessitates solving many controversial issues in this area.

Keywords: economic growth, sustainable development, innovation, environment, sustainable cities.

In 2015 at the United Nations headquarter based in New York made a great attempt to end poverty, tackle inequality and injustice, and tackle the challenges of climate change was done. During the event world leaders signed “The 2030 Agenda for Sustainable Development”. Current agenda consists of 17 economical goals in various fields of human existence [1].

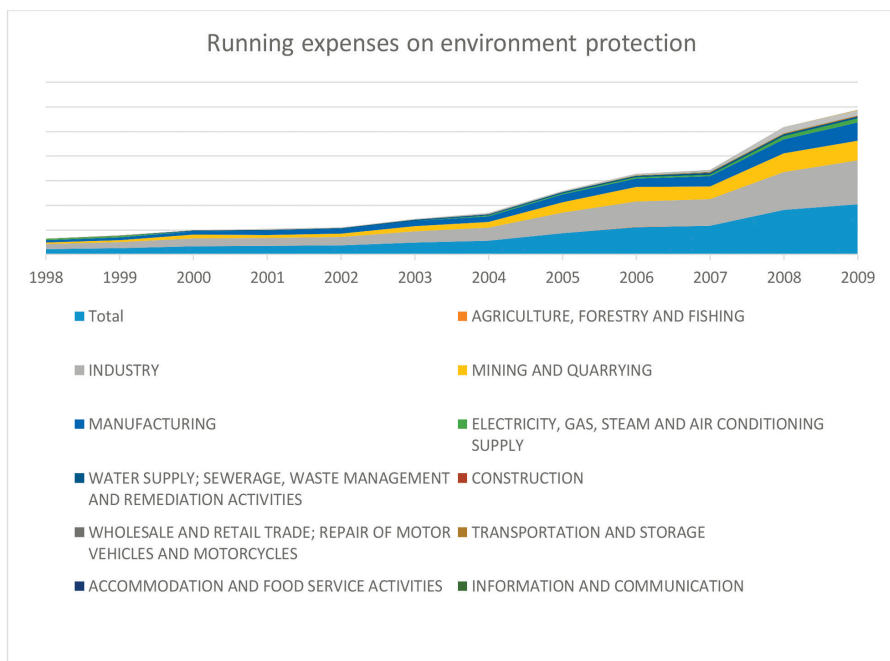
Table 1. Goals of sustainable development.

Kazakhstan is actively working in all fields and is ready to contribute to the successful achievement of global goals. At present time in Kazakhstan at the national level, priority national projects are being actively implemented, aimed at solving the key problems of Kazakhstani society. It should be noted that these projects are organic for the sustainable development system at the national level. However, key issues related to the level of development of state property, contributing to the implementation of the concept of sustainable development, do not receive due attention. In this situation, the importance of forming a support system and mechanisms for implementing the concept of sustainable development of the Republic of Kazakhstan increases. The key aspect of the implementation of this concept is the level of development of state property.

During the transition from state monopoly in all spheres of the national economy to a transitional, and then a market economy, an ownership structure is formed based on a variety of forms. The role of state ownership is changing; from the only existing form it turns into a minimally presented one. In the context of the implementation of the concept of sustainable development, one of the elements of the system for ensuring this process should be a certain level of development of state property.

There is no unanimity in the opinions of experts on issues such as assessing the implementation of sustainable development and the level of development of state property. Such uncertainty affects the system for ensuring sustainable development negatively and leads to such negative phenomena as increased economic and social problems and other negative consequences.

As we have mentioned above, the sustainable development includes 17 goals in different spheres of human activities. Let's consider several fields that undergone noticeable changes. Among all the fields we would like to mention the field on environment protection [2]. As you can observe in the table the expenses have been significantly arose.

Table 2. Expenses on Environment protection.

Sustainable development should be understood as a balanced, proportional development of such basic macroenvironments as economic, social, demographic, natural, ecological, the state of which is formed at the regional

level and therefore the administrative-territorial entities should be interested in sustainable socio-economic development [3].

The strategic goal of the development of the national economy, can be formulated as ensuring sustainable development during the transition to the regional level of management, is concretized in the form of strategic directions of activity, targeted comprehensive strategic programs and specific plans; in the transformational period of transition to a market economy. The tasks of strategic planning of socio-ecological-economic processes and their main parameters in the region should be supplemented with a block that includes a set of tasks reflecting active innovation processes. As the most important factor in improving the competitiveness of an administrative-territorial entity a strategy for the socio-economic development of regions, representing the target orientation of the undertaken set of measures to achieve planned and calculated social, economic and financial results, production efficiency of administrative-territorial entities. Balanced and proportional development of their internal economic, demographic, natural and social environments in conditions of influence negative factors of an unstable macroenvironment plays the role of a regulatory, systemic and program-targeted toolkit for solving economic, social and environmental problems in the processes of determining and justifying the medium and long-term consequences of the application of targeted strategic programs. Plans aimed at implementing a specific performance benchmark identified with the forecast scenarios of ecological, socio-economic changes in the state of the environment of an administrative-territorial entity [4].

The development strategy is a mandatory introduction of the processes of creating or modifying goods, and then the distribution, promotion of this product to old and new markets, therefore, it is impossible to implement such a development strategy without the use of technical and technological innovations in production. Strategic directions of activity can be considered as components of the regional management system [5]. They ensure the strategic development of regional processes; management of marketing research of domestic and foreign markets; personnel management; management of production and infrastructure processes. The identified cause-and-effect relationships of strategic directions for the development of regional processes suggest the need to develop a more perfect regional management system, the target orientation

of which is based on a long-term vision of the development of the region in interregional and international markets, the definition of long-term, medium, short-term strategic goals, constant monitoring of the activities of economic entities, labor markets, products, capital, both international and interregional, and intraregional; the composition of balanced indicators is a model of the target orientation of the regional management system. They indicate the strategic vision, mission, main strategic development goal, consisting of external and internal parts. The purpose of strategic directions in the model of target orientation of the regional management system is to ensure the effective functioning of the financial support system, to develop the quantitative and qualitative composition of the labor resources of the region, to promote the organization of marketing research on the conjuncture of the domestic, interregional and international markets of consumers. Manufacturers of goods, government agencies, intermediate sellers, to promote the development of processes for the production of competitive, environmentally friendly products and the provision of services in the region.

The interaction of balanced indicators of socio-economic development of the region for sustainable development is critical factors of success are established (key factors of success). It involves improving financial, staffing, production processes and the degree of satisfaction of consumer markets for an economic entity. Key performance identifiers, based on the rule that each of the key success factors is matches to one main indicator of future development. For each key success factor and its paired key indicator of socio-economic development, a responsible person is determined who monitors or is responsible for monitoring changes in these indicators. Also the dynamics of developmen for each key success factor, strategic action plans are formed, which include, according to the decomposition rules, at least two specific activities, and there should be at least two such plans for each indicator (a key success factor).

Data for publication were collected with the financial support of the project of grant funding for young scientists for the implementation of research on scientific and (or) technical projects, AP08053346 “Research of sustainable development innovations from the perspective of their economic feasibility and building effective enterprise management in the Republic of Kazakhstan.”

References

- 1 <https://egov.kz/cms/ru/zur>
- 2 <https://stat.gov.kz/official/industry/157/statistic/8>
- 3 Aubakirov Ya.A. Applicability of models of economic growth to Kazakhstani conditions // Bulletin of KazNU. Economic series. No. 5. 2003.
- 4 R.V. Goncharov, V.G. Kuganov Form of the enterprise with increasing competitiveness in modern conditions / Collection of scientific articles «Science of higher education in St. Petersburg». - SPb.: Publishing house, 2006.p. 36-39
- 5 Kenzheguzin M.B. Kazakhstan model of sustainable economic development: scientific foundations of construction and implementation / Problems of sustainable economic development in the context of globalization. Almaty, 2003. - pp. 15 - 51.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ГРНТИ 58.35.06

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СВЧ ИЗЛУЧЕНИЯ С БЕРИЛЛИЕВОЙ КЕРАМИКОЙ

Т. Божбан, А. Ргаева, Г. Канат, Б. Амангалиева, Л. Квеглис, А. Адилбекова

*Студенты, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск*

Настоящее исследование направлено на получение, физико-химические свойства и пропускание СВЧ-излучения керамикой на основе ВеО. Установлено, что СВЧ-излучению делают ВеО-керамику наиболее перспективным материалом для использования в разнообразных устройствах и приборах электронной техники ответственного назначения. Обсуждены вопросы возникновения электропроводящей фазы в композиционной ($\text{ВеО} + \text{TiO}_2$) с различным количеством добавки TiO_2 , приводящей к поглощению СВЧ-излучения. Приведены результаты измерения частотной зависимости модуля импеданса $|Z|(f)$ и угла сдвига фазы $\varphi(f)$ между током и напряжением для двух подготовленных образцов керамики. Определено, что с увеличением частоты сдвига фазы начинает отставать по фазе от внешнего поля, и появляется дополнительная релаксационная составляющая тока, приводящая к увеличению диэлектрических потерь.

Ключевые слова: ВеО-керамика, электрофизические свойства, примеси, диэлектрическая проницаемость, тангенс угла диэлектрических потерь, СВЧ-техника, композиционная ($\text{ВеО} + \text{TiO}_2$) – керамика, нанокристаллический порошок TiO_2 , СВЧ-излучение, теплофизические свойства.

В настоящее время существует высокий спрос на качественные керамические материалы для различных областей применения, в которых помимо высоких показателей механических свойств необходима частичная или полная прозрачность в заданном спектральном диапазоне. Уникальный набор физико-химических свойств монооксида бериллия (ВеО) определяет широкий спектр использования оксидной бериллиевой керамики в различных областях современной техники и специального приборостроения. Высокая радиационная стойкость, теплопроводность, диэлектрическая прочность и прозрачность к рентгеновскому, ультрафиолетовому (в вакуумной УФ– и УФ-области спектра), видимому ИК- и СВЧ-излучению делают ВеО-керамику наиболее перспективным материалом для использования в разнообразных устройствах и приборах электронной техники ответственного назначения.

Наряду с высокой теплопроводностью – 280-320 Вт/(м·К) чистая ВеО-керамика обладает повышенным электрическим сопротивлением ($\sim 1 \cdot 10^{15}$ Ом·см при 300 К). Это позволяет использовать ВеО-керамику в мощных резисторах, транзисторах и микросхемах в качестве высокоэффективных диэлектрических подложек для создания электронных приборов и трубок-резонаторов для газовых ОКГ. Химический анализ спечённой промышленной керамики ВеО показывает присутствие в её составе примесей ряда элементов С, Fe, Si, Al, Са и др., попадающих в керамику с исходным порошком ВеО и в процессе технологического передела получения керамики. Среди них наибольшее количество приходится на примеси железа и углерода. Примесные фазы, возникающие в процессе получения керамики ВеО, обуславливают появление в ней серых и тёмных окрашенных зон, оказывают влияние на микроструктуру керамики, а также и на величины поглощения и рассеяния ею СВЧ-электромагнитного излучения.

Чистая ВеО – керамика с высокой плотностью является радиопрозрачным материалом и хорошо пропускает СВЧ-электромагнитное излучение в широком спектральном диапазоне. Это свойство, а также высокая теплопроводность (от 300 до 320 Вт/мК) делают ВеО керамику незаменимой при использовании в мощных электронных устройствах СВЧ-диапазона в качестве высокоэффективных электрических изоляторов. Малые значения диэлектрической проницаемости и незначительные диэлектрические потери характеризуют ВеО-керамику как один из лучших материалов колпаков и окон вывода мощного электромагнитного излучения радаров. Высокая теплопроводность керамики и высокое электрическое сопротивление позволяют использовать её для вакуумных электронных излучающих ламп (ламп бегущей волны – ЛБВ) и клистронов в качестве эффективных высокочастотных изоляторов. Введение примесей в состав ВеО-керамики может сопровождаться изменением её физико-химических свойств и приводить к значительному увеличению её электропроводности и поглощающей способности СВЧ-излучения. Получена плотная, эффективно поглощающая СВЧ-излучение электропроводная керамика с высокой теплопроводностью. Изделия из поглотительного материала с высокой теплопроводностью необходимы для применения в мощных СВЧ-усилителях ламп бегущей волны. Большой интерес представляет применение ВеО-керамики в аппаратуре СВЧ-диапазона в качестве конструктивных элементов для установки ферритовых изделий в волноводных устройствах высокого уровня мощности. В качестве примера на рис. 1 показан мощный быстродействующий высокочастотный переключатель дециметрового диапазона, предназначенный для поочерёдного переключения сигнала генератора на два входа высокочастотного тракта и переключения отражённого (приёмного) сигнала, поступающего в переключатель из

высокочастотных трактов, на вход приёмного устройства. Принцип работы переключателя состоит в следующем: сигнал генератора разделяется на два сигнала с помощью квадратурного ответвителя и далее поступает на входы двух управляемых сдвоенных ферритовых фазовых секций, на выходе которых установлен сдвоенный волноводный тройник, выходы которого являются двумя входами волноводного тракта.

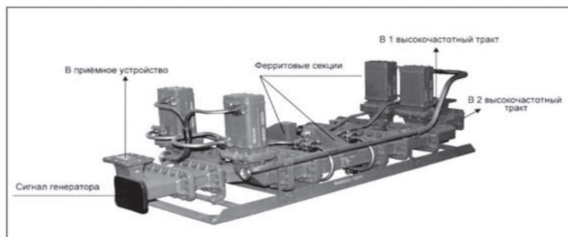

Рис. 1. Внешний вид высокочастотного переключателя

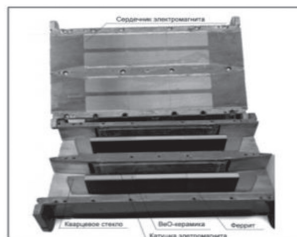

Рис. 2. Фазовая секция в открытом состоянии.

Из рис. 2 видно, что ВеО-керамика в данной конструкции переключателя одновременно выполняет функции установочного элемента (держателя феррита), теплоотвода, а также принимает непосредственное участие в формировании фазовых соотношений передаваемых СВЧ-сигналов.

Изобретение относится к способу получения керамики на основе оксида бериллия с добавлением примесей, влияющих на свойства получаемой керамики, и может быть использовано в различных электрохимических устройствах в качестве детекторов ионизирующего излучения, а также в радиотехнических устройствах сверхвысокочастотного диапазона, где требуется поглощающая СВЧ-излучение керамика, обладающая высокой теплопроводностью и определенными значениями электропроводности. Предлагается способ получения электропроводной керамики на основе оксида бериллия при содержании 5-35 мас.% оксида титана, включающий получение смеси исходных оксидов, формование изделий с использованием органической связки и ее выжигом, последующее спекание, в котором спекание ведут в атмосфере монооксида углерода при остаточном давлении $1 \cdot 10^{-2}$ – $5 \cdot 10^{-2}$ мм рт.ст. и температуре около 1500°C . Полученные изделия обладают полупроводниковыми свойствами с электронным типом проводимости и имеют электропроводность $8 \cdot 10^{-13}$ – $4 \cdot 10^{-1}$ Ом·см-1. Способ обеспечивает расширение интервала изменения электропроводности получаемого материала с сохранением высокого уровня значений рабочих характеристик, а также обеспечивает безопасность процесса.

BeO обладает малой изоморфной вместимостью примесей. Дальнейшая оптимизация функциональных характеристик бериллийоксидной керамики и расширение ее применения в различных областях современной техники возможны за счет ее модификации различными добавками, которые способны создавать разнообразные поверхностные микроструктуры на границах микрокристаллитов BeO-керамики и пор. Наличие развитых границ раздела и межзеренных взаимодействий, а также ряд иных факторов, связанных с поверхностными свойствами BeO, могут существенно влиять на физико-химические и эксплуатационные характеристики композиционной керамики на основе BeO. Одной из таких добавок, способной существенно менять проводящие и другие свойства BeO-керамики, является TiO₂.

Увеличение электропроводности (BeO + TiO₂)-керамики сопровождается также повышением поглощения СВЧ-излучения. В технике высоких и сверхвысоких частот в настоящее время используются радиопоглощающие керамические материалы в качестве нагревательных элементов или покрытий, керамические объемные поглотители СВЧ-энергии, которые способны поглощать электромагнитную энергию с разогревом до высоких температур или эффективно снижать паразитное микроволновое излучение. Поглотители СВЧ-энергии широко применяют в электровакуумных, радиоэлектронных и других устройствах (например, ламп обратной волны, высокочастотных развязок, согласующих нагрузок и др.) для уменьшения паразитных колебаний в мощных СВЧ-генераторах и усилителях ЛБВ (для исключения возникновения отраженной волны и перехода ЛБВ из режима усиления в режим генерации). За счет повышения теплопроводности поглотительной керамики резко увеличивается эффективность отвода тепла при больших тепловых нагрузках, снижается вероятность перегрева элементов поглотителей и тем самым улучшается термостабильность поглощающих приборов. Свойства поглотительного керамического элемента контролируются измерением коэффициента ослабления (K-ослабления) интенсивности СВЧ-излучения, определяемого значениями ϵ и $\text{tg}\beta$, а также коэффициента стоячей волны по напряжению (КСВН), определяющего стабильность работы поглотителя в определенном температурном диапазоне эксплуатации устройств, особенно при его разогреве до повышенных температур. Одним из важных требований, обеспечивающих возможность эффективного использования керамических поглотителей энергии в различных электронных устройствах, является его термостабильность. Для приборов ЛБВ большой мощности необходимо создание СВЧ-поглотительных материалов повышенной теплопроводности. Для этого нужно использовать высокотеплопроводную композиционную керамику, один из компонентов которой должен хорошо пропускать СВЧ-излучение, а другой поглощать. Одним из таких перспективных

материалов является керамика, содержащая BeO и порошок TiO₂. Следует отметить, что теплопроводность BeO-керамики без специального введения добавок TiO₂ может достигать около 320 Вт/(м·К), в то время как у TiO₂ она составляет около 4,25 Вт/(м·К).

Использование порошков BeO и TiO₂ для создания СВЧ-поглощающего материала позволяет резко увеличить теплопроводность (BeO + TiO₂)-керамики (от 10–15 для КТ-30 до 100–120 Вт/(м·К) для БТ-30). Для повышения теплопроводности композиционной (BeO + TiO₂)-керамики (при сохранении ее способности поглощать СВЧ-излучение) необходимо вводить в ее состав как можно большее количество BeO при одновременном уменьшении количества TiO₂. В этой связи для регулирования величины поглощения СВЧ-излучения BeO-керамикой необходимо найти оптимальное количество добавки TiO₂ в составе керамики. По данным, способ получения оксидной керамики для поглотителей электромагнитной энергии включает смешивание порошков TiO₂ и BeO, формование заготовок и спекание изделий в вакууме в печах с графитовой футеровкой и графитовыми нагревателями в диапазоне 1723–1813 К. Термообработка (BeO + TiO₂)-керамики в графитовой засыпке в атмосфере СО сопровождается увеличением ее электропроводности, а также способности поглощать СВЧ-излучение и заключается в упрощении технологического процесса, образовании более жесткой, прочной и плотной керамической структуры (BeO + TiO₂), стабильной при механических нагрузках и термических воздействиях. Как показали предварительные исследования микроструктуры композиционной керамики БТ-30, она представляет собой механическую смесь с достаточно крупными включениями фазы TiO₂. Из-за этого при больших плотностях СВЧ-излучения наблюдается локальный перегрев в областях интенсивного поглощения СВЧ-излучения поглотительной фазой.

Импедансная спектроскопия бериллиевой керамики.

Измерение частотной зависимости импеданса полученных керамических образцов позволяет анализировать спектры Agilent E5061B в диапазоне часто тот 10 Гц до 100 МГц. Компоненты материалов, в зависимости от частоты переменного напряжения, подавляемого в электродах между ними, находятся в образце. Измерение модуля импеданса $|Z|$ основанный на представлен и мгновенных значений переменного тока через образец. В тоже время он фиксируется и сдвигается между током и напряжением. Для измерения и мпедансных характеристик полученной керамики тонкий слой индия (~ 0,2 мм) был на несеннаконцевые твердые поверхности образцов толщиной 7,0 и 1,0 мм, которые прилипали к поверхности образца с помощью миниатюрного зажима для обеспечения стабильной стабильности на постоянном и переменном уровне. С помощью иголь чатых штифтов была изготовлена ячейка с

керамическим импедансом и записана частотная зависимость импеданса электронноносителя. $|Z|$ и угол сдвига фазы (φ) между током и напряжением. Затем рассчитывались частотные зависимости действительной ($Z' = |Z| \cos \varphi$) и мнимой ($Z'' = |Z| \sin \varphi$) компонент импеданса, которые позволяют определять основные комплексные электрофизические характеристики исследуемого материала.

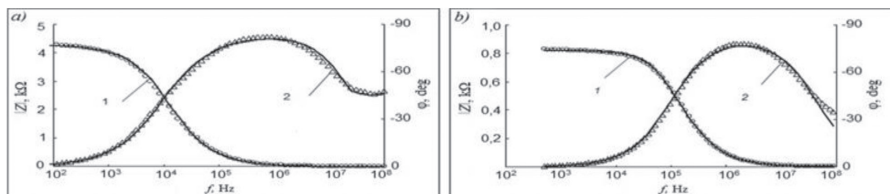

Рисунок 3. Результаты измерения частотной зависимости модуля импеданса $|Z|(f)$ и угла сдвига фазы $\varphi(f)$ между током и напряжением для двух подготовленных образцов керамики следующего состава: (образец а) $\text{BeO} + 30 \text{ мас.}\% \text{TiO}_2$ с размером зерна TiO_2 и (образец б) состава $\text{BeO} + 20 \text{ мас.}\% \text{TiO}_2$ (мкм) + 1 мас. % TiO_2 нанопорошка с размером зерна 30-50 нм.

На рисунке 3 приведены результаты измерения частотной зависимости модуля импеданса $|Z|(f)$ и угла сдвига фазы $\varphi(f)$ между током и напряжением для двух подготовленных образцов керамики следующего состава: (образец а) $\text{BeO} + 30 \text{ мас.}\% \text{TiO}_2$ с размером зерна TiO_2 и (образец б) состава $\text{BeO} + 20 \text{ мас.}\% \text{TiO}_2$ (мкм) + 1 мас. % TiO_2 нанопорошка с размером зерна 30-50 нм в области частот 10^4 - 10^7 видны изменения модуля импеданса.

Структура кластеров этой проводящей керамики, конечно, отражается в таких электрофизических характеристиках материала, как удельная электропроводность и диэлектрическая проницаемость. В литературе выясняются причины увеличения активной составляющей проводимости с увеличением частоты.

Такая проводимость возможна в присутствии и ионов титана с разным валентными состояниями. Возможность существования валентного обмена между гомологичными мирами диоксидов Ti с участием кислородных вакансий рассматривалась.

Могут возникать отдельные проводящие площадки, которые изолированы друг от друга. В этом случае на низкой частоте заряды смещаются к границам этих участков, что сопровождается увеличением степени локальной поляризации и увеличением действительной составляющей диэлектрической проницаемости. С увеличением частоты сдвиг заряда начинается тот ставать по фазе внешнего поля, и появляется

дополнительная релаксационная составляющая тока, приводящая к увеличению диэлектрических потерь.

Чистая ВеО-керамика является высокоомным диэлектриком с шириной запрещенной зоны около 10,8 эВ и хорошо пропускает СВЧизлучение в широком спектральном диапазоне. Малые значения диэлектрической проницаемости и незначительные диэлектрические потери определяют применение ВеО-керамики для защитных окон в СВЧ радарах, а также в качестве высокочастотных электроизоляторов для вакуумных электронных излучающих ламп (ламп бегущей волны – ЛБВ) и клистронов. Без примесей ВеО обладает высокой температурой плавления (~2820 К). ВеО-керамика успешно используется в качестве материала высокотемпературных химически устойчивых тиглей для плавления химически агрессивных материалов, в том числе в печах с СВЧ-нагревом. Известно, что введение в ВеО-керамику добавки TiO_2 после термообработки в восстановительной атмосфере сопровождается значительным увеличением электропроводности и способности поглощать электромагнитное излучение в СВЧ-диапазоне спектра. До сих пор механизм этого влияния до конца не установлен.

Литература

1 Кийко В.С., Павлов А.В. Композиционная ($\text{ВеО} + \text{TiO}_2$) – керамика для электронной и других областей техники. Новые огнеупоры. 2017; (12): 64-70.

2 Вайспапир В.Я., Кийко В.С. Бериллиевая керамика для современных областей техники. 2018 г.

3 Пат. 2326091 RU C2 C 04 B 35/08. Способ получения электропроводной керамики на основе оксида бериллия. Ивановский А.Л., Кийко В.С., Акишин Г.П. Макурин Ю.Н.; заявитель и патентообладатель ГОУ ВПО УГТУ-УПИ и ИХТТ УрОРАН; опубл. 10.06.2008

4 Адилбекова А.А. Дипломная работа/ Рентгеноструктурный анализ бериллиевой керамики ВеО + TiO_2 / Импедансная спектроскопия бериллиевой керамики.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ
TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE
INDUSTRY

МЕТОДЫ ТЕМПЕРАТУРНО-ПРОЧНОСТНОГО КОНТРОЛЯ БЕТОНА

А.С. Тулебекова, Е.Б. Утепов

ТОО «CSI Research&Lab», НАО «ЕНУ им. Л.Н. Гумилева», г. Нур-Султан

М.М. Ошан

НАО «ЕНУ им. Л.Н. Гумилева», г. Нур-Султан

Постоянный рост объемов монолитного строительства является одной из основных тенденций, характеризующих современный период строительства всех стран. Общеизвестный комплекс достоинств монолитного железобетона, позволяющих с экономической выгодой реализовать практически любые замыслы современных архитекторов и дающих возможность широкого его использования для возведения сложных объектов определяет предпочтение к монолитному варианту строительных организаций. В условиях больших объемов изготовления монолитных конструкций особую остроту приобретают вопросы разработки и применения надёжных методов построечного контроля температуры выдерживания и динамики нарастания прочности бетона. В статье приведен анализ методов контроля прочности бетона, особое внимание авторы акцентировали на современных подходах к определению прочности бетона и нормативной документации, регламентирующей требования.

Ключевые слова: температура твердения бетона, неразрушающий контроль, датчик, прочность, стандарт

Определение фактической прочности бетона непосредственно в строительных конструкциях является сложной технической задачей. Сложность проблемы заключается в том, что в природе отсутствует такая физическая величина, как прочность. Эту задачу можно решить только путем использования косвенных величин, связанных с прочностью. Одной из первых косвенных величин было усилие, при достижении которого разрушался бетонный кубик или цилиндр. Данную величину можно измерить различными способами. Развитие теоретических и экспериментальных исследований в области контроля качества привело к появлению значительного количества методов оценки прочности бетона. Каждый из существующих методов имеет определенную область применения, свои достоинства и недостатки. Контроль прочности

бетона по результатам испытаний на сжатие образцов кубов не может полностью удовлетворять работников лабораторий, проектировщиков и строителей, потому что результаты испытаний образцов не всегда отражают действительную прочность бетона в изделиях и конструкциях. В ряде случаев контроль прочности бетона путем испытания стандартных образцов создает определенные трудности. Например, часто возникает необходимость дополнительно определить прочность бетона в более поздние сроки, чем предполагалось ранее; однако отсутствие контрольных образцов не позволяет это сделать. Не представляется возможным оценить прочность бетона ранее возведенных железобетонных конструкций и сооружений. В таких случаях прочность бетона конструкции проверяют путем высверливания из нее цилиндров (кернов) с последующим испытанием их на сжатие. Обычно в лабораторию доставляют керны с неправильными основаниями, поэтому перед испытаниями на сжатие их необходимо выровнять, залить цементным раствором и подшлифовать. Сегодня, методы прогнозирования прочности бетона основаны на современных технологиях, таких как встроенные датчики и сенсоры, машинное обучение и искусственный интеллект.

1. Методы контроля бетона.

1.1 Методы разрушающего контроля бетона.

Основных методов неразрушающего контроля, основанных на построении индивидуальных градуировочных зависимостей, несколько [1]:

- Метод пластической деформации основан на измерении размеров отпечатка, который остался на поверхности бетона после соударения с ней стального шарика. Метод устаревший, но до сих пор его используют из-за дешевизны оборудования. Наиболее широко для таких испытаний используют молоток Кашкарова.

- Метод упругого отскока заключается в измерении величины обратного отскока ударника при соударении с поверхностью бетона. Типичным представителем приборов для испытаний по этому методу является склерометр Шмидта и его многочисленные аналоги. Метод упругого отскока, как и метод пластической деформации, основан на измерении поверхностной твердости бетона.

- Метод ударного импульса заключается в регистрации энергии удара, возникающей в момент соударения бойка с поверхностью бетона.

- Метод отрыва со скалыванием и скалывания ребра конструкции заключается в регистрации усилия, необходимого для скалывания участка бетона на ребре конструкции, либо местного разрушения бетона при вырыве из него анкерного устройства.

- Метод отрыва стальных дисков заключается в регистрации напряжения, необходимого для местного разрушения бетона при отрыве от

него металлического диска, равного усилию отрыва, деленному на площадь проекции поверхности отрыва бетона на плоскость диска. В настоящее время метод используется крайне редко.

1.2 Методы неразрушающего контроля бетона.

Все методы, рассмотренные выше, относились к категории механических методов. К физическим относят акустические методы и проникающих излучений [2]. Их принципиальное отличие от рассмотренных ранее заключается в том, что они позволяют судить о качестве бетона не только по поверхностному слою, но и по внутренней структуре. В акустических методах косвенной характеристикой прочности и однородности является скорость распространения по материалу волн упругих колебаний. Ультразвуковой метод заключается в регистрации скорости прохождения УЗ волн. По технике проведения испытаний можно выделить сквозное УЗ прозвучивание, когда датчики располагают с разных сторон тестируемого образца, и поверхностное прозвучивание, когда датчики расположены с одной стороны.

Ультразвуковым импульсным методом производят дефектоскопию строительных конструкций, определяют прочность и модуль упругости материала. Ультразвуковая дефектоскопия железобетонных конструкций - это процесс обследования, проводимый с целью оценки однородности структуры бетона, выявления скрытых дефектов в виде посторонних включений повышенной или пониженной плотности, трещин. Для выявления дефектов, скрытых внутри изделия, производят сквозное прозвучивание на участках, свободных от арматуры, что в случае сильно армированных конструкций затрудняет применение этого метода. Для определения нахождения в бетоне арматуры применяют электромагнитный метод.

Наиболее важной является проблема нахождения градуировочных зависимостей, потому что без этих зависимостей все данные, полученные ультразвуковым методом, не являются наглядными и доказательными [3]. Градуировочную зависимость между скоростью распространения ультразвука и прочностью бетона на сжатие определяют предварительно для конкретного состава бетона. Это связано с тем, что применение зависимостей для бетонов других или неизвестных составов может привести к ошибкам в определении прочности. На зависимость «прочность бетона - скорость ультразвука» влияют следующие факторы, колебания которых нужно учитывать при применении ультразвукового метода контроля:

- количество и зерновой состав заполнителя;
- изменение расхода цемента более чем на 30 %;
- способ приготовления бетонной смеси;
- степень уплотнения бетона;
- напряженное состояние бетона.

Ультразвуковой метод позволяет осуществлять массовые испытания изделий любой формы многократно, вести непрерывный контроль нарастания или снижения прочности. Недостатком метода является погрешность при переходе от акустических характеристик к прочностным.

Самым востребованным в настоящее время прибором для неразрушающего контроля является ИПС-МГ4.03, представленный на рисунке 1 [4]. Прибор имеет очень удобную организацию пользовательского интерфейса, выбор всех параметров измерений осуществляется сразу после включения в одном пункте меню с функцией круговой прокрутки.

Кроме перечисленных методов и средств контроля существует и ряд других менее распространенных, таких как инфракрасный, электрического потенциала, вибрационно-акустический, акустико-эмиссионный.

Рисунок 1. Измеритель прочности бетона ИПС-МГ4.03.

2. Современные методы и технические средства неразрушающего контроля.

Повсеместное использование компьютерных технологий, в том числе при контроле качества строительных материалов, становится несовместимым с использованием устаревшей измерительной техники и рутинных методов камеральной обработки результатов. Общим недостатком всех приборов поверхностного воздействия (ультразвуковых, склерометрических) является то, что на результат измерений существенно влияют такие факторы, как влажность и пористость материала, вид и крупность заполнителя, плотность армирования, карбонизация поверхностного слоя бетона.

Поэтому сегодня широко распространены методы прогнозирования прочности бетона основаны на современных технологиях, таких как встроенные датчики и сенсоры, машинное обучение и искусственный интеллект.

В данных методах программное обеспечение для обработки результатов температурного контроля представляет собой реальное

и современное средство температурно-прочностного мониторинга ответственных несущих железобетонных конструкций в построечных условиях. Специальные режимы работы с программным обеспечением позволяют быстро формировать критерии тепловой обработки и выдерживания в соответствии с существующими нормами применительно к конкретным конструкциям и бетонам, распечатывать температурные листы и контролировать набор прочности. Важным следствием использования программного обеспечения является разрешение многих проблем с контролирующими организациями, возникающих сегодня из-за несвоевременного оформления и низкого качества документации контроля, отсутствия представительного и достоверного анализа результатов температурных измерений. Современный подход к определению прочности бетона позволяет обеспечить безопасность конструкции, экономить средства за счет сокращения времени строительства, сдача проекта в срок без простоев [5].

К современным техническим средствам, позволяющих осуществить данный подход относятся: термопары; проводные регистраторы температуры и зрелости; проводные датчики с внешним беспроводным передатчиком; полностью встраиваемые беспроводные бетонные датчики [6].

3. Анализ нормативно-правовой документации.

Исследования прочности бетона должны выполняться по требованиям стандартов, так методы температурно-прочностного контроля бетона нашли отражение в нормативной документации, которая зачастую является дополнением к основному стандарту. Согласно прекратившему свое действие СНИП 3.03.01-87 контроль прочности бетона необходимо осуществлять испытанием образцов, изготовленных у места укладки бетонной смеси [7]. СП 70.13330.2012 [8] регламентирует, что в промежуточном и проектном возрасте контроль следует проводить статистическими методами по ГОСТ 18105, применяя неразрушающие методы определения прочности бетона по ГОСТ 17624 [9] и ГОСТ 22690 [10]. Технические требования к бетону нашли отражение в гармонизированном стандарте СТ РК EN 206-2017 [11].

Российский стандарт СТ-НП СРО ССК-04-2013 содержит требования по контролю с использованием термопар, термометров, пирометров или термодатчиков с передачей информации о текущей температуре бетона в измерительный прибор [12]. Передача данных может осуществляться проводным или беспроводным способом. Полученные значения температур бетона и времени их замеров используют для расчета текущей прочности бетона. Расчеты могут выполняться по нескольким методам: по температурным графикам, по зрелости бетона, по аналитическим зависимостям.

Зарубежными аналогами, регламентирующими методы температурно-прочностного контроля бетона, являются стандарты ASTM C1074 [13]. Метод оценки прочности по зрелости бетона основывается на понятии «индекса зрелости», который рассчитывается по одному из двух показателей: по температурно-временному показателю или эквивалентному возрасту при 20-градусном выдерживании.

Закключение.

Важность промышленного неразрушающего контроля и технической диагностики в различных отраслях деятельности человека приобретает все большее значение во всем мире, и особенно возросла в век техногенных катастроф. Сейчас многие промышленные отрасли остро нуждаются в современных приборах и оборудовании для неразрушающего контроля. К настоящему времени неразрушающий контроль превращается в самостоятельную отрасль промышленности, решающую задачи обследования и создания аппаратуры, методик контроля, проведения научных исследований, сертификации, стандартизации и обучения. Поэтому очень важным аспектом является разработать унифицированный подход к температурно-прочностному контролю бетона в эксплуатируемых конструкциях. Возможность применения альтернативных методов на практике ограничено из-за отсутствия соответствующих нормативно-технических документов, регламентов и стандартов.

Финансирование: данное исследование было профинансировано Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP08956209).

Литература

- 1 Снежков Д.Ю., Леонович С.Н. Неразрушающий контроль прочности бетона конструкций сегодня: практический аспект. БНТУ, 2015.
- 2 Каменчуков А.В., Алексеева И.Д. Современные методы контроля качества бетона // Дальний Восток: проблемы развития архитектурно-строительного комплекса. Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего..., 2017. № 1. Р. 37–39.
- 3 Erdal H. et al. Prediction of concrete compressive strength using non-destructive test results // Comput. Concr. Techno-Press, 2018. Vol. 21, № 4. P. 407–417.
- 4 СКБ Стройприбор. No Title [Electronic resource]. URL: <http://www.stroypribor.com/>.
- 5 Giatec. P.J. Hegarty & Sons [Electronic resource]. URL: <https://www.giatecscientific.com/case-study/p-j-hegarty-sons/>.
- 6 Giatec. The best concrete sensor in 2020 [Electronic resource]. 2020. URL: <https://www.giatecscientific.com/education/the-best-concrete-sensors-2020/> (accessed: 07.10.2020).

7 СНИП 3.03.01. Несущие и ограждающие конструкции. 1987.

8 СП 70.13330.2012. Несущие и ограждающие конструкции. 2012.

9 17624-2012 Г. Бетоны. Ультразвуковой метод определения прочности. 2012.

10 ГОСТ 22690-2015. Бетоны. Определение прочности механическими методами // 2015.

11 СТ РК EN 206-2017. Бетон. Технические требования, показатели, производство и соответствие // 2017.

12 Головнев С., Пикус Г., Мозгалёв К. Температурно-прочностной контроль бетона при возведении монолитных конструкций в зимний период: СТ-НП СРО ССК-04-2013 // НП СРО “ССК УрСиб.” 2013.

13 ASTM C1074-17. Standard Practice for Estimating Concrete Strength by the Maturity Method. 1998.

FTAMP 20.53.19

НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕР АРҚЫЛЫ АДАМНЫҢ ЭМОЦИЯСЫН ТАНУ

Н.Ж. Дүйсеней

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

А.М. Байганова

П.ғ.к, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Зерттеу жұмыстың негізгі өзектілігі, адамның бет-әлпет эмоциясын шынайы уақытта жылдам әрі нақты тану. Ақпараттық жүйе толықтай Python, Opencv, Tensorflow, Jupyter, Keras технологияларын қолдану арқылы жасалды. Қоғамдағы жылдам өзгеріп отырған өмірге бейімделе алатын жеке тұлғаны қалыптастыруға жағдай жасайтын экономикалық білімге деген қажеттілік пен осы қажеттіліктің орнын толтыратын экономикалық білім беру теориялық – әдіснамалық тұрғыда негізделіп, ғылыми – әдістемелік жағынан қамтамасыз етілуі арасында қайшылықтар бар екені анықталды. Бұл мақалада Tensorflow технологиясы арқылы модель негізінде болжау жасап эмоцияны тану мүмкіндіктері жасалған. Jupyter notebook бағдарламалау ортасында Python бағдарламалау тілінде және көптеген қосымшалардың көмегімен әзірленген бағдарлама.

Түйін сөздер: нейрондық желілер, зияткерлік жүйе, эмоция, технологиялар.

Нейрондық желілер – бұл, мәліметтер қорынан көзге көрінбейтін заңдылықтарды ала отырып, мысалдар негізінде оқып үйрене алатын алгоритмдер тобының жалпыланған атауы. Нейрожелілік деген атауға ие болған компьютерлік технологиялар адамның бас миындағы нейрондардың құрылым принципі мен қызмет етуіне ұқсас жұмыс жасап өте кең шеңбердегі мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Нейрожелілік технологиялар маманға анықталмағандық уақыттың жетіспеушілігі және ақпараттық қорлардың шектеулілігі жағдайында маңызды және шынайы емес шешімдерді жеңіл қабылдауды қамтамасыз етеді.

Нейрондық желілер – бұл, белгілі бір жолмен бір-бірімен байланысқан нейрондар жиынтығы. Биологиялық нейрондардың негізгі құрылымы мен жұмыс жасау принципіне мыналар жатады: Жүйке жүйесінің қызметінде 11 бастапқы рөлді өзара жүйке талшықтары арқылы байланысқан арнайы (торшалар) клеткалар нейрондар атқарады. Нейрондар бір-біріне әр түрлі қуатты және жиіліктік электр импульстарын жібере алады. Нейрон дейдриттерден олар арқылы басқа нейрондардан сигналдар қабылданады. Нейронның жұмысы синхрондалған, яғни сигналдың нейроннан нейронға өту уақыты тұрақталған және барлық байланыстар үшін бірдей болып табылады. Нейрондық желілер – қарапайым процессорларлық (жасанды нейрондар) жүйелердің бір-бірімен байланысы. Мұндай процессорлар әдетте өте қарапайым (әсіресе дербес компьютерлерде қолданылатын процессорлармен салыстырғанда). Осындай желінің әрбір процессоры мезгілінде қабылдайтын сигналдармен ғана жұмыс істейді және ол басқа өңдеушілерге мерзімді түрде жіберетін сигналдармен жұмыс істейді. Дегенмен, бақыланатын өзара әрекеттестігі бар өте үлкен желіге қосылғандықтан, бұл процессорлар өте күрделі тапсырмаларды орындауға қабілетті, өйткені жүйеде нейрондық желілер дайындалады. Нейрондық желілер кең ауқымды деректерді өңдеу және талдау міндеттерін шеше алады – үлгіні тану және жіктеу, болжау, бақылау және т.б. Нейрондық желілерді бағдарламалау бағдарламалық кодты жазу емес, желіні оқытуды білдіреді. Дәл осы оқыту арқасында желі 12 деректер (кіріс және шығыс) арасындағы тәуелділікті анықтауға, қорытындылауға, нәтижелерді жеңілдетуге, күрделі есептерді анағұрлым оңай бөлуге арналған білімді пайдалануға мүмкіндік береді [1].

Жасанды зияткерлік жүйелерге тән ерекшеліктер:

Біріншіден, коммуникативтік дағдылар дамытады пайдаланушының компьютері жүйемен өзара әрекеттесу жолын сипаттайды. Зияткерлік жүйемен диалогта еркін сұраныспен жүйеге жүгіну мүмкіндігі жоқ. Сонымен бірге зияткерлік (интеллектуалдық) жүйенің тілі табиғи тілге барынша жақын болуы керек [2].

Екіншіден, нашар рәсімделген мәселелерді шешу, яғни, белгілі бір шешім жоқ, бірақ жағдайға, қолданыстағы деректерге және түпкілікті нәтижеге 15 байланысты стандартты емес тәсілдерді талап етеді.

Жасанды нейрондық желілер көмегімен нашар формализацияланатын (қалыптасатын) тапсырмалар тиімді шешіледі.

Үшіншіден, өзін-өзі зерттеу мүмкіндігі – яғни, белгілі бір жағдайдағы жинақталған тәжірибеден интеллектуалды жүйені білу немесе түсіну қабілеті. Жүйені алдын ала оқыту үшін өңделген бастапқы деректер қажет. Ұсынылған ерекшеліктерге сәйкес, интеллектуалды жүйелерді 1-кестедегідей бөлуге болады. Зияткерлік дерекқорлар үнемі дерекқордан сұраныс бойынша, анық сақталмайтын, бірақ дерекқордан алынуы мүмкін қажетті ақпаратты алу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Тілдік интерфейс табиғи тілдің құрылымын білім берудің ішкі деңгейіне түрлендіреді. Ол зияткерлік дерекқорларға, құжаттық мәтіндік ақпаратты контекстік іздеуге, басқару жүйелеріндегі дауысты енгізу командаларын, шет тілдерінен машиналық аударма үшін пайдаланылады.

Кесте-1. Жасанды зияткерлік (интеллектуалды) жүйелердің түрлері:

Жасанды зияткерлік жүйе түрі	Жасанды зияткерлік жүйенің типі
Коммутативті қабілеті бар жүйелер	– зияткерлік деректер қорлары; – табиғи тілдік интерфейстер; – гипермәтіндік жүйелер; – мәтіндік анықтамалық жүйелер; – танымдық графика.
Сараптамалық жүйелер	– жіктеуші жүйелер; – алдын ала анықтау жүйелері; – трансформациялаушы жүйелер; – көп антенналық жүйелер.
Өзін-өзі оқыту жүйесі	– индуктивті жүйелер; – нейрондық жүйелер; – прецеденттердегі жүйелер; – ақпараттық қоймалар;
Адаптивті жүйелер	– CASE – технологиялар; – компоненттік технология.

Әдістерді пайдаланып эмоцияны тануды белсендіру. Нейрондық желілерді қолданып көптеген қызметтік құрылғылар немесе қоғамға пайдасы бар бағдарламалар жасауға болады және қазіргі уақытта жасалыпта жатыр. Сол бағдарламалардың бірі нейрондық желілер көмегімен адамның бет-әлпет эмоциясын тану бағдарламасы. Эмоция деген барлық тірі жан-жануар, жәндіктер, жорғалаушы, бүкіл түрі жан иесінде болатын белгілі. Бұл бағдарламаны бастамас бұрын, нейрондық желілерді осы бағдарламаға оқыту қажет, сол оқытылған жүйе бойынша тесттілеу керек, сондай-ақ тесттіленген жүйені модельдеп оны қолданысқа шығаруға әбден болады [3].

Эмоцияны тану бірнеше этаптардан тұрады:

1) Бағдарламаға оңтайлы келетін және қажет болған кітапханаларды және тілдерді орнату.

2) Бағдарламаны тесттен және оқытудан өткізу.

3) Көптеген суреттерді жинақтап сыныптарға бөлу.

Атап айтқанда: 1 – ашулану, 2 – жиіркену, 3 – қорқу, 4 – қуану, 5 – мұңаю, 6 – таңырқау,

7 – бейтарап.

4) OpenCV технолгоясын қосу және пайдалану. Адамның бет-әлпет эмоциясын тану үшін түрлі әдістер бар, және барлығы түрліше қолданылады, менің зерттеу жұмыста қолданатын әдісім CNN әдісі. Бұл дегеніміз, деректер қорында жинақталған көптеген суреттермен адамның бет-әлпет эмоциясын тану. Яғни, адамның кел бетін деректер қорындағы суреттермен салыстырып, қандай да бір элементке (суретке) сәйкес келсе, сол элементтің атын шығарып береді.

Бағдарламаны жасау барысында пайдаланылған технологиялар. Айтып өткеніміздей нейрондық желілер көмегімен бет-әлпет эмоциясын тану үшін бірнеше бағдарламалық тілдер және технологиялар қажет. Ол бағдарламалар мыналар:

TensorFlow – адамның қабылдау сапасына қол жеткізу үшін бейнелерді автоматты түрде табу және топтастыру үшін нейрондық желіні құру және оқыту мәселелерін шешу үшін Google әзірлеген компьютерлік оқытуға арналған ашық бағдарлама кітапханасы. Ол зерттеуге және Google өнімдерін дамытуға қолданылады. Кітапханамен жұмыс істеудің негізгі API-і Python үшін орындалады, C++, Haskell, Java, Go және Swift бағдарламалары бар. Бұл DistBelief жабық жобасының жалғасы. TensorFlow бастапқыда Google-дің Brain 32 командасымен Google-дің ішкі қолданысы үшін әзірленді, 2015 жылы жүйе ашық Apache 2.0 лицензиясы[4].

Keras – Python-да жазылған ашық нейрондық желілік кітапхана. Бұл DeepLearning4j, TensorFlow және Theano жоғары үстем құрылысы. Ол тереңдетілген оқыту желілерімен тиімді жұмыс істеуге бағытталған және ықшам, модульдік және кеңеюге арналған. Ол ONEIROS зерттеу жұмыстарының бөлігі ретінде құрылды (Open Nairo – Electronic Intelligent Robot Operating System), оның негізгі авторы және қолдаушысы – Google инженері Франсуа Шолле (Google Francois) [5].

Google Keras-ті негізгі TensorFlow кітапханасында қолдайтындығы жоспарланды, алайда Scholle Keras-ды бөлек қосуға айналдырды, өйткені тұжырымдамаға сай, Keras – бұл компьютерлік оқытудың түпкілікті жүйесі емес, интерфейс. Keras компьютерлік есептеуіш кітапхана ретінде пайдаланылатын ғылыми есептеу кітапханасына қарамастан, нейрондық желілерді қалыптастыруды жеңілдететін жоғары деңгейлі, интуитивті абстракциялар жиынтығын ұсынады. Microsoft корпорациясы Keras және CNTK төмен деңгейлі кітапханаларды қосу бойынша жұмыс жүргізуде.

NumPy – Python бағдарламалау тілінің ашық бастапқы коды. Келтірілген тілдерде іске асырылған математикалық алгоритмдер (мысалы, Python) жиі құрастырылған тілдерде (мысалы, Fortran, C, Java) іске асырылған сол алгоритмдерге қарағанда әлдеқайда баяу жұмыс істейді [6].

NumPy кітапханасы көп өлшемді массивтермен жұмыс істеу үшін оңтайландырылған есептік алгоритмдерді (функциялар мен операторлар түрінде) іске асыруды қамтамасыз етеді. Нәтижесінде, массивтерде (матрицалар) операциялардың реті ретінде көрінетін кез келген алгоритм және NumPy арқылы іске асырылған MATLAB-та орындалатын баламалы код жұмыс істейді [7].

Адам эмоциясын тануға қабілетті зияткерлік жүйені жүзеге асыру – бұл пән саласын терең зерттеуді, өзіндік талдауды, эксперименталды мәліметтерді өңдеу және таңдау кезіндегі іскерліктер мен дағдыларды, дискретті математика, геометрия, бағдарламалау, сонымен қатар психология және ғылымның басқа да көптеген салаларында терең білімді талап ететін техникалық және математикалық күрделі міндетті шешу.

Тану жүйелерін әзірлеу кезінде нейрондық желілерді пайдалану нашар қалыптасқан деректерді құрылымдауға, деректерді өңдеу процесін жеделдетуге, нейрондық желінің ақпараттық моделі орналастырылған ортаның барлығын бағалауға мүмкіндік береді.

Метрикалық жүйе эмоциялардың прототиптерін жасауға мүмкіндік береді, соның арқасында әзірлеуші нейрондық желімен «өзара әрекеттесу» мүмкіндігіне ие, яғни, эмоциялар анықталған прототипі негізінде оқыту. Менің зерттеу жұмысымның өзектілігі – адамның бет-әлпет эмоциясын шынайы уақытта жылдам әрі нақты тану. Мен көздеген мақсатыма жету үшін жетекшіммен бірге осы бағдарламаны жасау барысында қандай кедергілер болатынын алдын – ала болжап, ол кедергілердің шешу жолдарын тауып, нақтылай айтқанда, дипломдық жұмысты аяқтадым. Қазіргі технологияның дамыған уақытында кейбір адамдардан роботтар озып жұмыс жасап жатқаны бәрімізге мәлім. Деректер жиынтығы көптеген адамдардың эмоционалды суреттерінен тұрады, нақтылай айтқанда адамның бет-әлпет кескіндерінен тұрады. Бүгінгі таңда нейрондық желілерді әрі қарай зерттеу ғылым мен техниканың көптеген салаларында, сондай-ақ адам қызметінде табысты қолданылатын ғылыми бағыт болып табылады. Заманауи тану жүйелерін дамытуда басты назар қазіргі кезде медицинада, прототиптерде және адам қызметінің басқа да салаларында 3D кескіндерді семантикалық сегменттеу саласына ауысады – бұл өте күрделі алгоритмдер.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Маркова С.В., Жигалов К.Ю. применение нейронной сети для создания системы распознавания изображений // Фундаментальные исследования. – 2017. – № 8-1. – 60-64 б.

2 Айвазян С.А., Бухстабер В.М., Энюков И.С., Мешалкин Л.Д. Қолданбалы статистика: Өлшемді жіктеу және азайту. – М.: Қаржы жәнестатистика, 1989.

3 Urban Sound Classification // Электронный ресурс: <https://www.kaggle.com/pavansanagapati/urban-sound-classification/kernels>

4 Фундаментальные исследования // Электронный ресурс: <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=41621>

5 Андрей Созыкин Сохранение Нейросети в процессе обучения // Электронный ресурс: <http://www.itproger.com>. 2015. – № 4-1. – 3.6

6 Маргарита Акулич Распознавание лиц в маркетинге и ритейле // Электронный ресурс: <https://www.litres.ru/margaritaakulich/raspoznavanie-lic-v-marketinge-i-riteyle/chitat-onlayn/>

7 Брилюк Д.В., Старовойтов В.В. Распознавание человека по изображению лица нейросетевыми метода // Электронный ресурс: <https://www.researchgate.net/publication>

ГРНТИ 45.29.31

МОДЕЛИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ С КОМБИНИРОВАННЫМ КАНАЛОМ УПРАВЛЕНИЯ

Н.К. Алмуратова

PhD, доцент, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

М. Бедел

Магистрант, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

В статье представляется раздел диссертационной работы посвященный моделированию сложных систем управления автоматизированного электропривода.

Стремительный технический прогресс в области электротехники, электроники и особенно микроэлектроники привел к существенным изменениям не только в теории автоматизированного электропривода, но и в практике его проектирования. Современные системы управления электромеханическими объектами проектируются с широким привлечением теории оптимальных систем и оптимальной фильтрации. Высокая размерность и нелинейность математических

моделей, адекватно представляющих электромеханические объекты, сложность алгоритмов управления почти исключает возможность создания высокопроизводительных автоматических систем управления электроприводами без широкого привлечения математических прикладных программ Mathcad и Matlab.

Ключевые слова: Математическая модель, технический процесс, автоматическая система управления, тиристорный преобразователь, комбинированный привод, синхронный двигатель, компрессорная станция.

В [1] разрабатывается моделирование объекта, включающего следящую систему с комбинированным каналом управления электропривода, изображенная на рисунке 1.

Объект управления имеет электродвигатель постоянного тока со встроенным тахогенератором (ТГ), реверсивный тиристорный преобразователь (ТП), редуктор, исполнительный орган (ИО). Тиристорный преобразователь представляется звеном – $k_p/(T_p+1)$. Схема имеет замкнутые контуры регулирования по скорости вращения двигателя – ω_d и угловому положению исполнительного органа – φ_n . Внутренний контур по скорости настраивается на оптимум по модулю (ОМ), поэтому регулятор скорости (РС) структурно выполнен как пропорционально-интегрально-дифференциальный (ПИД). Контур положения выполнен по принципам комбинированного управления. В прямом канале замкнутого контура регулирования положения исполнительного органа применен пропорционально-интегральный (ПИ) регулятор положения (РП).

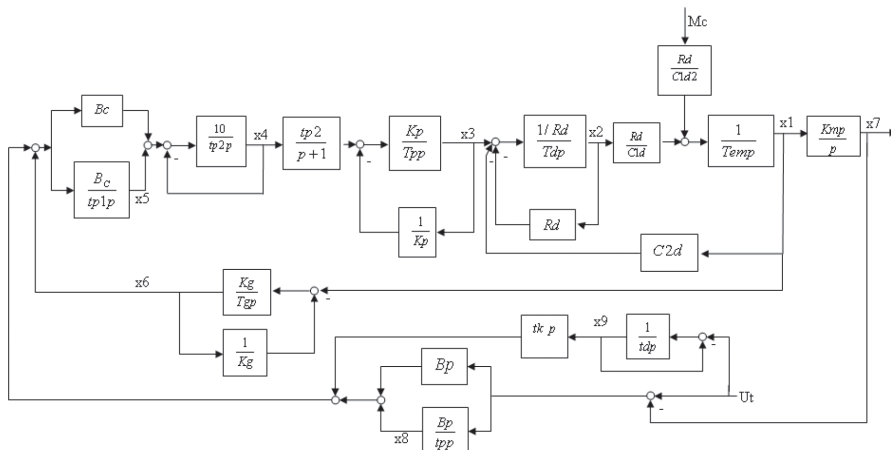

Рисунок 1. Структурная схема следящей системы с комбинированным приводом.

На рисунке 2 представлены параметры элементов следящей системы: коэффициенты передачи двигателя, тиристорного преобразователя, тахогенератора, регуляторов, постоянные времени, и другие. Расчет в [1] выполнен с помощью сложной и громоздкой программы на языке «Фортран». Я предлагаю математическую модель этого привода, составленную с применением математического приложения «Mathcad» [2].

Ниже приведена система из девяти дифференциальных уравнений, описывающих разрабатываемую структурную схему:

$$\dot{x}_1 = \frac{Rd \cdot x_2}{Tem \cdot Cld};$$

$$\dot{x}_2 = \frac{\frac{C2d \cdot x1}{Rd} - x_2 + \frac{x3}{Rd}}{Td};$$

$$\dot{x}_3 = \left(\frac{1}{Ip} \right) \cdot \left[-x_3 + kp \cdot \left[-9 \cdot x_4 + 10 \cdot x_5 + 10 \cdot Bc \cdot \left[-x_6 - Bp \cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td} \right) \cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td} \right) \cdot Ut \right] \right] \right]$$

$$\dot{x}_4 = \left(\frac{10}{tp2} \right) \cdot \left[-x_4 + x_5 + Bc \cdot \left[-x_6 - Bp \cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td} \right) \cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td} \right) \cdot Ut \right] \right];$$

$$\dot{x}_5 = \left(\frac{Bc}{tp1} \right) \cdot \left[-x_6 - Bp \cdot x_7 + x_8 - \left(\frac{tk}{td} \right) \cdot x_9 + \left(Bp + \frac{tk}{td} \right) \cdot Ut \right];$$

$$\dot{x}_6 = \frac{kg \cdot x_1 - x_6}{Tg};$$

$$\dot{x}_7 = kmp \cdot x_1;$$

$$\dot{x}_8 = \left(\frac{Bp}{tp} \right) \cdot (-x_7 + Ut);$$

$$\dot{x}_9 = \frac{-x_9 + Ut}{td}.$$

Для решения данной системы дифференциальных уравнений предварительно необходимо выбрать метод решения, при этом результаты решения системы уравнений можно представить в табличном или графическом виде. Для решения данной системы дифференциальных уравнений используем метод Рунге-Кутты четвертого порядка, для реализации которого в системе Mathcad имеется соответствующая встроенная функция **rkfixed(x,t1,t2,n,F)**. Здесь:

x – вектор начальных условий;

t1,t2 – начальное и конечное время интегрирования;

n – число шагов интегрирования;

F – вектор-столбец правых частей системы уравнений

Для использования данной функции необходимо:

- сформировать вектор начальных значений искомых параметров, временного интервала и числа расчетов (рисунок 3)
- сформировать вектор столбец системы дифференциальных уравнений, описывающих функционирование следящей системы с комбинированным каналом управления (рисунок 4)

При вызове функции **rkfixed** мы получаем результаты в виде таблицы (рисунок 5).

Результаты интегрирования в графическом виде для различных значений электромеханической постоянной времени приведены на рисунке 7а,б,в.

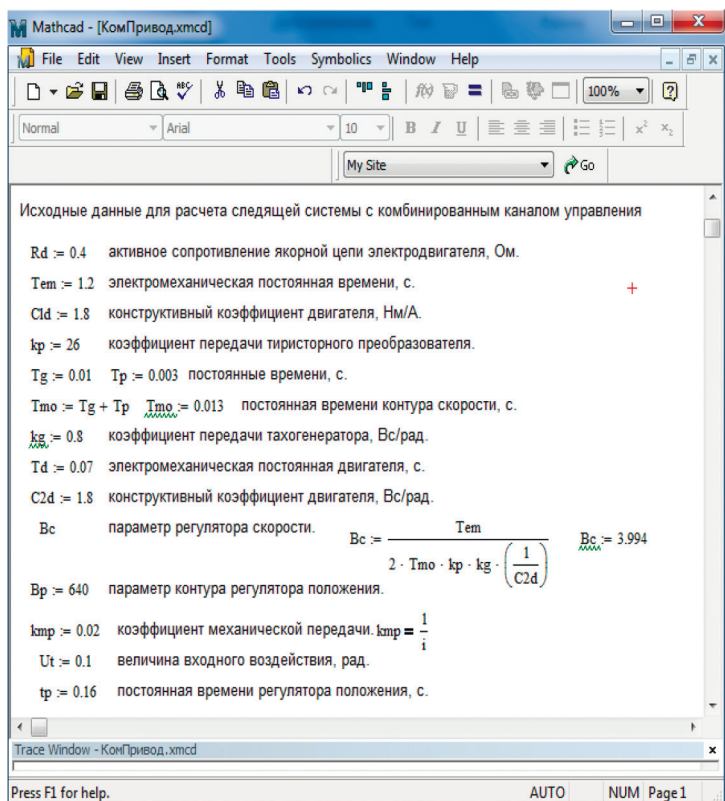

Рисунок 2. Исходные данные для решения задачи.

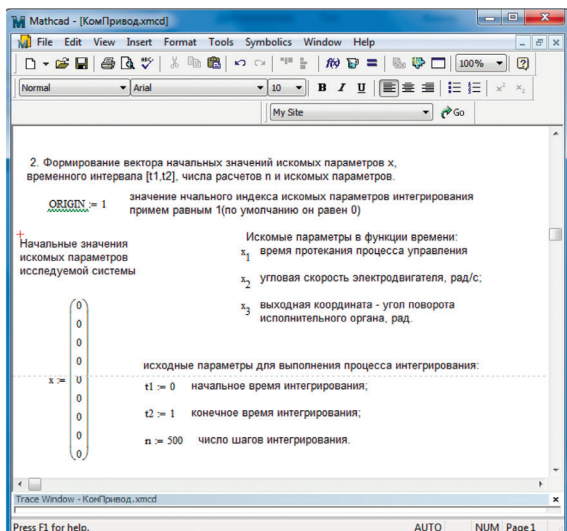

Рисунок 3. Формирование вектора начальных значений искомых параметров, временного интервала и числа расчетов.

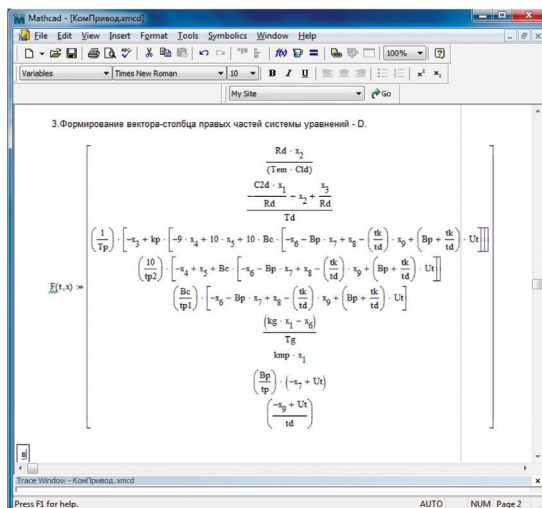

Рисунок 4. Система дифференциальных уравнений, описывающих функционирование следящей системы скоординированным каналом управления.

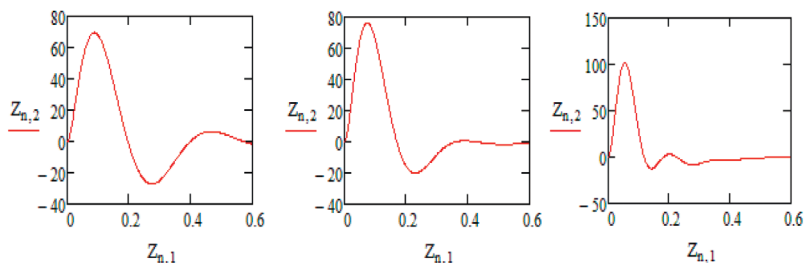

Рисунок 5. Кривые изменения скорости $Tet=1,2$, $Tet=2,2$, $Tet=2,9$ с помощью встроенной функции **rkfixed**.

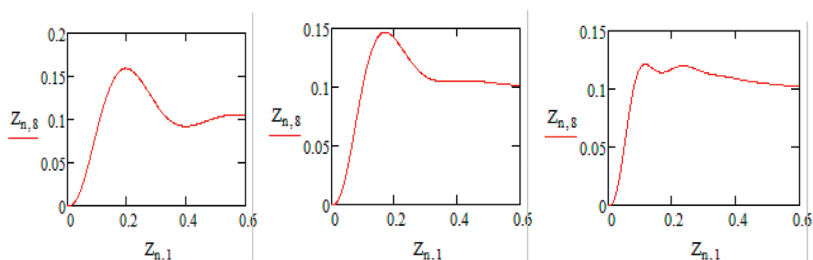

Рисунок 6. Кривые изменения выходной координаты угла поворота исполнительного органа $Tet=1,2$, $Tet=2,2$, $Tet=2,9$ с помощью встроенной функции **rkfixed**.

Вывод. Результаты моделирования соответствуют расчетным данным, полученным в книге Башарина «примеры расчета автоматизированного электропривода на ЭВМ» методами классического моделирования, что позволяет считать адекватной разработанную математическую модель в приложении «Mathcad».

Литература

- 1 Башарин А.В., Постников Ю.В. Примеры расчета автоматизированного электропривода на ЭВМ. Энергоатомиздат. Ленинград, 1990.
- 2 Кудрявцев Е.М. Mathcad 2000 Pro. – Москва 2001.
- 3 Герман-Галкин С.Г. компьютерное моделирование полупроводниковых систем в Matlab 6.0: Учебное пособие. – СПб., 2001.

ГРНТИ 45.29.31

ОЦЕНКА ОСТАТОЧНОГО РЕСУРСА ВЫСОКОВОЛЬТНЫХ СИНХРОННЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ

Н.К. Алмуратова

PhD, доцент, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

А.Т. Амангелдиев

Магистрант, Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Даукеева, г. Алматы

В статье рассматриваются вопросы дальнейшего использования синхронных двигателей на компрессорных станциях с учетом остаточного ресурса

Эксплуатация высоковольтных электрических машин выработавших заданный амортизационный ресурс, требует исследование остаточного ресурса, для их дальнейшего использования, особенно в режимах регулирования скорости.

На практике, особенно в условиях республики, когда остро стоит задача энергосбережения, на газоперекачивающих станциях с крупными синхронными электродвигателями с применением частотно – регулируемого электропривода, эти задачи особенно актуальны.

В данной статье проведен анализ основного метода оценки остаточного ресурса высоковольтных синхронных двигателей применяемого в крупных фирмах дальнего зарубежья.

Ключевые слова: частотно – регулируемый электропривод, электрические машины, сопротивление изоляции, индекс поляризации, энергосбережение.

В ряде стран для качественной оценки состояния изоляции электрических машин проводится диагностика методом, основанным на продолжительности приложенного напряжения, по которой вычисляются коэффициенты абсорбции, электрического поглощения (DAR) и индекса поляризации (PI).

Этот метод обладает тем преимуществом, что он не подвержен значительному влиянию температуры (благодаря своему сравнительному характеру), а это означает, что он может быть легко выполнимым, без необходимости корректировать результаты. Это особенно подходит для прогностического мониторинга изоляции ротационных машин.

Во время измерения сопротивления по изоляционному материалу протекают различные токи (рисунок 1). Из рисунка 1 следует, что кривая (1) соответствует току зарядки емкостного элемента тестируемой цепи. Этот кратковременный ток быстро падает, по прошествии нескольких секунд доходя до 10 или около того, становясь незначительным по сравнению с измеряемым током утечки (I_l); кривая (2) – ток поглощения диэлектрика уменьшается намного более медленно. Он обеспечивает энергию, необходимую молекулам изоляции для того, чтобы ориентировать себя соответственно приложенному электрическому полю; кривая (3) – ток утечки, который характеризует сопротивление изоляции.

Оценка данным методом носит качественный характер:

1. *Изоляция считается превосходной* (изоляционный материал чистый, сухой и находится в хорошем состоянии) в том случае если ток утечки очень низкий, и измерение подвергается сильному влиянию токов зарядки емкостного элемента тестируемой цепи и поглощения диэлектриком. Время измерения сопротивления изоляции, таким образом, увеличивается с увеличением продолжительности периода приложения тестового напряжения, в то время как вихревые токи (токи Фуко) уменьшаются. Время, необходимое для того, чтобы измерение на хорошем изоляционном материале стало стабильным, зависит от природы самого изоляционного материала. В случае старых видов изоляции стабильная величина, как правило, достигается спустя 10 или 15 минут. В случае некоторых современных типов изоляционного материала (например, эпокси-мика или полиэстер-мика) измерение может стать стабильным приблизительно через 2 или 3 минуты.

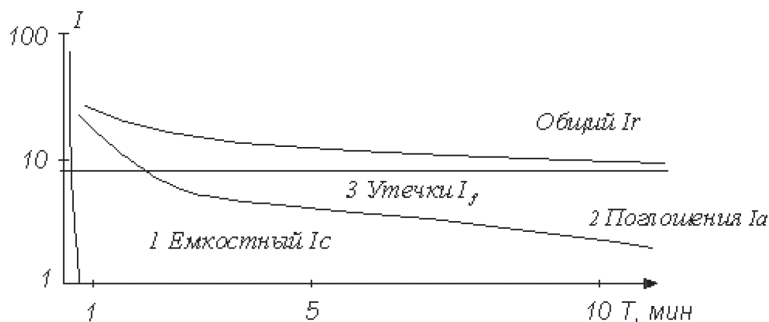

Рисунок 1. Кривые компонент тока при тестировании изоляции.

2. *Изоляция считается плохой* (изоляционный материал является поврежденным, грязным и влажным) если ток утечки является высоким (и

постоянным) и оставляет далеко позади токи зарядки емкостного элемента тестируемой цепи и поглощения диэлектриком. Измерение сопротивления изоляции очень быстро достигает некой устойчивости и постоянной величины. Регистрация кривых изменения сопротивления изоляции как функции от продолжительности приложения тестового напряжения, определяет не только «абсолютное» измерение изоляции, но также и выражает качество этой изоляции в форме некоего соотношения. Рисунок 2.

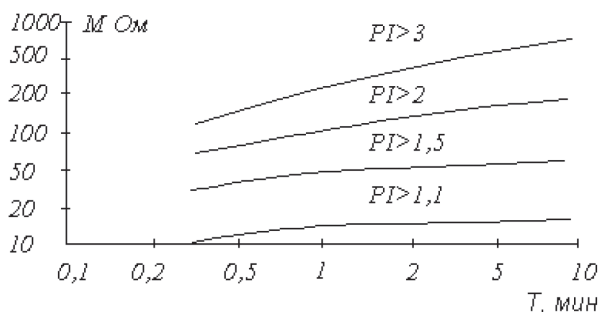

Рисунок 2. Кривые изменения сопротивления изоляции как функции от времени измерения.

Частное от величины сопротивления изоляции, измеренной через 10 мин приложения тестового напряжения, разделенной на эту величину, измеренную через 1 минуту, определяет «Индекс поляризации (PI)».

Частное от величины сопротивления изоляции, измеренной через 10 мин приложения тестового напряжения, разделенной на эту величину, измеренную через 1 минуту, определяет «Индекс поляризации (PI)».

$$PI = \frac{R_{\text{изоляции при 10 минутах}}}{R_{\text{изоляции при 1 минуте}}} \quad (1)$$

Если $PI < 1$ изоляция является опасной;

Если $PI < 2$ изоляция является сомнительной;

Если $PI < 4$ изоляция является хорошей;

Если $PI > 4$ изоляция является превосходной.

Ток диэлектрического поглощения в новейших изоляционных материалах падает намного более быстро, чем в их предшественниках. Поэтому в некоторых случаях измерение может стабилизироваться через 2 или 3 минуты. «Коэффициент диэлектрического поглощения» (КДП), т. е. соотношение величин сопротивления изоляции спустя 1 минуту и спустя 30 секунд:

$$DAR = \frac{R_{\text{изоляция при 1 минуте}}}{R_{\text{изоляция при 30 секундах}}} \quad (2)$$

Если КДП < 1,25 изоляция является несоответствующей;

Если КДП < 1,6 изоляция является хорошей;

Если КДП > 1,6 изоляция является превосходной.

Изоляцию с точки зрения надежности обычно представляют как систему, состоящую из последовательно соединенных элементов. Каждый элемент в исходном состоянии при этом будет иметь некоторое распределение вероятностей пробивного напряжения, зависящее от применяемых материалов, технологий и т. д. Для определения функции распределения вероятности пробивного напряжения необходимо определить параметры распределения (1) α и U_0 . В общем случае параметры α и U_0 зависят от множества эксплуатационных факторов, наиболее весомые из которых уровень вибрации электрической машины, температура обмотки, время эксплуатации, частота пусков. Обычно допускается, что параметры U_0 имеет логарифмическую зависимость от эксплуатационных факторов, а α – линейную. В литературе зависимость $\alpha(t)$ представлена в следующем виде:

$$\lg U_0 = a - bt \quad (3)$$

где a – коэффициент, численно равный среднему значению логарифма пробивного напряжения изоляции катушки в момент времени эксплуатации $t = 0$. b – коэффициент, характеризующий скорость старения изоляции в процессе эксплуатации; t – время эксплуатации электрической машины.

Для определения линейной зависимости $\alpha(t)$ воспользуемся результатами экспериментального исследования по определению пробивного напряжения элементов обмотки высоковольтных машин с изоляцией класса В. В качестве данных расчета использовались отчеты по испытанию электродвигателей представленных сотрудниками КС «Тараз» и «Самсоновка», для двигателей СТД мощностью 4000 кВт, 6300 кВт и напряжением 6 кВ, 10 кВ, сроком эксплуатации 20 – 40 лет.

Аналитическое выражение функции плотности распределения вероятностей пробивного напряжения имеет вид:

$$F(U_B) = 1 - \exp(-U_B/46869,3)^{5,98} \quad (4)$$

где $\alpha(t=0)=5,98$, $U_0(t=0)=46869,3$

Для нахождения второй точки линейной зависимости $\alpha(t)$ использовали интегральную плотность распределения вероятностей пробивного напряжения электрической машины со временем эксплуатации 40 года, заданного режима эксплуатации, класса и материала изоляции

на основании статистического материала полученного в результате экспериментальных исследований. Полученное аналитическое выражение функции плотности распределения вероятностей прибивного напряжения электрической машины проработавшей 40 года имеет вид:

$$F_{42}(U_B) = 1 - \exp(-U_B/27465,5)^{1,8} \quad (5)$$

где $\alpha(t=42)=1,8$, $U_0(t=42)=27465,5$

На основании высшее найденных значений определяется линейная зависимость $\alpha(t)$, которая имеет вид:

$$\alpha(t)=6,03-0,101 \cdot t \quad (6)$$

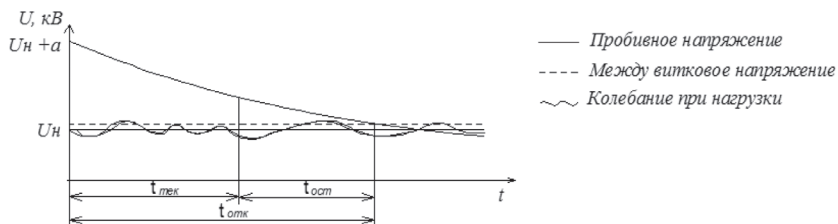

Рисунок 3. Динамика снижения пробивного напряжения.

Адекватность применяемых методов теории вероятностей и математической статистики, а также идентичность режимов эксплуатации и системы вентиляции позволяет распространить полученные результаты на вес машины с номинальным напряжением питания 6 кВ.

Отказ обмотки, в конечном итоге, всегда объясняется межвитковым замыканием, поэтому наиболее показательной характеристической естественно считает значение пробивного напряжения. Отказ происходит, когда напряжение, приложенное к соседним виткам, превышает пробивное напряжение междувитковой изоляции, рисунок 3.

Напряжение между соседними витками зависит от распределения коммутационных перенапряжений по секциям и виткам обмотки. Экспериментально было показано, что перенапряжения распределяются практически равномерно.

Приложенное к изоляции напряжение практически не будет изменяться в процессе эксплуатации. При сопоставлении распределений приложенного и пробивного напряжений можно оценить вероятность того, что приложенное к изоляции напряжение превысит пробивное, т.е. оценить вероятность отказа системы изоляции в различные моменты времени. В связи с этим можно наметить пути контроля за состоянием двигателя в процессе эксплуатации:

- создание методов и средств контроля, охватывающих возможно большее число видов дефектов с обнаружением их на ранней стадии развития;

- все более широкое использование методов непрерывного контроля синхронного двигателя в процессе работы в сочетании с обследованием во время ревизии;

- сочетание интегральных и локальных методов непрерывного контроля;

- использование результатов контроля текущего состояния синхронного двигателя для определения длительности межревизионных интервалов;

- автоматизация процесса измерений и обработки данных на базе вычислительной техники;

- автоматизация выработки решений о состоянии синхронного двигателя с помощью алгоритмов диагностики и экспертных систем с выдачей рекомендаций по дальнейшей эксплуатации в режиме регулирования или выводе в ремонт синхронного двигателя.

На ближайшее будущее работники энергетики, электропромышленности находятся перед насущной необходимостью дальнейшего развития методов контроля с выявлением дефектов на ранней стадии их развития, разработки методов определения остаточного срока службы отдельных узлов синхронного двигателя и в целом, создания баз данных контролируемых параметров синхронного двигателя, сбора и анализа статистических данных по их дефектам, что позволит определять возможность регулирования конкретных двигателей компрессорных станций.

Выводы. Современная ситуация на компрессорных станциях РК требует повышенного внимания к контролю состояния и определению текущей работоспособности оборудования использующих электродвигатели большой мощности. Причина заключается в значительной доле оборудования, введенного в 60-70-х гг. и в настоящее время выходящего за номинальный срок службы.

Контроль состояния синхронных двигателей, оценка их остаточного ресурса, а также работоспособности всего парка и каждого синхронного двигателя в отдельности позволит решить вопрос о дальнейшей эксплуатации двигателей находящихся в эксплуатации выше номинального срока.

Литература

1 Ляткер И. И., Мордкович А. Г., Несвижский А. М. Система непрерывного контроля и диагностики синхронных машин // Электротехника. 2001. № 9, С. 44-47.

ГРНТИ 61.31.01

РЕНТГЕНФАЗОВЫЙ АНАЛИЗ БЕРИЛЛИЕВОЙ КЕРАМИКИ

**Н. Жомартқан, Р. Кондакиров, Ж. Серікболатов, А. Ноқанова, Л. Квеглис,
А. Адилбекова**

*Студенты, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск*

С помощью методов рентгеноструктурного анализа и электронной микроскопии исследована структура образцов спеченной бериллиевой керамики. Из расшифровки данных рентгеноструктурного анализа показано, что в структуре перовскита имеет место фактор коллективных атомных смещений, играющий важную роль в формировании свойств спеченной бериллиевой керамики. Избыточный свободный объем при спекании порошков исчезает благодаря согласованным смещениям тетраэдрических групп, приводящим к формированию икосаздрических кластеров в структуре перовскита. Субмикроскопические кластеры перемещаются по схеме, предложенной в работе Либкомба. Таким образом, целью данной работы является изучение технологии изготовления образцов нанокompозитной керамики с составом оксида бериллия и диоксида титана $\text{BeO} + \text{TiO}_2$. Исследование смешивающей способности наноразмерного порошка, режимов горения, прохождения органики и спекания заготовки.

Ключевые слова: Рентгенофазовый анализ, керамика, анализ, бериллея керамика, бериллий, титан.

Современное положение разработки в области изучения параметров оксидной керамики характеризуется следующими свойствами, техизделия из оксидной керамики находят многогранное и постоянно возрастающее в практике использование. Наиболее известный оксидный материал BeO , которая имеет в 3 раза высокую теплопроводность чем оксид MgO и в 4-6 раза лучшую, чем Al_2O_3 -керамика. Керамика BeO в текущее время широко используется в отраслях связанных с электроникой для рассеивания нагреваемых элементов, выделяемого в результате работы радиоэлементов функциональной электроники. Высокая теплопроводность, небольшая величина диэлектрических потерь, высокая электропроводность, значительная стабильность электрофизических качеств делают возможным использовать керамические изделия BeO в высокочастотных электронных схемах [1].

Наличие развитых границ раздела и межзеренных взаимодействий, а также ряд других факторов, связанных с поверхностными свойствами BeO, могут существенно воздействовать на физико-химические и эксплуатационные характеристики композиционной керамики на основе BeO. Одной из подобных добавок, способных существенно менять механические и другие свойства BeO-керамики, является диоксид титана TiO_2 . Известно, что внедрение в BeO-керамику диоксида TiO_2 после термообработки в восстановительной атмосфере сопровождается значительным увеличением плотности, механической прочности, электропроводности и возможностью поглощать электромагнитное излучение в СВЧ-диапазоне спектра [2].

Наноматериалы характеризуются необычными механическими свойствами, в том числе повышенной микротвердостью и пластичностью.

Целью работы является изучение рентгеноструктурного анализа в бериллиевых керамических порошках в системе BeTiO_3 с использованием метода явления дифракции рентгеновских лучей на трёхмерной кристаллической решётке и электронной микроскопии, а также кластерного моделирования. В том числе условие Вульфа – Брэгга является исходным пунктом исследований в рентгеновском структурном анализе.

С помощью методов рентгеноструктурного анализа и электронной микроскопии исследована структура образцов спеченной бериллиевой керамики. Из расшифровки данных рентгеноструктурного анализа показано, что в структуре перовскита имеет место фактор коллективных атомных смещений, играющий важную роль в формировании свойств спеченной бериллиевой керамики [3].

В ходе проделанных работ для анализа эффективности применялся широкий комплекс учебных пособий и публикаций, научных трудов отечественных и зарубежных авторов.

Основы рентгеновской дифракции и работы с оборудованием. Рентгеновское излучение на шкале длин электромагнитных волн расположено между γ лучами и ультрафиолетовой частью спектра. Ему соответствует диапазон длин волн $10^{-2} - 10^2 \text{ \AA}$. Оно возникает в результате замедления заряженных частиц (при бомбардировке вещества быстро летящими электронами).

Различают два типа рентгеновского излучения-тормозное (непрерывный спектр) и характеристическое (дискретный спектр). Наличие непрерывного тормозного излучения является следствием неупругого торможения ускоренных электронов мишенью.

Характерный или линейный спектр, возникающий при поглощении атома, порции энергии, достаточной для возбуждения одного из внутренних электронов. Атом возвращается в невозбужденное состояние посредством самопроизвольного заполнения вакансий электроном с другими

оболочками. Избыток энергии, равный разности энергий электрона на этих уровнях, указан в виде квантового излучения. При выбивании электрона, например на К-уровень возможен переход электронов с L-уровня (появляется $K\alpha$ -излучение) или с M-уровня (появляется $K\beta$ -излучение). При этом получается наиболее коротковолновая К-серия рентгеновского спектра. Однако, вероятность переходов между дальними оболочками значительно меньше, чем между соседними. Поэтому интенсивность спектральных линий, соответствующих β -сериям гораздо меньше, чем интенсивность α -серий. То есть на спектре рентгеновского излучения проявляются, как правило, только α -линии и β -линии. А так как К-оболочка самая глубокая, и имеет самый большой энергетический зазор до другой ближайшей оболочки, то при переходах на эту оболочку излучаются кванты самых высоких энергий.

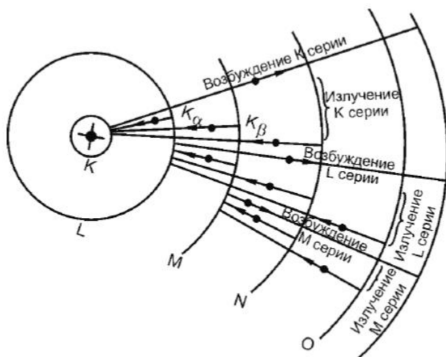

Рисунок 1. Схема возникновения характеристических рентгеновских лучей
(модель Бора, радиусы орбит даны не в масштабе).

Условие возникновения дифракции в кристалле, закон Брэгга-Вульфа. Рентгеновская дифрактометрия (рентгено дифракционный анализ, XRD – X-ray diffractometry) основана на способности рентгеновских лучей отражаться от плоских сеток, образованных атомами в кристаллической решетке материала. Это приводит к возникновению дифракционных отражений (дифракционных максимумов), каждое из которых характеризуется определенным межплоскостным расстоянием и интенсивностью. Возникновение дифракции происходит согласно закону Брэгга-Вульфа.

$$n\lambda = 2d \sin\theta \quad (1)$$

где n – целое число, описывающее порядок дифракционного отражения, λ – длина волны,

d – межплоскостное расстояние между отражающими плоскостями, θ – угол, который составляет падающий или дифрагированный луч с отражающей плоскостью.

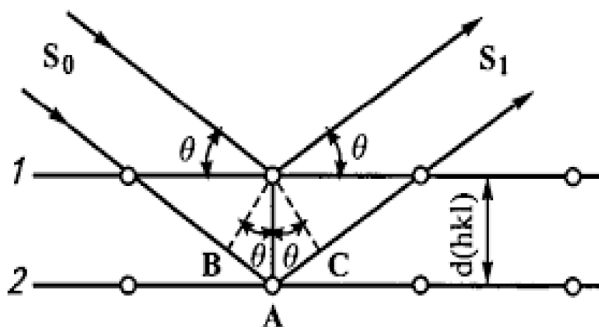

Рисунок 2. Дифракция плоской волны.

Вывод закона Брэгга-Вульфа можно понять с помощью Рисунок. 2, на котором показана схема образования интерферирующих лучей. Отражение получается в случае, когда углы θ падения и отражения равны друг другу и разность хода АОВ между двумя лучами, отраженными от соседних плоскостей, равна $n\lambda$, то есть целому числу длин волн. Таким образом, условие появления рефлекса выглядит так:

$$\sin\theta = \frac{\lambda n}{2d} \quad (2)$$

Где θ – угол падения и отражения рентгеновского пучка от кристаллических плоскостей исследуемого материала.

Установки для рентгеновской дифрактометрии называются рентгеновскими дифрактометрами. Основными составляющими частями дифрактометра являются:

- Источник рентгеновского излучения;
- Гониометр;
- Детектор, регистрирующий дифрагированное излучение.

В лабораторном источнике рентгеновского излучения электроны ускоряются напряжением 20-50 кВ по направлению к твердой мишени, где они тормозятся в результате столкновения. Это приводит к образованию линейчатого спектра на фоне непрерывного (тормозного).

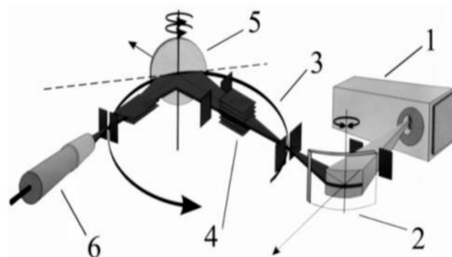

Рисунок 3. Рентгеновская схема дифрактометра с фокусировкой по Брэггу-Брентано. 1 – рентгеновская трубка, 2 – монохроматор, 3 – гониометр, 4 – щели, 5 – образец, 6 – Детектор.

Наиболее распространенным лабораторным источником рентгеновских лучей является рентгеновская трубка. Источником электронов является катод – вольфрамовая спираль, нагреваемая электрическим током. Когда температура нити увеличивается, число электронов, испускаемых катодом, увеличивается, то есть сила тока трубки зависит от температуры нити (ток нити).

Рентгеновские трубки могут быть запаянными и разборными. На рисунке 3 приведена схема запаянной рентгеновской трубки. Материал анода определяет длину волны рентгеновского излучения. Наибольшее распространение получили медные аноды в силу высокой интенсивности и удобной длины волны, которая соизмерима с большинством межплоскостных расстояний. Кроме того, медную мишень легко охладить по причине высокой теплопроводности, и ее производительность ограничивается только отводом тепла. Охлаждение может быть воздушным, водяным или смешанным в сочетании с вращением анода для более эффективного рассеяния тепла.

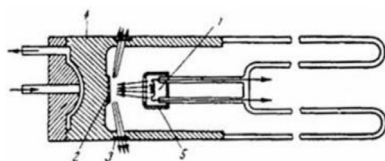

Рисунок 4. Запаянная рентгеновская трубка состоит из стеклянного цилиндра, воздух из которого откачен до 10-5 – 10-6 мм рт. ст., и электродов – анода и катода. Катод представляет собой вольфрамовую спираль 4, электрически соединённую с катодным фокусирующим колпачком 5. Заземлённый анод представляет собой металлическую пластинку 2, напаяваемую на массивное медное основание 1. В корпусе трубки напротив анода расположены окна 3 из слабо поглощающего материала для выхода рентгеновских лучей.

Формование и спекание керамики. Образец состава $\text{BeO} + 30 \text{ мас.}\% \text{ TiO}_2$ был использован в качестве исходного образца двухкомпонентной керамики. Для изготовления такой керамики используют обожженный порошок оксида бериллия со средним размером кристаллитов 1,0-1,5 мкм и порошок микронного диоксида титана с одинаковым размером частиц. К микронному порошку добавляли 1 мас. % наноразмерного порошка TiO_2 , полученного плазмохимическим реактором низкого давления для синтеза наноматериалов. Микрофотография нанопорошка диоксида титана показана на рисунке 5.

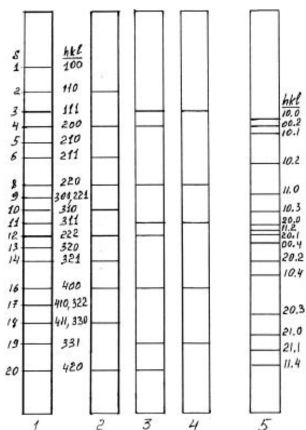

Рисунок 5. Схемы рентгенограмм веществ с различными решетками: 1 – 51 примитивная кубическая; 2 – объемцентрированная кубическая (ОЦК); 3 – гранецентрированная кубическая (ГЦК); 4 – алмазоподобная; 5 – гексагональная плотнейшая упаковка (ГПУ).

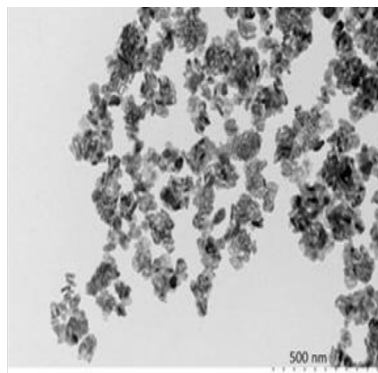

Рисунок 6. Микрофотография кристаллической структуры нанодисперсного порошка диоксида титана TiO_2 .

Керамические изделия BeO с добавлением 30 мас. % порошка диоксида TiO_2 микронного размера и керамики $\text{BeO} + 20 \text{ вес.}\% \text{ TiO}_2$ микронного размера, в который был добавлен 1 весовых% нанопорошка TiO_2 . Исходные компоненты смеси $\text{BeO} + \text{TiO}_2$ смешивали в специально сконструированном реакторе с рабочим барабаном в дистиллированной воде в условиях непрерывного барботирования сжатым воздухом. Кроме того, смазывающие массы готовили на основе органической группы: воск, пар афин, олеиновая кислота, исходя из потерь при прокаливании (SPP) 9,5%. Воск парафиновое связующее было уложено в соотношении (мас.%): Парафин – 82%; воск – 11%; олеиновая кислота – 7%. Работы по формовке заготовок проводились на длинных разливающих машинах для термопластичных футеровок. Образцы круглого сечения были получены в виде стержней диаметром 14 миллиметров и длиной 24 миллиметра. После операции сжигания органического связующего и спекания образцов в восстановительной атмосфере (при 54 заполнении графитом с использованием форвакуумной печи с углеродными нагревателями) стержни шлифовали алмазным инструментом до диаметра 7,0 миллиметров и разрезали на диски толщиной 1 миллиметр. Технология получения образцов обоих типов ($\text{BeO} + \text{TiO}_2$) из керамики с микронным порошком TiO_2 и с добавлением нанопорошка диоксида совпала. Оптимальная температура спекания была выбрана в соответствии с максимальным значением появляющейся плотности и размера кристалла. Печь нагревали с шагом 372 К в час в интервале температур 1750-1805 К, выдерживая при максимальной температуре в течение 1 часа, охлаждая до 1473 К под нагрузкой, затем естественным охлаждением. Плотность полученных образцов в зависимости от температуры приведена на диаграмме 1.

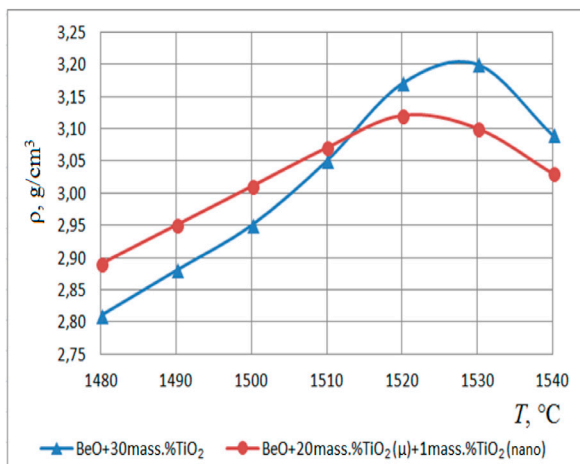

Диаграмма 1. Зависимость представляющей плотности от температуры спекания образцов $\text{BeO} + 30 \text{ мас.}\% \text{ TiO}_2$ (мкм) и $\text{BeO} + 20 \text{ мас.}\% \text{ TiO}_2$ (мкм) + 1 мас.% TiO_2 (нано).

С увеличением температуры спекания плотность образцов увеличивается прямо пропорционально. Когда температура достигает 1805 К, максимальная плотность (4,5 грамм / сантиметр³) наблюдается для образцов с микропорошком TiO_2 . Дальнейшее повышение температуры спекания этих образцов приводит к снижению их плотности. Это согласуется с данными, где было показано, что введение микропорошка TiO_2 в керамику BeO в количестве 5; 10; 20 и 30 мас.%. В тех же термодинамических условиях при спекании наблюдается увеличение значений плотности с 2,8; 2,87; 2,98 и 3,2 грамм / сантиметр³ соответственно. Для достоверности результата определения плотной плотности керамических образцов в зависимости от температуры спекания анализ плотности проводили на десяти различных образцах из одной и той же партии. Стандартное отклонение измеренных значений плотности не превышало 1 %.

Рентгеноструктурный анализ. Методом рентгеновской дифракции исследовано строение и фазовый состав оксидно-бериллиевой керамики в зависимости от содержания примесной фазы нанопорошка TiO_2 . Также удалось определить кристалло-геометрические закономерности ориентированного сращения кристаллитов TiO_2 и BeO , что привело к образованию промежуточного слоя со структурой перовскита.

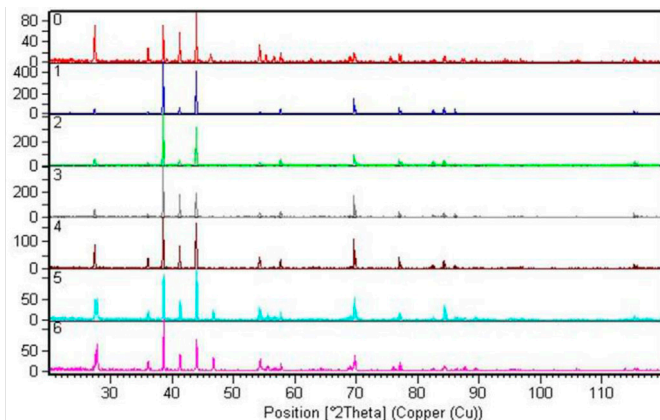

Рисунок 7. Сравнительный анализ спектров рентгеновской дифракции для образцов №0 (исходный образец БТ-30) и №1 (5% TiO_2), №2 (10% TiO_2), №3 (15% TiO_2), №4 (20% TiO_2), №5 (25% TiO_2), №6 (30% TiO_2).

В результате расшифровки рентгенограмм обнаружены ориентационные соотношения, позволяющие выявить эпитаксиальную связь между TiO_2 и BeO . Атомные плоскости (210) TiO_2 близки к атомным плоскостям (101) BeO ; плоскости (301) TiO_2 близки к плоскостям (110) BeO ;

плоскости (112)TiO₂ близки к плоскостям (103)BeO; плоскости (321)TiO₂ близки к плоскостям (200)BeO; плоскости (400)TiO₂ близки к плоскостям (201)BeO, смотрите таблицу 1.

№	2 θ	θ	d	d TiO ₂		d BeO		Структура
1	43.92	21.96	2.06	2.05	210	2.07	101	BeTiO ₃
						6		
2	69.3	34.9	1.35	1.34	301	1.36	110	BeTiO ₃
3	77.07	38.54	1.24	1.23	112	1.22	103	BeTiO ₃
4	82.5	41.25	1.17	1.169	321	1.18	200	BeTiO ₃
5	84.38	42.19	1.15	1.147	400	1.14	201	BeTiO ₃

Таблица 1. Расшифровка некоторых линий спектра рентгеновской дифракции.

Из рисунка 8 видно, что образцы под №0, 6, 5 имеют практически одинаковые формы дифракционных рефлексов, а образцы под №1, 2, 3, 4 отличаются от образца, изготовленного по заводской технологии БТ-30 под №0.

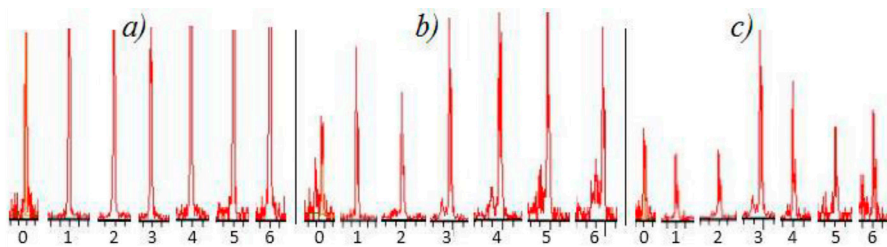

Рисунок 8. Сравнение интенсивностей и конфигурации рефлексов для образцов, содержащих различное количество нанопорошка TiO₂. №0, – исходный образец БТ-30, №1 (5% TiO₂), №2 (10% TiO₂), №3 (15% TiO₂), №4 (20% TiO₂), №5 (25% TiO₂), №6 (30% TiO₂). а) углы дифракции $\theta=21,8^{\circ}$ - $21,96^{\circ}$ для (210) TiO₂ || (101) BeO; б) углы дифракции $\theta=34,5^{\circ}$ - $34,9^{\circ}$ для (301) TiO₂ || (110) BeO; в) углы дифракции $\theta=38,8^{\circ}$ - $39,2^{\circ}$ для (112) TiO₂ || (103) BeO.

Из сравнения интенсивностей и формы рефлексов для образцов, содержащих различное количество нанопорошка TiO₂ видно, что каждый

рефлекс имеет много рефлексов-сателлитов. Это может быть связано с образованием новых фаз, рефлексы которых формируются за счет дискретных атомных смещений.

1. С помощью методов рентгеноструктурного анализа и электронной микроскопии исследована структура образцов спеченной бериллиевой керамики.

2. Из расшифровки данных рентгеноструктурного анализа показано, что в структуре перовскита имеет место фактор динамических коллективных атомных смещений, играющий важную роль в формировании свойств спеченной бериллиевой керамики.

3. Избыточный свободный объем при спекании порошков исчезает благодаря согласованным смещениям тетраэдрических групп, приводящим к формированию икосаэдрических кластеров в структуре перовскита.

4. Субмикроскопические кластеры перемещаются по схеме, предложенной в работе Либкомба [4].

5. Икосаэдрический ближний порядок может создавать высокую электронную плотность.

6. Особенности физических свойств бериллиевой керамики связаны с особенностями электронной структуры перовскита BeTiO_3 .

Литература

1 Kiyko V.S. Obtaining and application of transparent beryllium ceramics / V.S. Kiyko, I.A. Dmitriev, Yu.N. Makurin [et al.] // *Physics and chemistry of glass*. – 2004. – Т. 30, No. 1. – С. 150-152.

2 Kiyko V. S., Pavlov A. V. Composite ($\text{BeO} + \text{TiO}_2$) – ceramics for electronic and other technical fields // *New refractories*. – 2017. No. 12. – С. 63 – 71.

3 Alexandrov K.S., Beznosikov B.V. Hierarchy of perovskite-like crystals. *Solid State Physics*, 1997, Volume 39, No. 5. P. 780-810.

4 William N. Lipscomb, Framework Rearrangement in Boranes and Carboranes, *Science* 22 Jul 1966, Vol. 153, Issue 3734, pp. 373-378.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КОНСТРУИРОВАНИЯ ОДЕЖДЫ

Г.Д. Абдраханова

Школа-интернат, колледж, КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы

В статье рассматриваются эффективность использования информационно-коммуникационных технологий при изучении конструирования одежды. Описаны этапы образовательной деятельности, которые проходят студенты при изучении конструирования одежды с использованием ИКТ.

Ключевые слова: арт-терапия, художественное произведение, рисунок, обучение, воспитание.

В современном мире информационно – коммуникационные технологии (ИКТ) внедрены практически во все сферы жизнедеятельности человека. В условиях рыночной экономики конкурентную борьбу успешно выдерживают только предприятия, применяющие в своей деятельности современные ИКТ.

Именно ИКТ, наряду с прогрессивными технологиями материального производства, позволяют существенно улучшить качество производственных процессов и продукции и, в то же время, значительно сократить сроки изготовления конкурентоспособных изделий.

Информационно – коммуникационные технологии (ИСТ, от англ. information technology, ICT) представляют собой широкий класс дисциплин и областей деятельности, относящихся к технологиям создания, управления и обработки данных, в том числе с применением вычислительной техники.

В последнее время под информационно – коммуникационными технологиями чаще всего понимают компьютерные технологии. В частности, ИКТ имеют дело с использованием компьютеров и программного обеспечения для хранения, преобразования, защиты, обработки, передачи и получения информации. Специалистов по компьютерной технике и программированию часто называют ИТ-специалистами.

Основные черты современных ИТ:

- компьютерная обработка информации по заданным алгоритмам;
- хранение больших объёмов информации на машинных носителях;
- передача информации на значительные расстояния в ограниченное время.

На базе нашего колледжа, в рамках подготовки студентов по специальностям «Дизайн одежды» преподаются дисциплины, содержание которых основано на использовании современных информационно-коммуникационных технологий. Рассмотрим на примере каким образом используются современные информационные технологии при проведении практических занятий со студентами.

Современный рынок труда требует от выпускника быть не только конкурентоспособным, владеть современными методами проектирования технологического и производственного процессов, используя возможности информационных технологий, но и уметь презентовать себя и свою продукцию.

Разработка и применение средств обучения – это та сторона педагогической деятельности, в которой проявляется индивидуальное мастерство, творческий поиск преподавателя, его умение побудить студентов к сотрудничеству. И здесь на помощь преподавателю приходят новая техника и технология. Именно комплекс наиболее совершенных технических средств обучения и средств массовой информации позволяет повысить эффективность учебного процесса с одной стороны и заинтересовать, привлечь внимание студента к предмету с другой стороны.

Компьютерные технологии развивают идеи программированного обучения, открывают совершенно новые, еще не исследованные технологические варианты обучения, связанные с уникальными возможностями современных компьютеров и телекоммуникаций.

Главная особенность фактологической стороны содержания компьютерного образования заключается в многократном увеличении «поддерживающей информации», наличии компьютерной информационной среды, включающей на современном уровне базы информации, гипертекст и мультимедиа. Под базами данных понимаются технологии ввода, систематизации, хранения и предоставления информации с использованием компьютерной техники.

Использование информационных технологий позволяет решить ряд важнейших проблем, стоящих перед образовательным учреждением: усилить мотивацию обучения, повысить скорость и качество усвоения знаний, установить тесную обратную связь, успешно решать вопросы дифференцированного подхода и индивидуализации обучения, формировать познавательную самостоятельность.

Активность самостоятельной работы обусловлена прежде всего целью, которая именно в самостоятельной деятельности осознается студентом, становится для него актуальной и значимой. Трансформация цели во внутренний план личности вызывает мотивы деятельности, главными из которых являются: потребность расширить свои знания, узнать новое, овладеть каким-либо умением, желание проявить самостоятельность, выполнить задание без посторонней помощи, потребность проверить свои знания и возможности.

Своеобразие самостоятельной работы как активного метода обучения заключается в том, что его основу составляют действия, которые студент выполняет без помощи преподавателя, он сам выбирает способы выполнения этих действий, совершает множество операций, контролирует их в соответствии с поставленной целью. Ожидаемые результаты работы достигнуты, если студент контролирует свои действия.

На занятиях «Конструирование одежды» при проведении лабораторных работ по построению базовых и модельных конструкций студенты обращаются к информационным таблицам базы данных компьютера, являющегося одним из основных технических средств обучения, и самостоятельно выбирают размерные признаки на заданную преподавателем типовую фигуру и прибавки на свободное облегание. Систематизация и поиск данных информационных таблиц осуществляется в иерархической и реляционной базе данных, где используются каталоги и рубрикаторы и каждой единице информации присвоены определенные атрибуты – ключевые слова.

Компьютерные средства являются в данном случае интерактивными, обладают способностью «откликаться» на действия студента и преподавателя, «вступать» с ними в диалог, что и составляет главную особенность методики компьютерного обучения.

Информация обучения требует от преподавателя и студентов компьютерной грамотности, которую можно рассматривать как особую часть содержания компьютерной технологии. Внедрение информационно-коммуникативных технологий на уроках «Конструирование одежды» позволяет развивать навыки самостоятельной работы и познавательной самостоятельности студентов, сократить время на поиск нужной информации, на расчеты для построения базовых конструкций и ожидается высвобождение дополнительного времени на художественное и инженерное конструирование и моделирование, связанное с предметным выражением технической структуры изделия.

В настоящее время большое внимание уделяется применению современных информационных технологий при конструировании одежды.

Особую популярность получили системы автоматизированного проектирования с применением трехмерных технологий 3D. С развитием трехмерных информационных технологий в состав автоматизированного проектирования швейных изделий также стали включаться 3D-модули различного характера и назначения.

При изучении дисциплины «Конструирование одежды» студенты работали с программой Marvelous Designer CLO 3D.

Достоинствами Marvelous Designer CLO 3D являются:

- синхронность: все, что вы делаете в окне лекал модели, немедленно отражается на драпировке одежды в режиме реального времени;
- легкость в использовании швейных операций: с помощью всего

не-скольких кликов мыши вы можете сшить любую модель в любом стиле;
– поддерживает операции многослойного шитья: с помощью этой функции вы можете сделать более сложные конструкции.

– еще одной ключевой особенностью является складная операция – можно сделать складки на любые швы и одежду. Складывающаяся функция позволяет сделать складки и гладить линий. Можно быстро создать задрапированные участки для одежды любой сложности.

Marvelous Designer может импортировать любые OBJ файлов из большинства инструментов 3D-моделирования, таких как 3DS Max, Maya и др.

На рисунке 1 показаны эскизы работ наших студентов колледжа.

Рис 1. Эскизы разрабатываемых моделей.

На рисунке 2 представлен результат нашего моделирования швейных изделий. В правом окне показан процесс конструирования лекал изделия, в левом окне выполнена операция многослойного шитья и показана виртуальная примерка.

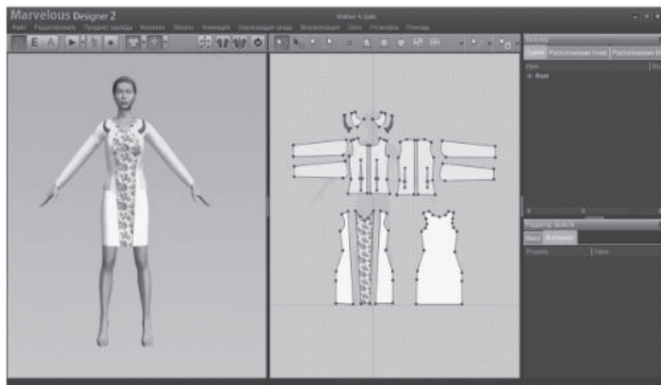

Рис. 2. Конструирование лекал и виртуальная примерка.

Таким образом, строятся лекала, а по ним и модели. Но на этом функции этой программы не заканчиваются – существует возможность задать движения манекену и посмотреть, как будет выглядеть созданная одежда на подиуме.

В базе данных существуют файлы воспроизводящие движение. Существует возможность редактировать перемещение манекена, но для этого требуется компьютер, имеющий мощный процессор.

Таким образом, применение современных информационно-коммуникационных технологий позволяет на этапе разработки и проектирования создавать виртуальные модели и дефиле, выполнить виртуальную примерку, а затем изготовить изделия в материале.

Литература

1 Бартенева Ю.В., Мазикина Л.С., Марченко И.В., Мартыненко Н.Д., Петрикеева Е.Н. Развитие личности студента посредством вовлечения в художественно-творческую деятельность (из опыта работы кафедры художественного проектирования костюма Курского государственного университета) 2016. С. 21-25.

2 Мазикина Л.С., Мартыненко Н.Д. Рост конкурентоспособности отечественных организаций, представленных на рынке одежды // В сборнике: Проблемы идентификации, качества и конкурентоспособности потребительских товаров сборник статей IV Международной конференции в области товароведения и экспертизы товаров. Юго-Западный государственный университет. 2015. С. 175-179.

3 Marvelous Designer: [Электронный ресурс] URL: <http://www.marvelousdesigner.com/>

ГРНТИ 14.29.01

АРТ – ТЕРАПИЯ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКА

А. Серікқызы

Школа-интернат, колледж, КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы

В статье рассматриваются возможности арт-терапии, ее классификация и виды, цели и особенности использования в процессе психологического сопровождении педагогов.

Ключевые слова: арт-терапия, художественное произведение, рисунок, обучение, воспитание.

Сегодня исследователи достаточно глубоко обосновали, что арт-терапия представляет собой не единый метод, а делится на множество методов, как правило, связанных с различными психологическими теориями личности, разными способами утилизации творческой активности клиентов и моделями психотерапевтического взаимодействия.

В одних случаях арт-терапия напоминает терапию занятостью, поскольку основным содержанием арт-терапевтических занятий выступает свободная изобразительная деятельность больных. Это, например, характерно для широко распространенной за рубежом модели арт-терапевтической студии.

В других случаях арт-терапия – это форма консультирования и вербальной психотерапии, поскольку важной частью урока является обсуждение процесса и продуктов творческой деятельности пациента. Помимо визуальной деятельности, важными факторами терапевтических изменений являются психоаналитические, экзистенциально-гуманистические, когнитивно-поведенческие или различные специальные техники.

В целом, большинство методов современной арт-терапии задействуют фактор творческой активности с его актуализирующей, экспрессивно-катарсической, регулятивной, организующей, защитной и иными функциями. Вместе с тем в арттерапевтических методах активно задействуются фактор терапевтических (групповых) отношений и обратная связь.

1) По активности воздействия арт-методы делим на пассивные и активные:

а) пассивные: рассматривание картин и др. художественных произведений, метод любования (рассветом, закатом, красками в изобразительном творчестве и т.д.) и др.;

б) активные: методы создания продуктов творчества (рисунков, декоративных поделок, скульптур и т.д.).

2) По содержательной структуре арт-методы могут быть структурированными и неструктурированными:

а) в структурированных методах приемы и техники жестко задаются и предлагается готовый материал;

б) в неструктурированных методах сам индивид выбирает техники, процедуры и приемы, материал для арт-сессии также подбирается свободно (в случае с детьми – по рекомендации психолога).

Для арт-педагогической работы необходимо иметь широкий выбор различных изобразительных материалов.

Наряду с красками, карандашами, восковыми мелками или пастелью зачастую употребляются также журналы, цветная бумага, ткани, фольга, пластилин, глина, специальное тесто – для лепки, песок с миниатюрными фигурками – с целью «игры с песочницей», дерево и другие материалы. Важно также иметь кисти разнообразных размеров, губки для закрашивания масштабных пространств, ножницы, нитки, всевозможные типы клеев, скотч и т.д.

Качество материалов должно по возможности быть достаточно высоким, так как в противном случае это может снизить ценность самой работы и её результатов в глазах пациентов.

Выделим основные самые необходимые изобразительные средства и материалы: карандаши, фломастеры, краски, гуашь, восковые мелки, пастель, соус, сангина, художественный уголь, кисти, палитра, баночки с водой, губка, бумага разных форматов, цветов и оттенков, различной плотности и текстуры, картон, фольга, клей, скотч, ножницы, нитки, веревки.

Для коллажей понадобятся старые журналы, открытки, репродукции, фотографии. На некоторых занятиях используются ткани, глина, пластилин, специальное тесто, мел, песок с миниатюрными фигурками, дерево, природный, поделочные и иные материалы для создания объемных композиций.

На сегодняшний день исследователями достаточно обосновано то, что посредством искусства создается возможность обеспечивать психофизиологическую поддержку учащихся в ходе обучения, увеличивая объем и качество умственной работы, усиливая произвольное и непроизвольное внимание, снимая нервно эмоциональное напряжение, предупреждая утомление, комфортно переключая с одного темпа работы на другой.

Включение различных средств искусства в образовательный процесс, помогает создавать мотивационную, коммуникативную, эмоциональную готовность к педагогическому взаимодействию, облегчает понимание, усвоение и запоминание учебно-воспитательного материала.

В связи с этим, применение арт-методов в массовой практике обучения и воспитания необходимо и обосновано тем, что:

1) искусство развивает личность подростка, расширяет общий и художественный кругозор учеников, реализует их познавательные интересы и профильные наклонности;

2) контент арт-методов позволяет проблемным детям ощутить мир во всем его богатстве и многообразии, а через художественные виды деятельности научиться его преобразовывать;

3) искусство также является источником новых позитивных переживаний подростка, рождает креативные потребности, способы их

удовлетворения в том или ином виде;

4) образы художественного творчества отражают все виды подсознательных процессов (включая страхи, тревоги, внутренние конфликты, воспоминания детства, сновидения подростка), при их словесном описании у подростка зачастую возникают затруднения, поэтому именно невербальные средства часто являются единственно возможными для выражения и прояснения сильных переживаний.

В работе со школьниками арт-методы применяются как групповая арт-терапия, здесь степень включенности арт-терапевта в процесс создания группового художественного образа определяется преимущественно той парадигмой, в рамках которой в данный момент осуществляется работа.

Более приемлемо придерживаться экзистенциально-гуманистических взглядов, согласно которым психотерапевтическое общение – это общение равных людей, каждый из которых имеет свой мощный творческий потенциал. Школьник включается в творческую работу вместе с другими участниками группы, принимает активное участие в выполнении различных техник.

Внимание специалиста акцентируется, прежде всего, на проявлениях личностного роста участников группы. Он должен стремиться к обогащению творческого опыта обучающихся, стимулировать проявление у них спонтанности, дать возможность получения новых ощущений и осознания своих действий.

Арт-методы в работе со школьниками в большей степени направлены на коррекцию эмоциональной, когнитивной, коммуникативной, регулятивной сферы личности. В воспитательном контексте их применение приводит к развитию личностного потенциала, к раскрытию творческого потенциала.

Здесь педагог должен способствовать осознанию детьми социальной ценности всех людей, равенства их прав и возможностей и определенной доли сопричастности каждого к проблемам другого.

Благодаря внесению элементов нравственных, эстетических и общественных требований в процесс арт-деятельности, арт-методы будут содействовать возникновению гармонии взаимодействующих форм и видов этой деятельности: умственной, физической, творческой, развлекательной, исследовательской.

Варианты практических упражнений для работы в парах:

«Поочередное рисование»: один партнер начинает рисунок, затем другой продолжает его и т.д. Тема работы может быть любой. Ее может задать ведущий, или тема выбирается спонтанно самими участниками

«Начальник и подчиненный»: один из партнеров руководит действиями другого: говорит, какие использовать материалы или краски, что и как изображать и т. д. Затем партнеры меняются ролями. В конце

участники обсуждают свои впечатления от работы.

«Общий рисунок»: оба партнера рисуют одновременно, по возможности молча, при этом каждый из них реагирует на действия другого. Перед рисованием необходимо выбрать тему. После выполнения упражнения следует обсуждение работ в парах.

Примерные вопросы для обсуждения работ в парах:

1. Какие ощущения возникали на протяжении всего хода работы?
2. С какими чувствами участники начали работу, какие были ожидания?
3. Какие моменты были приятными, какие вызывали тревогу, дискомфорт?
4. Изменилось ли впечатление о человеке, с которым вы работали?
5. Узнали ли вы что-то новое о себе?
6. Как вы оцениваете результат?

Чтобы соответствовать гуманистической направленности образования, современному педагогу и психологу необходимы не только профессиональный контроль в образовательном пространстве (умение определять потребности ребенка и препятствующие этому ограничения), профессиональный оптимизм (желание увидеть и поверить сильные стороны ребенка), профессиональная ответственность (понимание индивидуальных поведенческих проявлений, умение способствовать его дальнейшему развитию как личности), профессиональная настойчивость (необходимость выявления и защиты интересов ребенка в различных жизненных ситуациях), а также технологические и методические ограничения для создания условий для развития всех детей, независимо от ограничений.

Литература

- 1 Копытин А.И., Свитовская Е.Е. Арт-терапия детей и подростков. – М.: Когито-Центр, 2014. – 197 с.
- 2 Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков // Г.В. Бурменская, Е.И. Захарова, О.А. Карабанова и др. – М.: Изд. Центр «Академия», 2012. – 416 с.
- 3 Кэбьюсон Х., Шефер Ч. Практикум по игровой психотерапии. – СПб.: Питер, 2011. – 416 с.
- 4 Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. СПб.: Речь, 2003 г.

ГРНТИ 14.15.01

ФОРМИРОВАНИЯ СПОСОБНОСТИ ЦЕЛОСТНОГО ВОСПРИЯТИЯ ЦВЕТА

С.Ж. Накисбекова

Школа-интернат, колледж, КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы

Проблема исследования и ее актуальность обусловлены современными требованиями к подготовке учителя изобразительного искусства. Художник-педагог призван формировать творческий потенциал учащихся, развивать творческие способности, визуальные навыки, художественное и образное мышление, чувство цвета, композиционную культуру, приобщать к наследию отечественного и мирового искусства.

Ключевые слова: восприятие, цветоведение, искусство, живопись, ритм, тон.

Освоение выразительного языка изобразительного искусства (цвет, тон, пятно, линия, ритм и др.) является приоритетной задачей профессионального образования будущих художников. Эти задачи могут решить только преподаватели, на высоком уровне подготовленные по профессиональным дисциплинам.

Формирование культуры восприятия цвета и целостного художественного-видения, преодоление константных цветовых стереотипов-повышают эффективность профессиональной подготовки учащихся художественных направлений.

Художественная педагогика сталкивается с необходимостью развития целого комплекса понятий, навыков и приемов цветотональной живописи, с одной стороны, и корректировкой, уже имеющихся, не всегда правильных, представлений о целостности в живописи, с другой. Затруднения вызывают отсутствие четкой систематизации теоретического материала по цветоведению и колористике, технологии живописных материалов; недостаточна взаимосвязь знаний по этим вопросам с практическим разделом курса живописи. В связи с этим возникла необходимость исследовать проблемы целостного восприятия в живописи цветовых и тоновых отношений на современном научном-уровне и разработке эффективной методики обучения живописи на начальном этапе.

Формирование целостного восприятия в живописи тоновых и цветовых отношений-закладывается, на начальном этапе и проходит через весь процесс обучения живописи.

На начальном этапе обучения педагогу приходится иметь дело с преодолением уже имеющегося у ученика константного восприятия цвета, существенно отличающегося от профессионального восприятия, обусловленного целями живописного изображения (проблема преодоления так называемого «предметного цвета») и акцентированием профессиональных ориентиров, таких как создание произведений в области изобразительного искусства, художественно-профессиональное и эстетическое воспитание молодого поколения.

Основополагающий вклад в исследование природы цвета и особенностей цветовосприятия цветов человеческим зрением внесли: Р. Адаме, Р. Арнхейм, Г.Л. Гельмгольц, Б.М. Теплов, Т. Юнг и другие.

Если следовать требованиям взаимосвязи теории и практики обучения живописи, то ведущим понятием должен быть термин «обусловленный цвет». Термин «обусловленный цвет» определяет предметный цвет, измененный под влиянием освещения, окружения и пространства.

Целостное восприятие действительности – основной принцип изобразительного искусства, позволяющий видеть объект изображения и само изображение синкретично, одновременно, во всем единстве и взаимообусловленности многообразия пластических форм, свойств, качеств, признаков и особенностей. Поэтому одной из важнейших задач обучения живописи является формирование целостного восприятия цветотональных отношений.

Целостное восприятие, включающее в себя постоянное сравнение, сопоставление, понимание воспринимаемых сторон, качеств, свойств наблюдаемых предметов и явлений действительности способствуют формированию художественного образа мира. Недостаточное и несистематическое развитие целостного восприятия приводит к ошибкам в восприятии и воспроизведении натуры.

Методическая система формирования целостного восприятия и воспроизведения в живописи тоновых и цветовых отношений способствует повышению качества подготовки художника-педагога. За счет оптимально упорядоченной системы организации теоретических положений (законов, понятий, правил), графические теоретические схемы позволяют соотносить восприятие новой информации с ранее усвоенной, выделениями главных и их четкой систематизации. При организации работы с таким наглядным пособием учитываются основные дидактические принципы - доступность, посильность, наглядность.

Структурно-взаимосвязанное изучение теоретических вопросов должно быть согласовано с постановкой и решением практических заданий, обеспечивая связь чувственного компонента восприятия с его осмыслением и усилением практической направленности учебного процесса по живописи.

Решение этой проблемы возможно, как мы установили, при использовании в учебном процессе графических теоретических блоков (схем) и системы заданий по развитию целостного восприятия у учащихся на практических занятиях, основанной на знании подходов к определению понятия «цвет», механизма процесса восприятия у художников-живописцев, при учете индивидуально-психологических и возрастных особенностей школьников, их уровня развития целостного восприятия, а также теоретических знаний.

Применение теоретических блоков создает основу глубоких и устойчивых знаний, умений и навыков, необходимых для дальнейшего профессионально-творческого развития будущих художников-педагогов.

Методическая модель развития целостного восприятия и воспроизведения цветовых и тоновых отношений включает:

- 1) анализ произведений известных художников-живописцев;
- 2) практическую деятельность над выполнением учебно-творческих заданий на основе теоретических знаний;
- 3) стимулирование творческой деятельности.

Целью практической деятельности, основанной на теоретических положениях современных данных науки, является формирование на начальном этапе обучения живописи устойчивого формирования понятий «обусловленный цвет» и «цвет-стратегия».

В обыденной жизни цвет для людей имеет утилитарное значение, мы отдаем предпочтение привычным цветам предметов, где цвет несет информационную функцию, имеет визуально-материальный характер и игнорирует смысловые и духовные переживания. Действительность, природа или натура независимо от интерпретации художника является для него источником, оригиналом.

Живопись, как искусство, самоценна и неподвластна законам внешнего мира жизни, поэтому она существует в узких и жестких рамках. Обусловленный цвет определяет предметный цвет, измененный под влиянием условий освещения, окружения, пространства. Единство восприятия и целостное воспроизведение взаимообусловленного многообразия форм, свойств, качеств, особенностей окружающей действительности возможно с определением и использованием наибольшей выразительности элементов формального строя произведения, основу которых составляют, безусловно, композиционная структура и цветовые и тоновые отношения.

Существующие и воспринимаемые художником цветовые отношения представляют стимул, побуждающий художника писать, оценить изображаемое и предвидеть результаты и цель своей деятельности, мысленно создать образ натуры, который затем будет создан и-материально.

Причем активное стремление познать закономерности изменения

цвета предмета в световой среде, овладение основами живописной грамоты возможно только методом- реалистического искусства. Метод реалистического искусства основан на способе активного познания, цвета, цветовых отношений и гармоний, и на изображении объективной реальности, через цвет выражающей идейное содержание.

Стимулирование творческой деятельности школьников способствует росту творческого потенциала, совершенству его вкуса, мастерства, композиционного мышления, объемно-пространственного воображения.

Литература

- 1 Агостои Ж. Теория цвета и ее применение в искусстве и дизайне: Пер., с англ. М.: Мир, 2012. - 184 с.
- 2 Алексеев С. О колорите. М.: Изобразительное искусство, 1974. – 176 с.
- 3 Алексеев С. О цвете и красках. М.: Искусство, 2002. – 77 с.
- 4 Алехин А. Изобразительное искусство: художник, педагог, школа. Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 160 с.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар

Гуманитарные науки

Humanities

Шүршитбай М.Ш. Қоғамдық сананы жаңғыртудағы Абай философиясының маңыздылығы	4
Молдашева С.К. Патриоттық тәрбие – халықтар достығы мен бірлігінің негізі.....	9
Байдрахман А.М. Спорт клубының бренді коммуникативтік құрылым ретінде	15
Жансүгірова Ж.Д. Раймкулова Ж.Т. Тыңдалым дағдысын дамытудың маңыздылығы және тыңдалымның түрлері	22

Педагогика және білім беру

Педагогика и образование

Field of pedagogy and education

Аралбаева Г.М. Білім беру мекемелеріндегі буллинг мәселесі	35
Kasymbekova L.M. Problems and prospects of online learning under quarantine	40
Бекболғанов Е.Д. Оқушылардың шығармашылық танымдық белсенділігін қалыптастыру барысында эвристиканы қолданудың дидактикалық аспектілері	43
Жақанқызы Ш., Сағалиева Ж.К. Қазіргі білім беру процесінде цифрлық оқыту элементтерін тиімді пайдаланудың педагогикалық шарттары.....	50
Байсултанова Г.О., Кистаубаева Л.К. Жаңа инновациялық технологиялар құралдарын білім беру мақсатына қолдану	55
Бекболғанова А.Қ., Сағынбаева Э.Е., Слямова М.С. Оқушыларды мәтіндік есептерді теңдеулерді құру әдісімен шешуге үйрету әдістемесі ...	60
Мейрамғалиева Г.Ж., Жусупбеков Т.Б. Урок физической культуры в рамках дистанционного обучения	65

Сагидуллина З.Т., Есекешова М.Д. Колледж студенттерінің ақпараттық мәдениетін жетілдіру бағыттары	68
Хасенова М.Т., Мүкүшев Б.А. Арнайы пәндер сабақтарында ақпараттық коммуникациялық технологияны қолдану ерекшеліктері	73
Хасенов К.М. Қашықтықтан оқыту уақыт талабы	79

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік

Юриспруденция, военное дело и безопасность

Law enforcement, military and security

Байжанова К.У., Рысқұлбекова Б.Р. Некоторые вопросы содержания основных принципов казахстанского трудового права	85
Тулешев М.Д. Вопросы связанные с внесением поправок в трудовое законодательство Республики Казахстан	90
Есімсейтов Б.Р., Есімхан Ж.І. Құқықтық пәндерді оқытуда заманауи педагогикалық технологияларды қолдану	95
Калмухаметова Б.Н. К вопросу об отраслевой принадлежности правового института выдачи лиц (экстрадиции)	102

Әлеуметтік ғылымдар және экономика

Социальные науки и экономика

Social Sciences and Economics

Молдабаев Х.С. Аймақтық телеарналардың құрылуы мен қалыптасу кезеңдері	111
Doszhan R.D., Zhuparova A.S., Khudaibergenova S.S. Factors affecting the development of sustainability-oriented companies in Kazakhstan	118

Жаратылыстану ғылымдары

Естественные науки

Natural science

Божбан Т., Ргаева А., Канат Г., Амангалиева Б., Квеглис Л., Адилбекова А. Взаимодействие СВЧ излучения с бериллиевой керамикой	125

Техникалық ғылымдар және технологиялар

Технические науки и отрасль технологии

Technical Sciences and technologies of the industry

Тулебекова А.С., Утепов Е.Б., Ошан М.М. Методы температурно-прочностного контроля бетона	133
Дүйсеней Н.Ж., Байганова А.М. Нейрондық желілер арқылы адамның эмоциясын тану	139
Алмуратова Н.К., Бедел М. Моделирование системы управления с комбинированным каналом управления	144
Алмуратова Н.К., Амангелдиев А.Т. Оценка остаточного ресурса высоковольтных синхронных двигателей	150
Жомартқан Н., Кондакиров Р., Серікболатов Ж., Ноқанова А., Квеглис Л., Адилбекова А. Рентгенфазовый анализ бериллиевой керамики	156

Өнертану ғылымдары

Искусствоведческие науки

Branches of art criticism

Абдраханова Г.Д. Использование информационно-коммуникационных технологий при изучении конструирования одежды	167
Серікқызы А. Арт – терапия в развитии творческих способностей школьника	171
Накисбекова С.Ж. Формирования способности целостного восприятия цвета	176

Scientific publication

Proceedings of the international scientific conference
«Priority directions of science and education development»

27-28 октябрь 2020
Shymkent, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev
Technical editor – B. Kosdauletov

Signed to the press on 29.10.2020.
Circulation of 100 copies. 60X84/16 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15196

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com